

MARIA CURIE-SKŁODOWSKA UNIVERSITY

**DEVELOPMENT AND MODERNIZATION
OF PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL
SCIENCES: EXPERIENCE OF POLAND
AND PROSPECTS OF UKRAINE**

Volume 2

Collective monograph

Lublin, Poland
2017

UDC 37.01+159.9(438+477)
LBC 74.0+88.0(4Pol+4Ukr)
D 64

*Recommended for publication
by the Academic Council of Maria Curie-Skłodowska University*

Editorial Board:

dr hab. **Arkadiusz Bereza**, prof. nadzwyczajny, Prorektor ds. Ogólnych UMCS;

dr hab. **Teresa Parczewska**, Kierownik Zakładu Dydaktyki Wydział Pedagogiki i Psychologii UMCS;

dr hab. **Beata Bednarczuk**, starszy wykładowca z Zakładu Dydaktyki Wydział Pedagogiki i Psychologii UMCS.

The authors of articles usually express their own opinion, which is not always comply with the editorial Board's opinion. The content of the articles is the responsibility of their authors.

Development and modernization of social sciences: experience of Poland and prospects of Ukraine: Collective monograph. Vol. 2. Lublin: Izdevnieciba "Baltija Publishing", 2017. 348 p.

CONTENTS

Kostina V. V.

Model of professional competence of future social pedagogues and social workers to prevent maladjustment of pupils1

Kravchenko H. Yu., Annenkova I. P.

Adaptive management of development of the department system of institutes for postgraduate education in Ukraine: theory and practice20

Кравченко Ю. Е.

Вклад украинской школы позитивной экзистенциальной психотерапии и экзистенциального коучинга в развитие и модернизацию кросс-культурной психологической практики (на основе научных методов Висбаденской (Германия) и Венской (Австрия) школ психотерапии и коучинга)39

Крутий К. Л., Зданевич Л. В.

Огляд емпіричних досліджень щодо стратифікації сучасного дошкільного дитинства56

Куліченко А. К.

Питання про сучасний університет у педагогічній спадщині М. І. Пирогова.....71

Кучеренко С. В.

Аналіз особистісних та метафоричного наративів мешканців тимчасово окупованої території Криму та шляхи їх деконструкції....88

Лукащук-Федик С. В.

Міжсекторальне соціальне партнерство у збереженні репродуктивного здоров'я студентської молоді: досвід Тернопільського регіону107

Lukiianchuk A. N.

Theoretical aspects of motivation of professional activity of pedagogical workers of professional educational establishments are on the basis of competitiveness.....133

Мартинець Л. А.

Упровадження моделі управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів у загальноосвітньому навчальному закладі150

Марценюк М. О., Штих І. І.	
Геронтопсихологічні аспекти міжособистісного спілкування.....	170
Мельничук Т. Ф.	
Формування творчої особистості засобами культурно-просвітницької діяльності в євроінтеграційних процесах вищої школи у період глобалізації.....	187
Мешко Г. М., Мешко О. І.	
Підготовка майбутніх учителів до збереження і зміцнення професійного здоров'я	206
Михайлова Л. М., Шульга Л. М.	
Реалізація технологічного підходу у розвитку творчих здібностей дітей дошкільного віку	224
Мірошниченко О. А.	
Готовність українських зимівників до життєдіяльності в умовах Антарктики	242
Moscaleva L. Yu., Chorna V. V.	
The dialogical competence of “risk group” supervisors’ social-pedagogical diagnostics at the cultural and educational space of Northern Azov Sea district.....	260
Mukhina G. V., Allakhverdyan A. A.	
Experience on implementation of person-oriented education of students in higher educational establishments of Ukraine	273
Ovchatova-Redko A. O.	
Development of the intellectual property right protection in information pedagogical space.....	288
Perilygina L. A., Mykhlyuk E. I.	
The dynamics of manifestation of professionally caused accentuations in employees of the state emergency service of Ukraine	305
Platash L. B.	
Inclusive education as innovation in Ukraine – experience of European countries	323

Kostina V. V.,
*Candidate of Pedagogic Sciences, Associate Professor,
Doctoral Candidate at the Department of Pre-School,
Primary School and Professional Education
H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University, Kharkiv*

MODEL OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF FUTURE SOCIAL PEDAGOGUES AND SOCIAL WORKERS TO PREVENT MALADJUSTMENT OF PUPILS

Summary

The article describes the essence of the concept of “professional competence of future social pedagogues and social workers to prevent maladjustment of pupils”. The conditions that ensure its formation are determined, as are its components and a reference model of a professional competence of a specialist is constructed. The experience of determining the level of readiness (professional competence) of future specialists in the social sphere is analyzed and summarized. A system of criteria and indicators was developed to determine the level of readiness of future social pedagogues and social workers to prevent maladjustment of pupils, also selected are diagnostic methods for its measurement.

Introduction

Numerous reforms of social development have led to the spread of various crisis phenomena, which have led to the emergence of a large number of people who have been maladjusted to the current realities of life. Particular attention needs to be paid to the spread of this tendency to children and young people, which has led to the emergence of children as representatives of the future generation, who, by virtue of their own behavior and socialization characteristics, cannot adapt themselves independently to the new conditions of life, to feel themselves as full subjects of social life, in particular in institutions of education system and other social institutions of society. Therefore, it is important for the society that the specialists should perform functions of preventing maladjustment of pupils, which allows to significantly reduce their number. The period of study is a stage of socialization of the child, when it obtains important characteristics for successful entry into a social life, provided that the social environment of an educational institution or a particular social institution is well adapted. This

led to the creation by the state of special social institutions that have a preventive function, and whose specialists require professional training, after which they can provide qualified assistance in preventing maladjustment of pupils, preventing the appearance of diverse deviations in the behavior of pupils through the creation of a training environment for their successful socialization.

A societal request for an active, creative, highly-qualified person necessitates the provision of such conditions of preparation that contribute to its self-realization, the full disclosure of individual abilities and opportunities, as well as the development of a high level of professional competence for a particular type of activity that can be achieved through the training of future specialists in a professionally-oriented educational system.

The analysis of psychological and pedagogical researches on the problem of preparing future specialists for social and socio-pedagogical work with maladjusted pupils showed that the following aspects were studied: theoretical and methodological principles of professional training of future social pedagogues and social workers (O. Bezpalko, I. Zvereva, A. Kapska, O. Karpenko, G. Laktionova, L. Mischyk, V. Polishchuk, S. Kharchenko et al.); theoretical and methodological basis of general and special training of future social pedagogues and social workers for specific activity (S. Arkhipov, A. Biloliptseva, M. Vasilieva, O. Lisovets, M. Lukasiewicz, M. Malkova, I. Firsova, Z. Falynska, R. Chubuk, et al.). The aspects of the preparation of future social pedagogues and social workers for preventive work with pupils with deviant behavior are considered in the writings of S. Arkhipova, I. Kozubovskaya, G. Maiboroda, R. Novgorodsky, V. Polischuk, O. Tyutyunnik, O. Chusova and others. The formation of the professional readiness of future pedagogues and social pedagogues to work on the prevention of ill-treatment of children in the family is illustrated in the works of I. Galatyr, I. Manokhina, V. Prikhodko, L. Shpalchak and others. The preparation of future specialists in the social sphere for the prevention of maladjustment of pupils with special needs became the subject of scientific research by T. Maltseva, S. Netiosov, O. Rasskazova, P. Sklyar, V. Teslenko and others. O. Nakonechnaya, N. Sinyuk, M. Trukhan, O. Chernyshenko, et al., have done research in the area of preparation of future social pedagogues for preventive activities in social and educational institutions. At the same time, despite the large variety of research papers, the problem of determining the level of professional competence of future specialists in social sphere for prevention of maladjustment of pupils in

various social institutions is not sufficiently developed, which determined the need for its study.

1. Analysis of psychological and pedagogical research on the formation of professional competence of future social pedagogues and social workers to prevent maladjustment of students

The result of the training of future social pedagogues and social workers for the prevention of maladjustment of pupils is the formation of their competence to a particular type of professional activity, which is an integrative entity, that determines their readiness for its implementation. This is due to new trends in the system of higher education related to its modernization in the context of the Bologna process, which requires the introduction of a comprehensive assessment of the professional and social preparedness of graduates of higher education institutions and the transition from evaluation of their knowledge to the assessment of competence.

As the analysis of modern research shows, the concept of “competency” is interpreted as a given norm, the requirement for training a specialist, and “competence” is considered as the formed quality, the result of activity, the “gain” of the student, and “professional competence” – as the basic characteristic of the activity of a specialist, including both content (knowledge) and procedural (ability) components and has the main essential features mobility of knowledge, flexibility of methods of professional activity and the criticality of thinking [1, p. 51]. Therefore, in order to determine the system (general and special) of competencies necessary for the preparation of future social pedagogues and social workers for the prevention of maladjustment of pupils, the mastery of which will enable them to form their professional competence for the specified type of activity, it is necessary to analyze the modern requirements for specialists of this specialty, as well as requirements connected with the specifics of prevention of maladjustment of pupils.

According to the Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine “On approval of the list of branches of knowledge and specialties under which higher education process participants are being trained”, social professionals who are supposed to prevent the maladjustment of pupils should prepare for the field of knowledge 23 “Social work” with the code and the name of specialty 231 “Social work” [12]. In accordance with the national qualifications framework, the future specialist has to acquire general and professional competencies in the course of vocational training, such as “the ability of a person to perform a certain type of activity, expressed through

knowledge, understanding, skills, values, other personal qualities” [15]. Also, this document describes the nine qualification levels that can be obtained during the learning process.

An analysis of the contents of the Standard of Higher Education for bachelor’s degree in specialty 231 “Social Work” of the field of knowledge 23 “Social Work”, approved by the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine in 2016, allowed to determine that among special (professional, subject) competences of a specialist is specified “the ability to work on the prevention of social risks, difficult living conditions, prevention and solution of social conflicts” [19, p. 6–7], and among the programmatic results of training in the content of normative study, it is singled out “to practice prevention methods to prevent possible deviations in mental development, behavioral disorders, interpersonal relationships, to resolve conflicts, to prevent social risks and difficult life situations” [19, p. 10]. Consequently, the necessity of forming the readiness of future social pedagogues and social workers to prevent maladjustment of pupils is not in doubt, therefore, there needs to be a development of a criterion-diagnostic base, which will determine the appropriate level of professional readiness of future professionals in the social sphere to perform the specified type of professional activity.

In the psychology of work, which studies the conditions, ways and methods of forming a person as a subject of work, it is determined that “the profession is a specific form of activity, which is characterized by specific features of the goals, process, means of work and professional training of subjects of labor” [16, p. 401]. For a greater awareness of the important characteristics that need to be developed in the subjects of work – future social pedagogues and social workers, for the effective implementation of the prevention of maladjustment of pupils, one should analyze the scope of their future professional activities and form a psychological system of their activities.

Thus, according to the classification of types of work, social-pedagogical/social work can be attributed to: 1) mental labor (in terms of the nature of the workload of the subject and his or her efforts to fulfill the tasks of labor); 2) operational, creative, dynamic and diverse work (according to the characteristics of the purpose, workload, organization of the labor process); 3) labor in experimental conditions with increased responsibility for success in work, health of people, etc. (depending on the conditions of activity); 4) regulated or partly unregulated, individual and collective

(depending on the form of organization of activities in a particular institution).

In accordance with the “four-level classification of professions” (Y. Klimova), social-pedagogical/social work can be attributed to: 1) professions such as “person – person” (P–P) (type of profession on the basis of differences of objective systems of professions); 2) transformational profession (P) – pedagogue; inventive profession (I) – educator (class of profession on the basis of the goals of labor); 3) occupations with the predominance of functional means of labor (F) (division of labor on the basis of basic means of labor); 4) work under conditions of high responsibility (M) (group of professions on the basis of working conditions (Y)). Taking into account the aforementioned characteristics of the field of work of future social pedagogues and social workers in the process of their professional selection and their training, will increase their readiness to perform professional tasks.

Researchers in the field of psychology proposed such elements of the psychological activity system [16, p. 402]: motives (material, cognitive, aesthetic, etc.); goals (form content and are displayed in results); programs (reflecting the idea of its content and process); information basis (collection of information about its implementation); decision-making processes (identification of a problem situation, nomination and choice of options for its solution and assessment); psychomotor processes (procedures of activity and its regulation); professionally important qualities (psychological peculiarities of the subject of work, reflecting the influence of a certain process of labor on a set of individual psychological qualities).

As S. Rubinstein noted, “in the process of labor not only is formed one or another product of the subject’s activity, but the subject itself is formed in labor. <...> Work requires <...> planning and control of execution, therefore always makes certain commitments and requires internal discipline <...> in work are developed and for work we need the will and arbitrary attention <...> always more or less significant role is played by knowledge and skills <...> intellectual, mental processes <...> And finally, to some extent, always presented in the work is the moment of the invention, of creativity” [18, p. 474–475].

Based on the above, we consider it necessary in the process of forming the professional competence of future social pedagogues and social workers to prevent the maladjustment of pupils, to develop the above-mentioned personal and professional characteristics of future specialists as an important condition for their further successful professional activities.

In the psychology of labor, the problem of the formation of a professional is revealed through the definition of the essence of the concepts of “professional” and “professionalization”. A professional is called [16, p. 407]: a specialist who, in a certain field of work, has reached a certain level of skill that is necessary for the effective performance of tasks; the subject of work, who has specific professional features that meet the requirements of this activity, are relatively stable (under certain conditions) and have pliant structure and provide the formation and implementation of an operational sphere that determines the required level of labor efficiency. As noted in the Ukrainian pedagogical dictionary, personality – in the broad sense – is a concrete, holistic human individuality in the unity of its natural and social qualities; in the narrower, philosophical sense – the individual is a subject of social activity, whose properties are determined by the concrete historical conditions of life of society [5, p. 243].

“Professionalization” is the formation of specific types of work activity of the individual on the basis of the development of a set of its professionally oriented characteristics (psychological, physiological, behavioral, work-related), providing a function of regulation of the formation and improvement of the subject. Researchers consider the professionalization of the subject of labor in four areas: as a process of socialization; as a process of personality development; as a professional self-realization of the individual; as a form of personality activity [16, p. 407]. Taking into account the aforementioned, in the process of modeling the educational environment for the training of future social pedagogues and social workers to prevent maladjustment of pupils, we have created conditions for the professionalization of future specialists in all four areas that contribute to the achievement of the following results: the assimilation of new professional social roles (specialist in preventive work with children and youth in educational institutions, specialist in preventive work with children and youth in specialized institutions of the system of social assistance, etc.), development of personal and professional qualities (humanity, tolerance, reflexivity, facilitation, etc.); manifestation of creativity in professional activity (through the development of their own preventive project tasks); development of social activity of future specialists (through organization of volunteer initiatives in the form of scientific activity).

Taking into account the specifics of the profession (on the basis of the classification “Work under conditions of high responsibility”), we consider it necessary in the process of training (during training sessions at the places of practice) to familiarize future specialists with signs of professional

deformation of personality in the process of professionalization and measures for its prevention in order to avoid professional burnout.

Psychological readiness for activity is a “mental state characterized by the mobilization of resources of the subject of labor on the operative and long-term performance of a specific activity or task” [16, p. 438]. The dynamic structure of the state of psychological readiness for complex activities is defined as a “holistic entity that includes the following characteristics: motivational (the need to successfully accomplish the task, interest in the activity, the desire to succeed and show themselves on the best side); cognitive (understanding responsibilities, work task, evaluation of its significance for the achievement of the final results of activity and for yourself personally (prestige, status), imagination of probable changes of circumstances, etc.), emotional (sense of professional and social responsibility, confidence in success, enthusiasm); strong-willed (self-management and mobilization of efforts, concentration on the task, abstraction from interfering influences, overcoming fear, doubts)” [16, p. 439]. For the formation of the state of psychological readiness for activity, the researchers determined the need for a consistent implementation of the following actions: awareness of their own needs, requirements of society, collective, or task at hand; awareness of the objectives of the task; comprehension and assessment of the conditions in which the activity will take place, actualization of experience in solving such problems; awareness and selection of the most rational ways of solving the problem; forecasting of own possibilities, level of aspirations and necessity; mobilization of efforts, self-persuasion about the successful achievement of the goal. In order to increase the effectiveness of pedagogical practice, we introduce the future social pedagogues and social workers to the above-mentioned sequence of actions during the organization of trainings for preparation for pedagogical practice.

Researchers in the field of work psychology argue that “the development of the personality of a professional is positively influenced by the construction of the “image of I” as a professional, as well as the creation of an image of the professional as a reference model of his or her personality, the correlation of these two images and the assessment of their differences, the development of a strategy of approaching the reference model and the desire for that, is determined by one of the ways of the development of personality” [16, p. 409].

The generalization of the results of the above-mentioned researches made it possible to determine that in order to increase the effectiveness of the

training of future specialists in the social sphere in order to prevent maladjustment of pupils, it is necessary to identify important components of their professional competence and to create a reference model of a specialist who carries out the relevant activity.

2. Model of a professional social worker working on the prevention of maladjustment of pupils

In order to create a reference model of a professional social worker working on the prevention of maladjustment of pupils, we analyzed the scientific literature on the problem of formation of professional readiness of future specialists for professional work, which allowed to identify the various components of their personal and professional competence. As S. Honcharenko notes, “the personality is a certain combination of mental <...> properties: orientation (needs, motives, interests, worldview, beliefs, etc.), features of temperament and character, abilities, peculiarities of mental processes (feelings, perceptions, memory, thinking, imagination, attention, emotional-volitional sphere)” [5, p. 243]. In the process of professionalization of a person’s personal characteristics, they acquire a professional orientation in the case of conscious and persistent activity.

R. Ovcharova developed models of professional competence of a pedagogue-psychologist and a professional activity of a psychologist in an educational institution, which contain the following components: professional knowledge, professional skills, professional qualities – by focusing on themselves, on children, on adults and on the process [10, p. 41–47]. The author combines all professional knowledge into three groups: theoretical-methodological, methodological and applied. Among the skills researcher distinguishes seven groups: gnostic, design, constructive, organizational, communicative, evaluative, reflexive. The author highlights the following among the important personal and professional qualities: 1) focus on children (affiliation, love and empathy towards children, benevolence, attentiveness, observation, patience, persistence, restraint, tact, pedagogical intuition, pedagogical optimism); 2) self-orientation (intellectuality, sociability, need for achievements and self-criticism, emotional stability and cheerfulness, self-confidence, self-sufficiency, 3) orientation towards adults (diplomacy, empathy for adults, self-control, comradeship, moral stability, erudition, competence, cultural empathy, authenticity, sincerity, openness to contact, sociability, attractiveness, initiative); 4) focus on the process (critical and independent thinking, prudence, sensitivity, feeling of novelty, non-standard thinking, creativity,

ability to perform a variety of work, easy task switching, resistance to monotony, tidiness and consistency, ability to teach others and conquer them, ability to co-operate , activity, responsibility).

Taking into account the affinity of the professional orientation in the activity of the practical psychologist of the educational system and the social pedagogue/social worker working on the prevention of maladjustment of pupils, we consider it necessary to use the above-mentioned elements in developing a model of professional competence (readiness) of future social pedagogues and social workers for this type of work.

S. Rubinstein argued that “the study of the mental image of the person includes three main issues <...> what he or she wants <...> the question of orientation, guidance and trends, needs, interests, ideals; <...> what he or she is able to do <...> the question of ability, talent of a person; what he or she is <...> the question of the character of a person <...> The character <...> connected with the question of <...> what is more significant for a person in the world? And what is <...> the meaning of life and activity? It is what is especially significant for a person, that acts ultimately as motives and goals of his activity and defines the true core of his or her personality” [18, p. 514].

On the basis of generalization and systematization of the above-mentioned components, we have constructed a reference model of professional competence (readiness) of future specialists for the prevention of maladjustment of pupils (see fig. 1), which will allow more comprehensively to build the process of their professional training, as well as perform professional selection of applicants for position of specialist in the prevention of maladjustment of pupils.

Thus, professional competence is considered by us as an integrated characteristic of a specialist in the social sphere, which is his resource that stipulates the development of his personal and professional potentials, defining the readiness for the prevention of maladjustment of pupils in various social institutions.

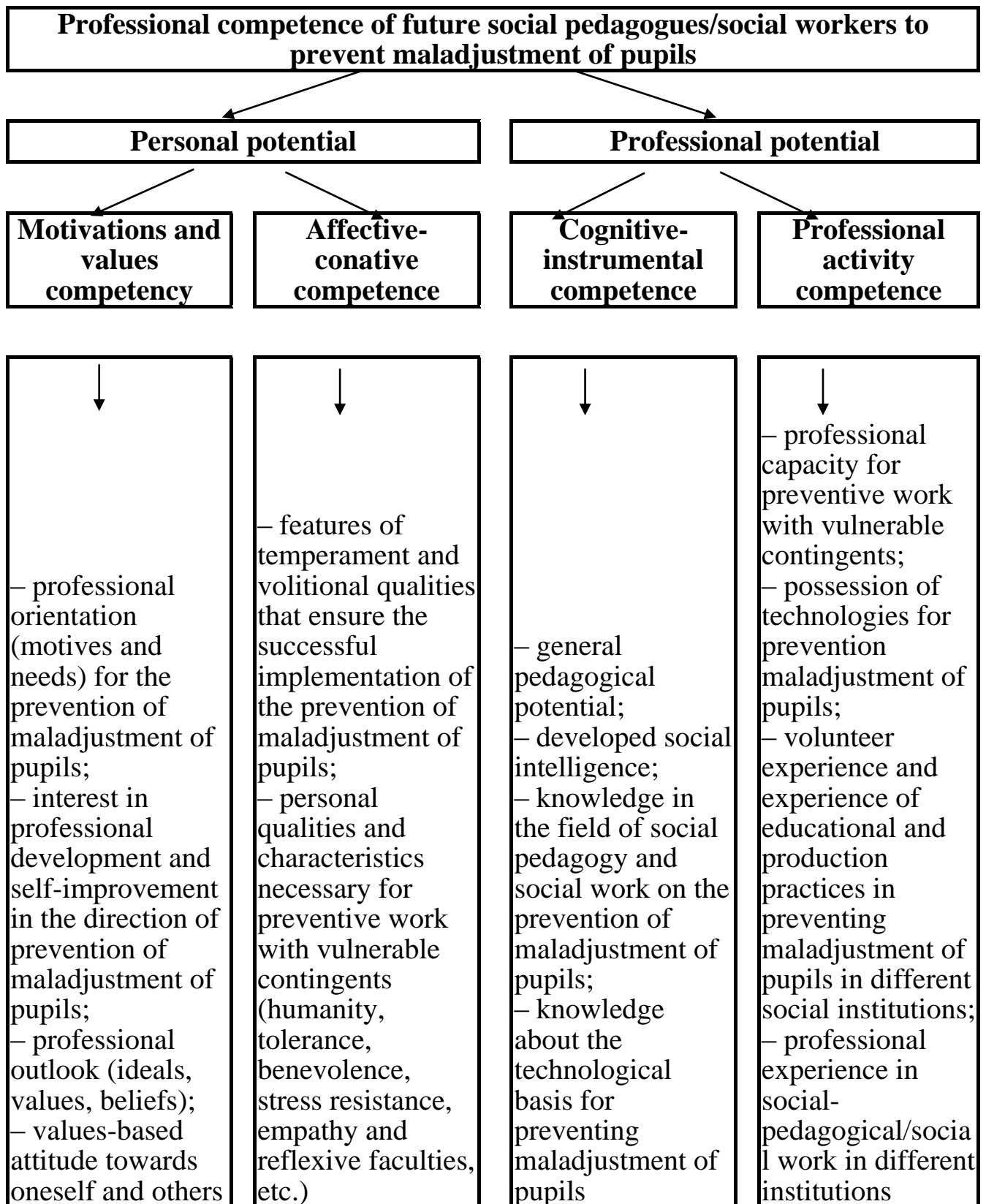

Figure 1. Model of professional competence of future specialists of social sphere to the prevention of maladjustment of pupils

3. Diagnosing the level of readiness (professional competence) of future social pedagogues and social workers to prevent maladjustment of pupils

Summarizing the results of scientific research on the issue of preparing future specialists in the field of social assistance in different countries showed that the system of professional training has its own characteristics, depending on the social structure of the state, the specifics and standard of living of its citizens, therefore, in the preparation of social workers for preventive work with children and youth in different countries there are certain limitations [13, p. 166–167]: age (Switzerland, Finland, USA, Canada); certain educational level (USA, Canada, Australia); previous experience of practical social work (Germany, Switzerland, USA); skills of pedagogical work and the foundation of pedagogical culture (Russia); the presence of developed social intelligence, which allows you to understand the motivation of person's behavior and his or her essential personality traits (USA).

Comparison of the essence and peculiarities of the training of future specialists in the social sphere in Ukraine and abroad has made it possible to distinguish the following essential components of the professionalism of a future specialist who, regardless of his place of work, should always ensure the effectiveness of his activity: professional outlook, professional knowledge, skills and qualities, professional behavior, where the former is decisive in relation to the latter two.

Analysis of the scientific literature on the problem of diagnosing the level of professional competence of future specialists in the social sphere has allowed to highlight many interesting developments. Thus, O. Karpenko distinguishes five criteria and their corresponding indicators by which one can determine the level of formation of professional competence (readiness) of social workers [9, p. 176–78]: cognitive; operative; communicative; organizational; positional, or motivational – as well as four levels of development of students' readiness for social work (inadequate, primary, professionally-qualified, professionally-specialized). We consider it possible for the system of professional training of future specialists to prevent maladjustment of pupils to take as a basis the system of levels of the formation of professional competence developed by O. Karpenko and fill it with its own content, taking into account the specifics of the subject of research.

Analysis of the results of scientific works of V. Polishchuk showed that the researcher determines such personal qualities of social pedagogue, which is the basis of his or her professional competence [14, p. 41]: creativity,

artistic, inspiration; empathy; warmth of soul; sincerity; initiative; flexibility and persistence; common sense. The author states that the individual style of a social pedagogue contains [14, p. 42]: manifestation of the personality of a specialist-professional in the activity; moral ideal of specialist in professional activity – formed attitude towards social work; the attitude of the specialist to self and the client, his/her work with him; the originality of the manifestation of professional skill in the activity; pedagogical tact and ethics in the process of social and pedagogical work; the results obtained.

During the research, I. Bogdanova identified and introduced the following basic conditions that contribute to the improvement of the training of future specialists in the social sphere: “The transformation of the educational process into a pedagogical workshop in which the future specialist is instilled with an attitude of research and creativity; the emphasis on the heuristic potential of the educational sphere in the formation of the innovative thinking of the future social pedagogue; the orientation of the pedagogical process to the development of navigational abilities of students, which enable the search for new knowledge, the ways of successful activity, technologies of social and pedagogical work, etc.” [2, p. 16]. The author argues that an important role in diagnosing the success of training plays the identification of levels of professional readiness, mobilization readiness and personal mobilization of the future social pedagogue. The researcher determines the “professional readiness” of future specialists for social and pedagogical activities by calculating the average score of student achievement success at the three educational qualification levels: a bachelor, a specialist, a master’s degree holder. “Mobilization readiness” is determined with the help of the points obtained as a result of the bachelor’s writing of a comprehensive state examination and the defense of diploma and master’s papers by specialists and masters, and “personal mobilization” is determined as a specific manifestation through the ability to design a self-study activity that allows future specialists to mobilize own efforts to achieve successful results due to self-management and self-education.

On the basis of the analysis and generalization of the results of the investigations of I. Bogdanova [2], O. Biloy [3], R. Vainola [4], S. Grishchenko [6], E. Dmitrieva [7], I. Ibragimova [8], O. Karpenko [9], V. Olefira [10], O. Pichkar [13], V. Polischuk [14], L. Reutova [17], A. Faber [20], and others was developed the system of measuring the level of professional readiness of future specialists of the social sphere for the prevention of maladjustment of pupils (see table 1).

Table 1

Criteria, indicators and levels of readiness of future social pedagogues and social workers to prevent maladjustment of pupils

№	Readiness Components	Readiness criteria	Readiness indicators	Readiness levels
1	Personal potential	Motivations and values	<p>– interest and need for prevention of maladjustment of pupils; – professional outlook</p>	<p>1) <i>insufficient</i> (the future specialist does not have motivation and interest in the prevention of maladjustment of pupils, has poorly developed professional outlook (undeveloped professional ideals, values, lack of professional beliefs); 2) <i>primary</i> (the future specialist has poorly developed motivation and there is only an occasional interest in preventing maladjustment of pupils, poorly developed professional outlook (unclear professional ideals, values, unconscious professional beliefs); 3) <i>professionally-qualificational</i> (the future specialist has sufficiently developed motivation and interest in the prevention of maladjustment of pupils, developed professional outlook (realized professional ideals and values); 4) <i>professional-specialized</i> (the future specialist is highly motivated and interested in the implementation of activities and research on the prevention of maladjustment of pupils, a fully developed professional worldview (available professional ideals, values and professional beliefs)</p>
	Affective-conative		<p>– the peculiarities of temperament and will, which ensure the successful</p>	<p>1) <i>insufficient</i> (future specialist has no volitional qualities that result in the manifestation of adequate professionally-required behavior in conditions of interaction with vulnerable contingents,</p>

			<p>implementation of the prevention of maladjustment of pupils; – personal qualities needed to work with vulnerable contingents</p>	<p>also has low indicators of stress resistance, empathy and other personality traits); 2) <i>primary</i> (future specialist has weakly developed volitional qualities that determine the manifestation of adequate professional behavior in the context of interaction with vulnerable contingents, not fully developed stress resistance, empathy, ability to reflect and facilitation); 3) <i>professionally-qualificational</i> (the future specialist has sufficiently developed volitional qualities that determine the manifestation of adequate professional behavior in the context of interaction with vulnerable contingents; fully developed humanity, benevolence, tolerance, stress resistance, empathy and ability to reflect and facilitation); 4) <i>professional-specialized</i> (the future specialist has high indicators of the development of volitional qualities that determine the manifestation of adequate professional behavior in the context of interaction with vulnerable contingents, fully developed humanity, benevolence, tolerance, creativity, stress resistance, empathy, ability to reflect and facilitation, the student demonstrates the ability to manage own behavior and positively influence the behavior of others)</p>
2	Professional potential	Cognitive-instrumental	<p>– general pedagogical potential; – developed social intelligence; – knowledge of the organization of socio-pedagogical and social activities</p>	<p>1) <i>insufficient</i> (future specialist has no general pedagogical potential and knowledge on prevention of maladjustment of pupils and implementation of technologies and methods of work in that direction, underdeveloped social intelligence (missing pro-social orientation of the individual, very low self-efficacy, absent emphatic interest and attitude of seeing value in others); 2) <i>primary</i> (future specialist has poorly</p>

		<p>for the prevention of maladjustment of pupils in various social institutions; – knowledge of the technological basis of implementation of prevention of maladjustment of pupils</p>	<p>developed general pedagogical potential and knowledge system for the prevention of maladjustment of pupils and technological bases of work in the indicated direction, they are fragmented, there is poorly developed social intelligence (almost missing expressed pro-social orientation of the individual, low self-efficacy, almost absent empathic interest and attitude of seeing value in others); 3) <i>professionally-qualificational</i> (the future specialist has fully developed general pedagogical potential and knowledge on the prevention of maladjustment of pupils in various social institutions and the application of technologies and methods of work in this direction in various social institutions, sufficiently developed social intelligence (expressed pro-social orientation of personality, high self-efficacy, possesses empathic interest and attitude of seeing value in others); 4) <i>professional-specialized</i> (the future specialist has fully developed general-pedagogical potential and system of knowledge on the prevention of maladjustment of pupils and application of technologies and methods of work in this direction in various social institutions, he or she demonstrates knowledge of system-forming links between them and interest to conduct analysis of research prevention of maladjustment of pupils)</p>
	Professional activity	<p>– professional skills and skills in the prevention of maladjustment of pupils (gnostic; predictive;</p>	<p>1) <i>insufficient</i> (the future specialist has poorly developed individual professional skills in the prevention of maladjustment of pupils in different social institutions; there is no experience of volunteer initiatives and practices for the prevention of</p>

			designing; organizing communicative; evaluating); – experience in social- pedagogical and social prevention work	maladjustment of pupils in different social institutions); 2) <i>primary</i> (the future specialist has a poorly developed system of professional skills for the prevention of maladjustment of pupils in various social institutions; there is a fragmentary experience of preventing maladjustment of pupils in different social institutions during educational practices); 3) <i>professionally-qualificational</i> (the future specialist has a fully developed system of professional skills for the prevention of maladjustment of pupils in various social institutions; possesses volunteer experience and experience in preventing maladjustment of pupils in different social institutions during educational and hands-on practices); 4) <i>professional-specialized</i> (the future specialist has fully developed system of professional skills for preventing maladjustment of pupils in different social institutions, there exists volunteering experience, successful completion of practical work, as well as professional experience in preventing maladjustment of pupils in different social institutions while working in a position of social pedagogue or social worker)
--	--	--	--	--

To diagnose the criteria and indicators of future social pedagogues and social workers' preparedness to prevent maladjustment of pupils, we selected the following basic diagnostic methods: 1) to identify the interest and need for professional activities in the prevention of maladjustment of pupils and social orientation of the individual ("Differential-diagnostic questionnaire"; "Interests map"; method of diagnostics of socio-psychological instructions of the personality in the motivational sphere (O. Potemkina); to identify the level of the formation of their professional worldview ("Value orientations" by M. Rokicha); 2) to identify the features of temperament and character (the 16 factor personality questionnaire (Test

R. Cettel)), the personal differentials (adapted by the V. Bekhterev scientific research institute), three-factor personal questionnaires); 3) to reveal the features of the emotional-volitional and personal qualities necessary for carrying out professional activities for the prevention of maladjustment of pupils (a method for determining neuropsychiatric resistance, the risk of maladjustment during stress “Forecast”, diagnosis of empathy (I. Yusupova), the method of detection and assessment of communicative and organizational skills, identification of communicative tolerance, identification of benevolence, methods for evaluating emotional and volitional qualities); 4) to identify the level of cognitive competence in the prevention of maladjustment of pupils (questionnaires “Socio-pedagogical competence in the prevention of maladjustment of pupils”; “Competence of a social worker in preventing maladjustment of pupils”, “Technological competence in preventing maladjustment of pupils”); 6) to identify the level of practical competence for the implementation of professional activities for the prevention of maladjustment of pupils (a method for assessing a student-trainee during practice in social institutions).

Conclusions

Analysis and synthesis of scientific literature on the problem of development of professional competence of future social pedagogues and social workers to prevent maladjustment of pupils allowed to determine that: 1) the concept of “professional competence of future social pedagogues and social workers” is an integrated characteristic of a specialist, which is the result of the process of professional preparation and represents his or her personal professional resource, which involves the development of his or her motivationally-valued, affective-conative, cognitive-instrumental and professionally-active potentials and certifies his or her readiness to perform professional activities; 2) the formation of a reference model of professional competence of a specialist and the construction of a system for measuring it (identification of criteria, indicators of readiness of future specialists for carrying out preventive activities with pupils, presented at the appropriate levels, and also selection of necessary methods for their diagnosis) is important in shaping the professional competence (readiness) of future social pedagogues and social workers to prevent maladjustment of pupils.

A promising direction for further research is the definition of the level of professional competence of future social pedagogues and social workers to prevent the maladjustment of pupils in various social institutions in the process of their professional education under experimental conditions.

References:

1. Бедь В. Компетенційний підхід в процесі модернізації ВНЗ / В. Бедь, М. Артёмова // Український науковий журнал «Освіта регіону». – 2011. – № 5. – С. 43–52. – [Electronic resource]. – Access mode : <http://social-science.com.ua/article/691>.
2. Богданова І. Процес підготовки майбутніх фахівців соціономічної сфери / І. Богданова // Науковий вісник Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського. – 2016. – № 1(108). – С. 13–18.
3. Біла О. Підготовка майбутніх фахівців соціальної сфери до проектування професійної діяльності: теорія і практика : [монографія] / О. Біла. – О. : Астропринт, 2013. – 424 с.
4. Вайнола Р. Педагогічні засади особистісного розвитку майбутнього соціального педагога в процесі професійної підготовки : автореф. дис. ... докт. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / Р. Вайнола. – Потава, 2009. – 44 с.
5. Гончаренко С. Український педагогічний словник / С. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.
6. Грищенко С. Самовдосконалення майбутніх фахівців соціальної сфери : [монографія] / С. Грищенко. – Чернігів : ЧНПУ, 2011. – 328 с.
7. Дмитриева Е. Формирование профессионального педагогического мировоззрения будущего учителя : дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.08 «Теория и методика профессионального образования» / Е. Дмитриева. – Астрахань, 2003. – 175 с. – [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.dissercat.com/content/formirovanie-professionalnogo-pedagogicheskogo-mirovozzreniya-budushchego-uchitelya#ixzz4TBm1Pw00>.
8. Ибрагимова И. Формирование педагогического мировоззрения будущего учителя в вузе : дисс. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 ; 13.00.08 / И. Ибрагимова. – Челябинск, 2002. – 163 с. – [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.dslib.net/.../formirovanie-pedagogicheskogo-mir>.
9. Карпенко О. професійна підготовка соціальних працівників в умовах університетської освіти: науково-методичні та організаційно-технологічні аспекти : [монографія] / О. Карпенко ; за ред. С. Харченко. – Дрогобич : Коло, 2007. – 374 с.
10. Овчарова Р. Практическая психология образования : [учеб. пособие для студ. психол. фак-тов ун-тов] / Р. Овчарова. – М. : ИЦ «Академия», 2003. – 448 с.

11. Олефір В. Психологія саморегуляції суб'єкта діяльності : дис. ... докт. психол. наук : спец. 19.00.01 «Загальна психологія, історія психології» / В. Олефір. – Х., 2016. – 428 с. – [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.pdpu.edu.ua/doc/vr/olefir/dis.pdf>.
12. Перелік галузей знань і спеціальностей [Electronic resource]. – Access mode : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/266-2015-p>.
13. Пічкарь О. Підготовка соціальних працівників до профілактичної роботи з дітьми і молоддю у Великій Британії / О. Пічкарь // Підготовка соціальних працівників/соціальних педагогів до профілактики адиктивної поведінки молоді : матер. Міжнар. наук.-практ. конф. – Черкаси : Черкаський нац. ун-т, 2004. – С. 164–175.
14. Поліщук В. Становлення професіоналізму соціального педагога на основі компонентів індивідуального стилю його діяльності / В. Поліщук // Молодь і ринок. – 2011. – № 4. – С. 38–43.
15. Про затвердження Національної рамки кваліфікацій : Постанова Кабінету Міністрів України від 23 листопада 2011 р. № 1341 [Electronic resource]. – Access mode : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1341-2011-p>.
16. Психологія : [учебник для гуманит. вузов] / под общ. ред. В. Дружинина. – СПб. : Питер, 2001. – 656 с.
17. Реутова Л. Профессионально-педагогическое мировоззрение и педагогическая действительность / Л. Реутова [Electronic resource]. – Access mode : http://superinf.ru/view_helpstud.php?id=3134.
18. Рубинштейн С. Основы общей психологии / С. Рубинштейн. – СПб. : Питер, 1999. – 720 с.
19. Стандарт вищої освіти з підготовки бакалаврів за спеціальністю 231 «Соціальна робота» галузі знань 23 «Соціальна робота» [Electronic resource]. – Access mode : <http://mon.gov.ua/content/.../231-soczialna-robot-a-bakalavr.doc>.
20. Фабер А. Мистецтво спілкування з дітьми: удома та в школі / А. Фабер, Е. Мазліч. – пер. з англ. – К. : Країна мрій, 2012. – 240 с.

Kravchenko H. Yu.,
*Doctor of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Department of Pedagogy and Foreign Philology
Simon Kuznets Kharkiv National University of Economics, Kharkiv*

Annenkova I. P.,
*Doctor of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Department of Pedagogy
I. I. Mechnikov Odessa National University, Odessa*

**ADAPTIVE MANAGEMENT OF DEVELOPMENT
OF THE DEPARTMENT SYSTEM OF INSTITUTES
FOR POSTGRADUATE EDUCATION IN UKRAINE:
THEORY AND PRACTICE**

Summary

The article presents a new solution of the problem concerning adaptive management of development of the department system of institutes for postgraduate education in Ukraine. The analysis of the methodological bases of adaptive management allows to identify and substantiate the functions, laws, principles and methods reflecting development of the IPPE department system. The conceptual model of adaptive management of the department system has been developed, its content, criteria of relations between purpose-oriented and self-regulated activities of employees and departments, tools for the department system regulation and the technology for the model implementation have been theoretically justified. It has been determined that the most effective mechanism for evaluating the quality of performance of the IPPE department system is educational monitoring. To monitor the effectiveness of the department system, appropriate tools have been developed. They present a complex of qualimetric submodels of development of all structural subdivisions, which includes submodels of managing the development of activities of rector, vice-rector, head of IPPE department, department, section, methodological structural subdivision, professional development of academic staff member, submodels of academic achievements of students / trainees of the IPPE.

Introduction

The transformational processes taking place in the education system of Ukraine in the context of European integration considerably complicate management of a modern educational establishment and set principally new tasks before its administration. These issues became especially urgent for the heads of institutes for postgraduate pedagogical education (IPPEs). These educational establishments as an object of management significantly differ from both pedagogical higher educational establishments (HEEs) and institutes for postgraduate education. The main functions of IPPEs are the improving of professional skills and retraining of teaching staff. But their experience shows that they perform the function of regional scientific and methodological centers of the Main administrations of education and science of regional state administrations, which provides organizational and methodological support to the educational process in preschool, general educational and out-of-school educational establishments of the region. Therefore, in order to improve the existing systems for managing the development of IPPEs, there required appropriate legislative and scientific frameworks, which will provide normative and methodological basis for their prospective development, taking into account the specifics of their activity. We should note that the changes taking place in the domestic system of postgraduate pedagogical education are based on the provisions of the Constitution of Ukraine (1996), the Laws of Ukraine “On Education” (1991), “On Higher Education” (2014), “On Scientific and Scientific and Technical Activity” (2015), the Draft Concept for the Education Development for the Period 2015-2025 (2014), the Concept of the Development of Post-Graduate Education (2002), etc.

As regards the scientific framework, the analysis of the scientific works whose research object was institutes for postgraduate education in Ukraine allowed to single out several research directions.

The first direction: analysis of educational institutions as an integrated open system capable of self-regulation, self-organization and self-development (V. Afanasyev, V. Budanov, V. Kelle, V. Kremen, M. Kagan, V. Luhovyi, D. Gushchin, D. Gushchin, I. Prigozhin, K. Rayhert, A. Ursul, A. Uyomov, G. Haken, V. Yadov).

The second direction: theoretical and methodological studies of adaptive management in education as an effective way of managing open systems in an unstable situation: the essence of adaptive management, its laws and principles (G. Yelnykova, T. Borova, N. Boyaryntseva, S. Mitin, G. Polyakova, Z. Ryabova, P. Tretyakov, L. Fesik and others).

The third direction: theoretical and methodological bases of professional activity of academic staff of institutes for postgraduate education in the context of competence approach (N. Bibik, L. Vashchenko, I. Zymnya, O. Lokshyna, O. Ovcharuk, O. Savchenko, O. Pometun, L. Khoruzha).

The fourth direction: management of an institute for postgraduate pedagogical education (L. Vashchenko, A. Bodnar, G. Dmytrenko, V. Maslov, V. Oliynyk, V. Pikelna, L. Pokroeva, M. Potashnyk, T. Sorochan, P. Tretyakov).

However, despite a wide range of scientific studies considering various aspects of adaptive management of social and pedagogical systems, there is still no holistic study of the theory and technology of adaptive management of IPPE development.

The purpose of the research is to develop a scientifically substantiated *system of adaptive management of IPPE department system development*, which would integrate an effective interaction of subjects of organizational and pedagogical activity at all levels of IPPE management into the institutional department system with consideration for the tendencies of its development under modern conditions and its practical approval.

1. Theoretical bases of development of the department system in the structure of institutes for postgraduate pedagogical education

Today postgraduate pedagogical education, as a component of continuous education, is intended to maximally satisfy the professional, social and cultural needs of practicing teachers, encourage them to continually perfect themselves in terms of professional and personal development. It should be noted that *the modern system of postgraduate pedagogical education in Ukraine* is an integral social institute in the unity of its structural elements and directions of its activity (socio-economic, psychological and pedagogical, scientific and theoretical, practical and applied, methodological, managerial); an organic component of the system of continuous education, the further development of which is possible upon condition of its relations with other components of the educational sphere; the system of advanced training and retraining of qualified specialists; a form of adult education based on their individual needs for obtaining certain knowledge, skills and abilities, personal and professional growth [5].

In the Law of Ukraine “On Higher Education” (2014), a higher educational establishment is defined as a complex system with a corresponding organizational structure of management – certain composition of administrative subdivisions and their interrelations. Structural divisions of

a higher educational establishment (university, academy, institute, college) are departments, faculties/institutes, libraries, separate structural subdivisions, etc. [4].

In the history of postgraduate pedagogical education the emergence of departments was conditioned by the increased requirements to the professional competence of teachers.

Taking into account the terminological uncertainty inherent in the system of postgraduate education, we define “*the department of the institute for postgraduate pedagogical education*” as a basic structural subdivision of the institute for postgraduate pedagogical education providing educational, methodological and scientific services for certain categories of academic staff members (including administrators, which comprises no less than five teachers for whom it’s a principle place of work, no less than three of them having a scientific degree or a scientific (honorary) title”.

The IPPE department acts as a consolidating center in developing and implementing tasks of the institute, which involves its close interaction with all its structural subdivisions. The existing linear functional structure of management in institutes for postgraduate pedagogical education is characterized by stable system-forming ties and relations that provide stability and equilibrium of the system, interaction and subordination between its elements [4].

Problems observed in management of development of IPPE departments are related to the influence of the external and internal environment on the actual and desired results of their activities. If the level of professional knowledge of students/trainees in the departments is significantly different, this indicates that there are problems caused by the imperfection of the training technologies or the low professional competence of the academic staff of the departments. This requires working out a special program of action aimed at solving the tasks set, which involves those structural subdivisions of the department system whose interests overlap or coincide. Accordingly, the goal is agreed upon and there defined common tasks, in the implementation of which the partial goals, organization of the activity, technologies, and conditions of the educational process are adjusted to solve a certain problem in a changing environment. An example of this can be the program for the implementation of the research and educational project, which is elaborated by the entire staff of the IPPE [7].

Programs of changes that are worked out at the department level by one department can require elaborating programs of changes in the activities of all subordinate structural subdivisions, independent methodological

subdivisions. In turn, this may require changes in the work of other departments.

Openness of the interaction between departments and subordinate structural subdivisions (for example, sections) and independent methodological subdivisions of the institute is ensured by availability of employees' individual degrees of freedom. Such joint activity of all structural subdivisions of regional institutes for postgraduate pedagogical education (RIPPEs) creates a system of network interaction, which has an impact on activities of the department directing its development. This necessitates creation of *a new organizational and structural model of network interaction of all participants in the educational process, which is considered as a system of interdependent actions of the academic staff aimed at implementing joint activities*. The very system of network interaction between the departments, between the subordinate methodological subdivisions and independent methodological subdivisions emerges as a result of *formation of vertical and horizontal subordination and coordination relations* [7].

Vertical relations arise between *head of department and administration* (heads of departments are members of the Rectorate that addresses administrative issues of organization and management of activities of structural subdivisions to implement the tasks set by the management); *head of department and members of academic staff of department*.

Horizontal relations – between *heads of departments* during the implementation of common tasks in the educational and research activity (cooperation in preparing curricula and syllabi, implementation of research projects by departments (integration of scientific research), work in the Scientific Council of the institute; *between members of academic staff of departments* (cooperation in the issues related to teaching disciplines, preparing methodological support for activities of departments, discussing scientific works and study guides to be submitted to the Scientific and Methodological, and Academic Council for consideration and approval); *between head of department and head of section* at coordinating views as to the content of academic disciplines and planning joint measures aimed at implementation of educational innovations; *between head of department and heads of laboratories, centers and divisions* in issues of organizing and conducting research and experimental work, methodological support of innovation activity of educational establishments of the region. There constantly takes place the horizontal interaction between the staff of departments and methodological structural subdivisions, which involves

combining efforts to conduct scientific and methodological measures of different levels, counseling, etc.

Proceeding from this, in scientific use there introduced the concept of *“IPPE department system” as an integral formation comprising interdependent departments (together with structural subdivisions) and independent methodological centers and subdivisions of the institute having interdependent and mutually agreed ties that can be used for combining efforts to achieve the tasks set within the educational, methodological, scientific activity.* Success in the development of the IPPE department system is ensured upon adhering to *the following conditions:* flexibility of organizational schemes for managing the development of the department system and promptness of its organizational changes; introduction of innovations in the educational activity of institutes for postgraduate pedagogical education; provision of departments with highly professional, competent academic staff; informational support for the department system development; application of results of marketing and monitoring researches. These conditions make it possible to identify and formulate specific management objectives of development of the IPPE department system (educational, methodological, research, marketing, managerial, economic and business ones) and track the changes that take place as a result of management in the activities of departments in particular and the department system as a whole. Therefore, *“organizational and structural development of the IPPE department system” is purpose-oriented changes in the composition and structure of the internal environment of the department system (of department, laboratory, section, methodological center, division, etc.) with the aim of ensuring high quality education by satisfying the learning needs of trainees and competitiveness of the departments in the market for educational services based on marketing analysis. At the present stage, the main tasks of the IPPE department system are: providing a unified innovation policy in all spheres of the department activity; determining the composition of functional services and subdivisions for performing the set short-term or long-term tasks based on a clear alignment of interests of several heads of structural subdivisions of the department system that claim to have access to the same resources.*

2. Conceptual bases for implementing the model of adaptive management of development of the department system in institutes for postgraduate pedagogical education

Issues concerning adaptive management of systems in the sphere of education are of great importance for our study, in particular the defined concepts of adaptive management, its laws and principles (G. Yelnykova); studies considering adaptive management of pedagogical systems (P. Tretyakov, S. Mitin, N. Boyaryntseva); adaptive management techniques (G. Yelnykova, G. Polyakova, V. Petrov, I. Lapshyna). Provisions of educational monitoring based on factor-criterion modeling are essential in the conceptual aspect (G. Yelnykova, O. Kasyanova and Z. Ryabova).

By analyzing the theory and practice of adaptive management, its characteristics and distinctive features are identified.

Adaptive management is a process of mutual influence resulting in mutual adaptation of the behavior of subjects of activity on the dia(poly)logic basis provided by a common definition of a realistic goal with the subsequent combination of efforts and self-direction of them towards its achievement [2]. *The basic feature of adaptive management is mutual adaptation and organic combination of the goal of the head and the aspiration of the performer on the basis of developing flexible models of their activity.*

Unlike traditional management, adaptive management implies determination of the priority direction in the development, which is implemented through self-organization processes. Adaptive management arose as a result of the need for a directed self-organization of a person, which ensures his/her conscious self-development using the natural mechanism. It can be specially organized on the basis of creation, support, and expansion of the conditions of self-development of the management objects within the limits established jointly with the subject and the requirements recognized by them, but it always emerges arbitrarily at any transitional stage as an objective need combining the evolutionary and revolutionary ways of development [2]. Adaptive management is a kind of situational. It always coordinates two inherently different phenomena, and, therefore, its systematization can be specified in the following way: by the subject of management – combines administrative and participative (collective, unified) management; by the nature of influence – combines external management with internal (self-management); by orientation – process– and purpose-oriented, because it focuses both on the process and on the result [3]. By the direction of mutual influence, adaptive management is simultaneously vertical and horizontal, and by the order of interaction it is both subordinate and distributed. The driving force of development of such a management system is balance of the interests of all its participants and substructures. This management system ensures

harmonization and adaptation of cross-cutting goals of management of the IPPE department system at all its levels: trainee/student – teacher; teacher – teacher; teacher – head of the department; head – head; head – head of the methodological subdivision; head – vice-rector/deputy director; vice-rector/deputy director – rector/director.

G. Yelnykova notes that adaptive management directs subjects of activities towards self-management and self-development [3].

This fact determines the specifics of *functions of adaptive management* of the IPPE department system, in particular the *joint development of a realistic goal, criteria modeling, cooperation of actions and self-direction, self-monitoring of the process and monitoring of the result, predictive regulation by the result*.

The realization of the function of “*joint development of a realistic goal*” is achieved by reconciling the goals of the departments and methodological subdivisions comprising the department system, making an informed decision on the implementation of the goals set. The “*criteria modeling*” function is carried out through selection of criteria and creation of flexible models of activities of structural subdivisions of the department system. The function of “*cooperation of actions and self-direction*” involves elimination of inconsistent and competing actions based on dialogic adaptation; cooperation and self-direction for achievement of the jointly defined goal through development of partner relations between all subjects of the management process, managers and subordinates (direct interaction within the team), combination of efforts of all subsystems of the department system for implementation of the tasks set. The function of “*self-monitoring of the process and monitoring of the results*” is implemented by means of transformation of the control function through coordination of external and internal influences, provision of external monitoring by the administration at the “input” and “output”; internal self-monitoring of the process of implementing the tasks; support of the processes of self-organization and self-development of structural subdivisions of the department system in all spheres of their activity; supporting self-control of the process with its current adjustment. The function of “*predictive regulation by the result*” is realized by identifying the unused reserves; inclusion of relevant criteria in the submodel; joint decision-making and joint forecasting of the way of further development [3].

The analysis of the methodological principles of adaptive management makes it possible to single out and substantiate its *regularities* reflecting the development of the IPPE department system, in particular the department system development will be more productive if its natural mechanisms are activated; the effectiveness of adaptive management of the department system

development depends on the degree of coherent convergence of different points of view of the interacting parties on the basis of dialogic coordination; the more optimal the correlation of the directing influences of the control system and the conscious self-direction of the controlled subsystems are, the more qualitatively the adaptive management of the department system development is; effectiveness of adaptive management of the department system development is directly dependent on the marketing and monitoring support of the interaction of the control and controlled subsystems and their reflexive development; quality of adaptive management of the department system development depends on the strengthening of subjectivity of the relations, partnership relations and implementing the purpose-oriented impact of the control subsystem; the higher the level of the current mutual adjustment of the activity of the control and controlled subsystems based on the action of “information pulsar” with direct communication and feedback, the higher the level of purpose-orientation of adaptive management of the department system development.

The analysis of scientific works confirmed the existence of a certain set of principles of adaptive management, which made it possible to single out those *principles* that reflect the *development of the IPPE department system*, namely the principle of *priority recognition of human development and the defining character of the natural way of its implementation*, which provides free development giving the best result; the principle of *openness* in adaptive management implies, firstly, the openness of internal communication through removal of the psychological barrier for all participants in the management process, which is an essential condition for cooperation of actions, secondly, this principle emphasizes the openness of external relations; the principle of a *directed self-organization* is based on a fuller using of the intellectual, moral and psychological reserves of management, which is achieved through transferring to all structural subdivisions the authority for directing the department system development; the principle of *cooperation* involves organization of vertical and horizontal coordination of joint actions in the management system to achieve the common goal, which helps to coordinate the interaction on the basis of dialogic adaptation through mutual adaptation of the purpose-oriented functions of all subjects of management; the principle of *marketing and monitoring* emphasizes the need for ongoing self-analysis and self-direction of the development process towards achieving the required result from the performers and conducting external periodic analysis to monitor the dynamics of changes by the administration; the principle of *qualimetry* in adaptive management implies the quantitative measuring of the quality of work using conditional points.

Based on the above-listed laws and principles of adaptive management of development of the IPPE department system we determined: *general methods of adaptive management, specific methods of adaptive management, methods of development of departments and the department system.*

The main purpose of the *general methods of adaptive management is to support the existing system in terms of its development:* combination of efforts in achieving the common goal, mutual harmonization of the goal settings, creation of a dialogic basis, mutual influence, etc. *Specific methods of adaptive management* include special actions used in adaptive management of development: dialogic adaptation, directed self-organization, criteria modeling, subordinate and intermediate partnership, current adjustment of actions to direct them towards the common goal, flexibility for achieving the goal under changing uncertain conditions, situation of additional orientation, openness of interaction, and natural character of changes. *Methods of development of departments and the IPPE department system* include the reflection method, methods of self-direction, self-analysis, self-instruction, self-influence, marketing and monitoring studies, ensuring the quality of activities of departments and the department system. To determine the influence of adaptive management on development of the IPPE department system, it is necessary to turn to the general laws of development: *the law of structural transformation, which follows from the general theory of organization and disorganization and the law of similarities and differences of forms, which reveals the nature of development.*

The basis of development is resolution of contradictions. Naturally, this happens by converging different points of view through their dialogic coordination on the basis of coherence (unity of origin). Development can be structural (quantitative) and functional (qualitative). Structural development implies an increase / decrease of structural subdivisions of the department system. Functional development is a change in the functions of structural subdivisions of the department system and in the performance of the system. An effective direction of development through dialogic adaptation can be realized in two ways: saturating the space where the person moves with the required by the society and the state “randomnesses”, or determining the parameters, factors of the motion and drawing up adaptive models of the activity, ensuring their adaptation to “oneself” by each performer. The process of activity can get free development due to the use of self-analysis and self-adjustment.

Based on the organizational structure of the IPPE department system, two directions of its development were identified: *extensive (quantitative structural changes) development* – expansion of structural subdivisions of the department

system; *intensive (qualitative changes) development* – activization of using the resource potential, achievement of a qualitatively new state of the departments.

The defined features of adaptive management have allowed to substantiate the concept of “adaptive management of the development of the IPPE department system” as a cooperation between the control and controlled subsystems, which takes place on the basis of coordination with the coaching of the strategic goal of development of the institute and specific goals of its subdivisions, motives and opportunities of participants in the educational process, coordination of requirements of the market for educational services, demands and professional experience of trainees with the content of the provided educational services and mobile transformation of leading (graduate) departments for improving the level of professional competence of students/trainees and ensuring their competitiveness in the labor market”.

The process of management of the department system is an integral part of management of social systems, which, from the scientific point of view, can be defined as a purposeful interaction of the controlled and control system for regulating educational activity in institutes for postgraduate pedagogical education with the aim of transferring it to a higher level of development. To regulate the development of the IPPE department system, it is necessary:

1. Define a common strategic goal of the institute for postgraduate pedagogical education, decompose it into components in accordance with the specifics of the activity of departments and independent methodological structural subdivisions of the department system and levels of management.

2. Determine the parameters and criteria for evaluating the components of development that are laid down in the qualimetric model of managing the development of the IPPE department system.

3. Create appropriate qualimetric submodels to be used as the basis of the qualimetric model of department system development that includes managing the development of departments, sections and methodological structural subdivisions by the leading common directions of activity, their specification for subjects of each level of management.

4. Using the qualimetric submodels, to carry out administrative, pedagogical, students / trainees monitoring and self-monitoring for timely regulation of the quality of managing the department system development according to certain parameters and criteria. The submodels will include the factors relevant to the directions of activities and criteria with specifically determined for them indicators.

The algorithm for creating qualimetric submodels of development activity contains the following stages: identifying factors (directions) of activity through decomposition of its common goals; identifying criteria (components) of activity through decomposition of the activity directions; determining the

importance of each factor (direction) and criterion (requirements) of the activity by the expert evaluation method; defining the standard of the activity model with its following standardization. The result of each stage is creating qualimetric submodels of development of the activity of all structural subdivisions that comprise the department system, which are elements of the monitoring of evaluating the effectiveness of the development process of the IPPE department system.

In the course of the study it was determined that *educational monitoring* is the most effective mechanism for evaluating the quality of education, especially the development level of the IPPE department system [1; 3; 7, 8]. The theoretical basis of the monitoring of educational systems comprise the leading scientific approaches, in particular anthropo-social one, where the focus of attention in management is a person; system approach, which allows examining the elements of the system in order to maintain its functioning in a certain condition; synergistic one, the basis of which is the processes of self-organization and interaction under conditions of instability; person-oriented approach, which directs educational processes in accordance with individual peculiarities of the professional activity of academic staff members and educational needs of students / trainees; qualitative one, which gives the possibility of quantitative evaluation of qualitative changes in the development of all subsystems of the department system. To monitor the effectiveness of development of the IPPE department system, we have developed an appropriate *marketing and monitoring toolkit* presented by a *complex of qualimetric submodels of activities of all its components*. The complex includes *submodels of managing the development of activities of vice-rector, head of IPPE department, department, section, methodological structural subdivision, academic staff member, and the submodel of effectiveness of the process of educating students / trainees of the IPPE*. The *submodel of managing the development of the IPPE department* is determined as the key one and the *qualitative matrix of managing the development of the IPPE department system* as the resulting one.

Using the entire set of the created qualimetric submodels allows evaluating the effectiveness of development of the department system and the educational establishment as a whole in order to forecast future actions and make sound managerial decisions. For a quality implementation of the monitoring technology and for the purpose of coordinating and directing the IPPE department system development, it is necessary to have information on the state of activities of all its components. With the help of the developed submodels of activities (Table 1) the corresponding result indicators are determined.

Table 1

**Basic qualimetric submodel for determining
the development level of the department system of institutes
for postgraduate pedagogical education**

Parameter	Weight – W	Factor – F	Weight – w	Criteria	Value of the conformity coefficient	Value of the conformity coefficient
1	2	3	4	5	6	7
1. Degree of provision of favorable development conditions	0.40	1. Organizational activity	0.37	1. Presence of the department development strategy.	1.00	
				2. Planning of the implementation of joint activities of departments and methodological subdivisions.	1.00	
				3. Correspondence of the department activities to its organizational structure.	1.00	
				4. Document turnover of the departments.	1.00	
				5. Timeliness and promptness of the tasks implementation.	1.00	
		2. Staffing	0.63	6. Provision of the qualitative structure of the department academic staff	1.00	
				7. Professional development (self-development) of the academic teaching staff of the departments.	1.00	
				8. Demand for teachers of the departments in the market for educational services.	1.00	
				9. Social and professional mobility of the academic staff.	1.00	
				10. Self-education of the teachers.	1.00	
				11. Organization of certification of the academic staff members.	1.00	
				12. Presence of the academic staff incentive system.	1.00	

1	2	3	4	5	6	7
2. Degree of achievement of the development goal	0.60	3. Educational activity	0.27	13. Structure of the educational process and its planning by the departments.	1.00	
				14. Compliance of the higher educational establishment standards of training and advanced training of teachers with the requirements of the labor market and the market for educational services.	1.00	
				15. Degree of correspondence of the curriculum of a specialty (category), curricula, syllabi to the state requirements, needs and professional interests of students / trainees.	1.00	
				16. Presence of dynamics of the variable component of professional training of students and improvement of students' skills in line with changes in the demand in the labor market and the market for educational services.	1.00	
				17. Introduction of modern information and communication technologies: cloud technologies, development and use of computer application programs, availability of video and computer funds, etc.	1.00	
				18. Methodological support for distance learning.	1.00	
				19. Correspondence of the system of evaluation of academic achievements of students /trainees to the state and international requirements.	1.00	
		20. Level of rendering educational services	1.00			
		4. Methodological activity	0.25	21. Degree of provision of educational disciplines with teaching materials.	1.00	
				22. Effectiveness of work of the departments, methodological subdivisions, the Educational and Methodological Department and the Methodological Council in terms of methodological support of the educational process of advanced training courses.	1.00	

				23. Methodological support of laboratory and practical classes, course projects, independent work of students / trainees, including distance forms of learning.	1.00	
				24. Use of modern methods of teaching academic disciplines.	1.00	
				25. Level of publishing activity to provide the educational process with educational and reference literature.	1.00	
				26. Effectiveness of participation in joint activities aimed at implementation of program and purpose-oriented projects	1.00	
				27. Provision of expertise, analysis, review of author's programs.	1.00	
		5. Scientific activity	0.25	28. Implementation of the research project.	1.00	
				29. Presence of integration relations in scientific researches.	1,00	
				30. State of implementation of the programs for research and experimental work.	1.00	
				31. Effectiveness of implementation of the program and purpose-oriented projects.	1.00	
				32. Availability of the plan of work for permanent purpose-oriented groups (PPOG) or permanent creative groups (PCG) and effectiveness of its implementation.	1.00	
				33. Quality of publication of educational, educational and methodological, and scientific products.	1.00	
				34. Participation in professional competitions and international projects.	1.00	
				35. Participation in regional, city, All-Ukrainian scientific and methodological seminars, symposiums, conferences, plenary sessions, etc.	1.00	

		6. Consulting and marketing activity	0.23	36. Information and marketing support of department management.	1.00	
				37. Availability of the information bank for scientific and methodological educational services.	1.00	
				38. The nature of the relations between the departments of other higher educational establishments and institutes for postgraduate pedagogical education.	1.00	
				39. Competitiveness of the department in the market for educational services.	1.00	
				40. Organization of advertising and information activities.	1.00	
				41. Implementation of the program of branding activity.	1.00	
				42. Introduction of educational marketing technologies.	1.00	
	1.00			Total score	1.00	

If the total score is within the following limits:

- up to 0.5 – the level of development does not meet the expectations of the administration;
- from 0.5 to 0.65 – the level of development is sufficient;
- from 0.65 to 0.75 – the level of development is optimal;
- from 0.76 to 1.00 – the high level of development that meets the expectations of the administration.

In order to experimentally verify the effectiveness of the model of adaptive management of IPPE department system development, the elaborated model was introduced into activity of five regional institutes for postgraduate pedagogical education. There were chosen 629 students/trainees, 57 teachers, 25 heads of departments to participate in the experiment. The comparison was carried out on the results of the activities the IPPEs for the period from 2009 to 2014.

The annual evaluation of the development level of the department system of institutes for postgraduate pedagogical education with the help of a corresponding qualimetric model indicates a general increase in its indicators (Table 2). Analyzing the summary indicators of the development level, it can be noted that the largest increase (9%) was received in the areas

of scientific, consulting and marketing activities. The organizational activity had a growth of 3%, the educational activity – 6%, the methodological activity – 6%. The analysis of the given data by all directions of work in general shows the obtained gain of 35%, which testifies to the positive influence of the introduction of the elaborated model or determining the level of the department system development in the activity of the institute for postgraduate pedagogical education.

Table 2

Generalized data on monitoring the development level of departments of the institute for postgraduate pedagogical education

Factor – F	Partial valuation of factors				
	2009–10 academic year	2010–11 academic year	2011–12 academic year	2012–13 academic year	2013–14 academic year
1. Organizational activity	0.13	0.15	0.16	0.16	0.16
2. Staffing	0.24	0.24	0.25	0.25	0.26
3. Educational activity	0.10	0.12	0.14	0.15	0.16
4. Methodological activity	0.09	0.12	0.14	0.14	0.15
5. Scientific activity	0.06	0.08	0.10	0.14	0.15
6. Consulting and marketing activity	0.01	0.03	0.06	0.09	0.10
The total score in unit fractions	0.63	0.74	0.82	0.93	0.98

Carrying out an analysis with the help of qualimetric models allows to conduct the tracking and timely adjustment of the development process of the department system.

Conclusions

The paper presents a new solution to the problem of adaptive management of development of the IPPE department system, which was embodied through modeling the system of adaptive management of qualitative (intensive) and quantitative (extensive) development of IPPE structural educational and methodological subdivisions with the establishment of corresponding interrelations between them and through the technology of implementation of such a system. The results of the study gave grounds for the following conclusions:

1. The analytical review of the literary sources and the existing legislative and regulatory framework for activities of higher educational establishments, which include IPPEs, made it possible to formulate the following key concepts of the research: “the department of the institute for postgraduate pedagogical education”, “the IPPE department system”, “adaptive management of development of the IPPE department system” for introducing them into scientific use.

2. It was found that for adaptive management of development of the IPPE department system it is necessary to elaborate a conceptual model that would include the theoretical bases of adaptive management and take into account the peculiarities of activities of institutes for postgraduate pedagogical education, criteria, indicators and tools for tracking the results of the development of activities carried out by all subsystems of the department system, and the technology for implementing the model of adaptive management of IPPE department system development.

The result of introducing the model of adaptive management of department system development into activities of institutes for postgraduate pedagogical education showed that the elaborated qualimetric submodels of managing development of departments, submodels of activities of the department head, management of professional development of a teacher, activities of employees of methodological subdivisions, development of professional competence of trainees and managerial competence of the heads of educational establishments, activities of the vice-rectors of institutes for postgraduate pedagogical education ensure the implementation of uniform requirements to activities of departments and methodological subdivisions, students/trainees, academic staff members, the heads of structural subdivisions of the department system and the administration of the institute, who directs the staff in the preset direction of development. It is simultaneously a way of integrating management of the department system in order to improve the quality of work of the academic staff of the IPPE, which is at the stage of development.

The conducted research does not cover the entire diversity of problems concerning adaptive management of development in the system of postgraduate pedagogical education. In particular, attention should be paid to such issues as: formation of managerial competence of the administration in the context of adaptive management of IPPE development; reflexive development of participants in the management process as a result of self-regulation and self-organization of educational activities of the IPPE, etc.

References:

1. Анненкова І.П. Моніторинг якості освіти у ВНЗ: кваліметричний підхід / І.П. Анненкова // Витоки педагогічної майстерності : збірник наукових праць Полтавського національного університету імені В.Г. Короленка. – 2012. – Вип. 10. – С. 9–15.
2. Єльнікова Г.В. Основи адаптивного управління : [курс лекцій] / Г.В. Єльнікова. – Х. : Основа, 2004. – 128 с.
3. Про вищу освіту : Закон України [Electronic resource]. – Access mode : [<http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=2984-14>].
4. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.president.gov.ua/documents/15828.html>.
5. Післядипломна освіта: проблеми управління, методичне забезпечення : [навчальний посібник] / за ред.: Г.С. Данилової, Г.А. Дмитренка. – К. : ІЗМН, 2000. – 188 с.
6. Кравченко Г.Ю. Адаптивне управління розвитком інститутів післядипломної педагогічної освіти в Україні : [монографія] / Г.Ю. Кравченко. – Х. : Смугаста типографія, 2015. – 300 с.
7. Рябова З.В. Наукові основи маркетингового управління навчальним закладом : [монографія] / З.В. Рябова. – К. : Педагогічна думка, 2013. – 268 с.

Кравченко Ю. Е.,
*M. Ed., магистр педагогики высшей школы,
сертифицированный мастер-тренер World Association for Positive
and Transcultural Psychotherapy (WAPP)
Украинского института позитивной психотерапии, г. Киев*

**ВКЛАД УКРАИНСКОЙ ШКОЛЫ ПОЗИТИВНОЙ
ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНОЙ ПСИХОТЕРАПИИ
И ЭКЗИСТЕНЦИАЛЬНОГО КОУЧИНГА В РАЗВИТИЕ
И МОДЕРНИЗАЦИЮ КРОСС-КУЛЬТУРНОЙ
ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ПРАКТИКИ (НА ОСНОВЕ НАУЧНЫХ
МЕТОДОВ ВИСБАДЕНСКОЙ (ГЕРМАНИЯ) И ВЕНСКОЙ
(АВСТРИЯ) ШКОЛ ПСИХОТЕРАПИИ И КОУЧИНГА)**

Аннотация

В статье описываются опыт и наработки украинской школы позитивной экзистенциальной психотерапии и экзистенциального коучинга. Одной из проблем, с которой сталкивается наша школа в Украине, является психотерапия и коучинг мужчин среднего возраста. Вследствие историко-культурных, ментально-гендерных, демографических, экономических, психосоциальных причин, часто такие клиенты ощущают потребность в психологическом сопровождении и помощи, но у них отсутствует культура обращения за профессиональной психотерапевтической помощью. С другой стороны, существует дефицит практических методических разработок в этой сфере и для таких клиентов. Украинская школа позитивной экзистенциальной психотерапии и экзистенциального коучинга представлена, в первую очередь, Украинским Институтом позитивной психотерапии, Международным Институтом позитивной психотерапии и коучинга здоровья, Киевской школой экзистенциального коучинга. Историческими истоками украинской школы является обучение украинских педагогов и практических психологов у носителей научного метода позитивной психотерапии Н. Пезешкиана (Висбаденская школа психотерапии и коучинга, Германия) и экзистенциального анализа В. Франкла и А. Лэнгле (Третья Венская школа психотерапии, Австрия). Далее наши специалисты (В. Карикаш, Н. Босовская, Ю. Кравченко, С. Кириченко, С. Фурсова, П. Бачинский и др.) создали целый ряд практических, методических, теоретических и кросс-культурных

модернизаций и разработок, часть из которых представлены в статье. Идеи и наработки, описанные в статье, также частично были представлены автором международному сообществу в формате докладов на Мировых Конгрессах по психотерапии в Сиднее (Австралия, 2011 г.) и Париже (Франция, 2017 г.).

Мы рождены с двумя базовыми способностями: способностью любить и способностью познавать.

Педагогика в начале жизни – это путь любви к познанию.

Психотерапия – это путь через познание к любви.

Носсрат Пезешкиан

Психотерапия значительно раздвигает возможности педагогической работы, распространяя ее на различные возрастные периоды.

Она является своеобразной педагогикой для взрослых.

Александр Баранников

Введение

Психотерапия и коучинг как психологическая практика «педагогике среднего возраста». В постсоветской ментальности иногда все еще встречается мнение, что западная психотерапия не только «подменяет дружбу», но и «ухудшает отношения с родителями», т. к. объясняет человеку, что его проблемы в настоящем – это следствия пробелов в его воспитании.

Средний возраст при этом – особо значимый, с точки зрения современного понимания человека, (*N. Peseschkian*, 1985 г.; *M. Стайн*, 2009 г.; *Дж. Холлис*, 2013 г.; *Г. Шихи*, 2013 г.) – является особым экзистенциальным полигоном, на котором *психотерапия-как-педагогика-для-взрослых* может сослужить обращающемуся к ней человеку хорошую службу.

Обзор психотерапевтических источников производит впечатление, что спустя 100 лет после «развода» З. Фрейда и К.Г. Юнга чаша весов в данном вопросе перевешивает в сторону большого интереса к проблематике среднего возраста. Как известно, З. Фрейд, по сравнению с К.Г. Юнгом, уделял намного меньше внимания вопросам зрелости и среднего возраста. И еще долгое время юнгианцы и постъюнгианцы оставались в меньшинстве в этом вопросе. Но не сегодня: различные

авторы, школы, подходы и методы, уделяют среднему возрасту достаточно много внимания.

В статье мы будем опираться на две согласующиеся концепции среднего возраста. Обе концепции, по мнению автора статьи, отличаются глубиной метафор, в которые они «упакованы». А также прикладным использованием в психотерапии и в самопомощи.

Первая концепция описана современным представителем юнгианской психологии Джеймсом Холлисом как «Перевал в середине Пути» (Дж. Холлис, 2011а). Этот перевал лежит между юношеством как «первой взрослостью», «еще не настоящей зрелостью» – и «второй взрослостью», которая завершается старением и смертью. Прохождение этого перевала сопровождается внутренним «тектоническим давлением» и «сейсмическими толчками», изменениями в мышлении и идентичности, в ощущении собственного тела и переживании времени. Происходит «перезагрузка» надежд и мечтаний, замена иллюзий на более честные отношения с реальностью. Ключевым механизмом при этом является «внутренний поворот» (существенно, с точки зрения ЭА! – Ю. К.) Эго к Самости и установление нового *внутреннего диалога* между ними.

Этот «перевал» не столько место на биографической линии времени, сколько качество внутреннего процесса взросления. Перевал «совершенно необязательно связан с физическим средним возрастом человека».

Вторая концепция – это авторская модель основателя украинской школы позитивной психотерапии В. Карикаша (В. Карикаш, 2009 г.) «пяти вершин судьб». Речь идёт об «узловых точках» на субъективном жизненном пути, которые связаны с экзистенциальными идентичностями личности. При этом утверждается, что переход «с вершины на вершину» (изменение или расширение экзистенциальных идентичностей) часто оказывается непростым и противоречивым процессом потерь и приобретений, который раньше регулировался традиционной культурой и религией, но в современном мире постмодерна, возможно, требует сопровождения позитивного психотерапевта, ориентированного на ресурсы, или/и экзистенциального коуч-консультанта.

В своей практике мы исходим из соображения, что психотерапия и коучинг – как две смежные психологические и педагогические (андрагогические) практики – часто находятся в диалектическом соотношении как базис и надстройка соответственно.

В наших разработках на основе имеющихся методов базисом будет **позитивная экзистенциальная психотерапия** (глубинная рефлексивно-диалогичная работа с базовым эмоциональным конфликтом личности путем привлечения базовых экзистенциальных ресурсов), а надстройкой – **экзистенциальный коучинг** (помощь в разрешении актуальных и внутренних экзистенциальных конфликтов, принятии экзистенциальных решений, поиске экзистенциальных ресурсов и достижении главного экзистенциального результата – исполненной, наполненной выбранными ценностями и смыслами жизни).

Под позитивной экзистенциальной психотерапией мы понимаем:

1. В узком смысле – направление позитивной кросскультурной психотерапии, основанной как научный метод Н. Пезешкианом в 1960–1970-х гг. в Европе и причисленной Европейской Ассоциацией психотерапии к перечню европейских методов, а Всемирным Советом Психотерапевтов – ко всемирным методам (у специалистов по методу есть перспективы получить европейский и мировой сертификаты).

2. Междисциплинарную область практики на стыке позитивного (Н. Пезешкиан, М. Селигман и т. д.) и экзистенциального подходов (В. Франкл, А. Лэнгле, И. Ялом, Э. ванн Дорцен и т.д.)

Статья состоит из двух частей. В первой представлены случаи из психотерапевтической/коучинговой практики автора, во второй – методические комментарии и дискуссионные вопросы. Имена или/и биографические данные изменены так, чтобы клиентов нельзя было узнать, но при этом сохранены экзистенциально-значимые аспекты их портретов.

Часть 1. Описание случаев психотерапии мужчин

Случай Георгия. Две вершины. Два счастья.

*Есть кратковременное счастье,
после которого бывает похмелье.*

И есть тихое счастье.

К. Кольбе

«Я хочу быть счастливым. Как раньше в молодости. Раньше я это, наверное, умел. А сейчас не умею. Все куда-то делось. Все навалилось. Я не чувствую себя счастливым как раньше. Но исчезло не только счастье. Смысл и свобода, кажется, тоже далеко от меня. Когда я женился на

любимой женщине, купил квартиру, построил карьеру – то наступила пустота и бессмысленность. Можно ли стать счастливым и понять (или решить) в чем смысл моей жизни дальше?»

Георгий, 37 лет, юрист.

На встречу с психотерапевтом Георгий пришел по рекомендации своего друга, который прошел полугодовой курс психотерапии и отмечал важные изменения в себе и своей жизни. И первые встречи с Георгием были напряженными, холодными и скорее походили на некую проверку с его стороны того, что же здесь все-таки будет происходить («Стоит ли доверять рекомендации своего друга?»).

Когда же контакт стал более открытым, расслабленным, то холодность и дистанция все еще оставались. Это позволяло «удерживаться» в контакте, но не «строить отношения» и не двигаться на их основе в психотерапевтическом процессе. Со временем, в отдельные моменты, нам обоим казалось, что затея с психотерапией пуста и бесперспективна. Но мы молчали об этом.

Создавалось впечатление, что «пустота и холодность», которые наступили когда-то в жизни клиента, наступили и сейчас. Точнее – «наступили» и на поток возможных отношений между нами, не дают им развиваться.

Параллельно с этим психотерапевт и внутри себя не ощущал свободы и потока чувств. Они как будто были чем-то заблокированы. Благодаря супервизиям стало понятно, что эта блокировка основана на желании соответствовать не до конца проясненным ожиданиям клиента в отношении «эффективной психотерапии».

Желание «эффективной» психотерапии не позволяет начаться психотерапии хоть какой-нибудь. Как желание «яркой и чудесной» жизни препятствует возможности жить обычной и настоящей.

Признание ценности отношений с клиентом, вербализация тревоги из-за возможного несоответствия подразумеваемым ожиданиям – стали переломным моментом в психотерапии. «Что-то щелкнуло» и именно это задело клиента. Мы стали говорить о тихом и ценном как о том, что ненавязчиво затрагивает. И об ожидаемом и навязчивом – тем, что держит в несвободе. Дальнейшая психотерапевтическая работа (около года) состояла в персональной проработке ситуации, в развитии способности чувствовать и говорить о чувствах. Дальше – в способности говорить о чувствах друг к другу.

Одной из «картинок», которую мы однажды нарисовали, а затем несколько раз к ней возвращались, стали «Две вершины взрослости» (см. рис. 1 – Ю. К.). Эта концепция как раз и родилась на основе встречи идеи Джеймса Холлиса о двух видах взрослости и идеи В. Карикаша о «Пяти вершинах судьбы».

И вот что у нас получилось на каждой из вершин (в кавычках прописаны концепции и девизы, проговоренные в отношении каждой из вершин взрослости – Ю. К.):

– Первая вершина взрослости. «Я взрослый потому, что могу это доказать», «Я могу взять от жизни по максимуму – теперь я могу это сделать», «Счастье – это драйв и удовольствие».

– Вторая вершина взрослости. «Я взрослый потому, что это уже не надо никому доказывать», «У меня зрелые отношения с жизнью: она мне много дает, и я это ценю, даже если это не соответствует моим ожиданиям», «Счастье – это затронутость и наполненность».

Мы также определили первую взрослость как взрослость формальную (экономическую, социальную, сексуальную), а вторую – как взрослость экзистенциальную. Чтобы взойти на первую вершину взрослости – необходимо родиться физически в этот мир. Чтобы взойти на вторую вершину – необходимо родиться экзистенциально. Первую и вторую вершины разделяет факт экзистенциального рождения.

Возможно, для первой вершины взрослости для «кратковременного счастья» достаточно «напиться» жизни (А. Лэнгле, 2013 г.). Но, как говорит М. Кольбе, после этого может быть похмелье (М. Кольбе, 2009 г.). Даже если такое похмелье не наступит на следующий день, оно может наступить на следующем этапе жизни (много клинических примеров у М.-Л. фон-Франц, 2009 г.).

С Георгием мы исследовали и рассматривали то будущее, которое было бы не просто оправданием его ожиданий и желаний (проекция будущего с первой вершины), а стало бы ответом на вопросы жизни, заданные ранее (в молодости) и задаваемые сейчас (в настоящем, в середине жизни) – как экзистенциальный проект будущего, наполненного ценностями и ведущего к наполненной жизни.

Рис. 1. Две вершины Взрослости

Психотерапевтический процесс мы остановили с Георгием спустя два года после его начала. Нам было ценно и приятно в нем находиться, но по обоюдному признанию – Георгию пора было «в поход на вторую вершину». К этому моменту Георгий начал долгожданные перемены в своей профессиональной деятельности, в своих семейных отношениях и в жилищных вопросах.

Случай Егора. **И для кого я это все копил?**

*Чаще всего между нами и естественной жизнью встают вещи.
Мы в большей степени соприкасаемся
не с естественным, а с тем, что мы, люди, сами создали.*
Альфريد Лэнгле

*Люди испытывают жуткую панику,
когда узнают, что они не боги.*
Фридрих Ницше

«Недавно мне врачи поставили неутешительный диагноз. Теперь я всерьез думаю о том, для чего и для кого я копил все, что у меня есть. Мне казалось, что для моей семьи. Но я ведь копил не только деньги. Но и признание, уважение коллег, восхищение любовниц... И такая жизнь казалась мне полноценной, наполненной со всех сторон! Теперь это как будто обнуляется...»

Егор, 45 лет, управленец, женат, 3 детей.

До начала психотерапии мы были знакомы с Егором около пяти лет (познакомились на тренинге). И из этих пяти лет четыре года Егор говорил о том, что «пора бы то ли на психотерапию, то ли на коучинг». Но конкретных действий не предпринимал. Вместе с тем он был более открыт для групповых форм обучения и развития: тренингов, групп личностного роста, групповых ретритов. Однажды, приняв участие в мужской психотерапевтической группе, Егор сделал открытие о своем трудоголизме: оказывается, такой его жизненный путь был во многом предопределен отношениями с отцом и его ожиданиями в отношении Егора. Это и послужило толчком началу индивидуальной психотерапевтической работы.

На сегодня состоялись 22 психотерапевтических встречи с Егором, в которых мы приближаемся ко все большей правде о его способе жизни. Важная тема, которую Егор вынес из мужской психотерапевтической группы и привнес в психотерапию, – это тема «экзистенциальных ловушек» (ниже в статье более подробно об этом – Ю. К.). Главные ловушки Егора – гедонизм и накопительство. При этом одно он объясняет через другое: гедонизм – это вид накопительства удовольствий, а накопление – это «удовольствие прозапас».

Поскольку и мужская психотерапевтическая группа, и наша индивидуальная работа проводились в русле экзистенциального анализа, то со временем Егор начал оперировать понятиями четырех экзистенциальных фундаментальных мотиваций (далее – ФМ). И уже через них объяснять то, «почему мне так «хорошо» в этих ловушках». Гедонизм и накопительство фиктивно подменяют реализацию четырех ФМ и создают до поры до времени иллюзию «полной жизни» (см. рис. 2 – Ю. К.).

Рис. 2. Фиктивные функции накопления и гедонизма в разрезе 4-х ФМ

Продуктивной и полезной для Егора стала поэтапная работа на уровне первых двух ФМ:

– 1 ФМ. Проработка темы фундаментальной опоры бытия, которая «заработана не мной», а уже есть в этом Мире. «Чтобы быть в Мире, мне не надо работать и зарабатывать. Я уже есть в нем!»

– 2 ФМ. Тема «Иметь или Быть», фундаментальная ценность Жизни. «Когда я посвящаю всего себя тому, чтобы иметь, я не успеваю быть и жить. В зазорах между моим имуществом и достижениями маячит Жизнь как она есть». Книга Э. Фромма «Иметь или Быть» пришлась Егору по душе.

Параллельно с этим Егор учится «быть экзистенциальным консультантом для самого себя» уже на первых трех из пяти ступеней по модели самопомощи Н. Пезешкиана (*Н. Пезешкиан 2005, 2009 гг.*):

1. Дистанцирование/Обзор и Принцип Надежды. «Я смотрю вокруг и вижу больше, чем мою работу и мою болезнь. Я вижу Мир, его особенности, его возможности и его данности. Часть возможностей я уже реализовал, а часть еще реализую. Но все – не реализую никогда. И это данность. И это, почему-то, меня успокаивает. Я на это могу опираться. Я есть в этом мире. Я имею в нем место».

2. Инвентаризация/Дифференциальный анализ и Принцип Баланса. «Я учусь различать. В первую очередь, различать Ценности с большой буквы, которые идут напрямую от самой Жизни, и ценности, к которым я привык, которые надо копить и потом «выжимать» из них удовольствие».

3. «Ситуативное ободрение». «Сегодня мне понемногу становится понятным, что для того чтобы давать и брать любовь, есть более короткие и естественные пути. Если я ближе к жизни, к другим и к себе, то мне проще быть наполненным, для этого не надо так много трудиться и копить добро. И в моих силах самому регулировать эту дистанцию».

Случай Бориса. **Возвращение с обочины: новое знакомство с жизнью**

*Того, кто вовремя не начал жить,
наказывают возраст и история.*

Альфريد Лэнгле

Я с молодости во всем искал смысл, причину или замысел. Но со временем я понял, что никакого смысла не существует, и все, что происходит – случайно. Но после падения и после того, как я чудом выжил – я начал снова задумываться: возможно, в моей жизни есть определенный смысл или предназначение.

Доусон, главный герой х/ф «Лучшее во мне»

«Говорят, что мои 40 – это и есть средний возраст. Получается, что это и есть половина жизни. Но если я буду жить дальше так, как живу, то, кажется, буду все дальше уходить в сторону от своего пути и от своей жизни. А жизни я по-настоящему и не видел, и не пробовал. Я живу где-то в стороне от жизни. На какой-то обочине. Там ничего нет. Только функционирование по какой-то «программе успеха», написанной точно не мной, но почему-то оказавшейся как бы моей. Успеха я достиг, но еще не жил. Пустота какая-то. Как я здесь оказался – не знаю. Как будто меня туда выселили из жизни. Но это было очень давно».

Борис, 40 лет, инженер

Середина жизни, средний возраст – критический шанс для знакомства с настоящей жизнью, с жизнью как она есть, с бытием-здесь (Дж. Элдридж, 2009 г.; К. Кольбе, 2009 г.; Ю. Кравченко, 2012 г., 2015а.; Дж. Холлис, 2013 г.).

И Борис сумел прочувствовать это: его существование на обочине не просто оставляло его вдалеке от Жизни, но и постепенно отдаляло. Борис становился все более функционирующим и автоматичным. Это и подтолкнуло его к психотерапии.

А. Лэнгле (*А. Лэнгле*, 2013 г.) замечает, что посредством движения и изменения жизнь вводит нас в отношения с бытием-здесь, а также описывает три важных характерных черты жизни как соотнесенности с бытием-здесь:

1. **Обмен** как фундаментальный признак отличия живого от мертвого и катализатор превращения контакта в отношения.
2. **Перемены и изменения**, сопровождающие жизнь.
3. **Биологическая и психическая витальная сила.**

Все три качества жизни присутствовали в существовании Бориса в минимальном наборе, так, чтобы он мог чувствовать себя «не мертвым», но и не живым.

Жизнь захватывала его лишь в те моменты, когда он вырывался в юношеское прошлое, реализовывал отдельные элементы сценария «вечного юноши» (*М.-Л. фон Франц*, 2009 г.; см. также *Р. Джонсон*, 2005 г.). Но эти глотки жизни в конечном итоге не способствовали его приходу к более зрелым и прочным отношениям с жизнью.

Психотерапия с Борисом оказалась длительной и противоречивой. Он несколько раз останавливался, искал другого психотерапевта. Но каждый раз доходил до определенной точки и «срывался». Похоже, что глотка жизни – как глотка воздуха у ныряльщика – хватало лишь для определенной глубины. А затем надо было выныривать.

Постепенное, внимательное, пристальное, неспешное движение от «нижней точки перевала» (нижняя левая точка в Таблице 2) – **как по горизонтали** (измерение пяти шагов самопомощи (*Н. Пезешкиан*, 1995 г., 2005 г., 2009 г.; *Ю. Кравченко*, 2015б)), **так и по вертикали** (измерение фундаментальных мотиваций) – за 2,5 года дало возможность нам не только взобраться на «персональное плато», но и подойти к экзистенциальному повороту.

Person дана человеку только как возможность

А. Лэнгле

Важным в работе с Борисом оказалось практическое приложение учения об эмоциях и о копинговых механизмах А. Лэнгле и его

учеников (А. Лэнгле 2013 г.; А. Баранников, 2013 г.; С. Кривцова, 2014 г.). Встреча с Миром, Жизнью и Собой стала возможна только после снятия «слоев луковицы», то есть: 1) после осознания своих копинговых механизмов на каждом из уровней ФМ; 2) после обучения «эмоциональной грамотности» в активном проживании эмоций и персональных чувств; 3) после углубления способности к Встрече (см. рис. 3 – Ю. К.).

Свое возвращение к Жизни и к Себе Борис описывает так: *«Я выхожу из замкнутого круга, когда право быть ценным независимо ни от чего не могло наполниться жизнью. А возвратиться к потоку жизни я не давал себе права. Оказывается, Жизнь-Здесь-Уже-Есть! И я ее встретил. И одновременно встретил себя. Теперь я начинаю понимать, для чего мне Я и Жизнь одновременно. Чтобы я сам мог направить свою жизнь, куда решу я сам».*

Рис. 3. «Экзистенциальная луковица»

Часть 2. Методические вопросы и наблюдения

*Способность задавать вопросы – исключительно человеческая черта.
Альфريد Лэнгле*

Кроме описанных кейсов, в этой статье автор хотел бы поднять несколько дискуссионных вопросов, гипотез и наблюдений относительноэкзистенциальной психотерапии и коучинга.

На основе личного опыта в психотерапии, психотерапевтической и коучинговой практики (Ю. Кравченко, 2012 г., 2015а; Ю. Кравченко, А. Корниенко, 2011 г.) и изучения источников разных авторов относительно проблематики мужской психологии и психотерапии (D. Deida, 2004 г.; Г. Бедненко, 2005 г.; Д. Гилмор, 2005 г.; Р. Джонсон, 2005 г.; Дж. Элдридж, 2009 г.; Ф. Карделл, 2005 г.; П. Питцеле, 2013 г.; Дж. Уайли, 1996 г.; Дж. Холлис, 2011б) у автора родилось несколько гипотез и наблюдений.

Одним из таких полезных профессиональных наблюдений, на наш взгляд, является то, что содержание работы в позитивной экзистенциальной психотерапии и экзистенциальном коучинге **соотносится с конфликтами, выделяемыми в современной европейской системе операционализированной психодинамической диагностики** (далее – ОПД-2) (*Операционализированная психодинамическая диагностика ОПД-2, 2011 г.*).

Эта гипотеза требует дискуссий.

Также наш опыт показывает, что совместное использование практик психотерапии и коучинга открывает дополнительные возможности для клиента.

На наш взгляд, ключевым моментом психотерапевтического выхода из сложных экзистенциальных трудностей клиента является одновременное развитие психотерапевтического/коучингового процесса в двух или даже в трех содержательных экзистенциальных плоскостях. В любом случае сначала – в содержательном экзистенциально-аналитическом измерении, в разрезе 4-х ФМ. А затем – в измерении пяти ступеней (этапов) психотерапии и самопомощи (Н. Пезешкиан, 1995, 2005, 2009 гг.; Ю. Кравченко, 2015б) и/или 4Р-ориентированного коучинга (У. Kravchenko 2007, 2008 гг.; Ю. Кравченко 2015а; Школа Организационного Коучинга, 2006 г.).

Выводы и итоги

В качестве выводов и итогов мы приведем методическую карту (см. Таблицу 1 – Ю. К.), как интегративную модель наших разработок. Эта модель описывает поле взаимодействия, расчерченное осями и меридианами практики. Это может помочь в понимании того, где мы с клиентом находимся, куда можем продвинуться в ближайшей перспективе, и куда спешить не стоит. Путь в таком пространстве, особенно когда речь идет именно о психотерапии, не является запланированным маршрутом. Это скорее приключение, дорога в котором не проложена.

*К счастью не ходят лифты. Туда идут по ступеням.
Носсрат Пезешкиан*

Таблица 1

**Методическая карта позитивной экзистенциальной психотерапии
и экзистенциального коучинга**

	1 ФЭМ	2 ФЭМ	3 ФЭМ	4 ФЭМ
РЕЗУЛЬТАТЫ в т.ч. раскрываемые персональные способности	Устойчивое спокойствие. Фундамент под ногами. Уверенность в мире. Удивление. Покой. Быть укрепленным. Жизнеустойчивость. Метафоры: Пустить корни, держаться за Древо Мира (скандинавская мифология).	Желание и удовольствие жить. Обращение к себе. Забота. Связанность. Наслаждение. Радость. Благодарность. Жизнелюбие. Метафора: Полноводная река, зрелые отношения Парсифаля и Бланшфлер (<i>Р. Джонсон, 2005 г.</i>).	Переживание самооценности. Способность отграничивать. Выбор собственного. Экзистенциальный поворот. Метафора: Восхождение на вершину, обзор возможных направлений, выбор своего пути.	Исполненная жизнь. Смысл жизни. Метафора: Река, впадающая в океан.
РЕШЕНИЯ, включая: 1. Персональные активности	1. Выдержать. Принять. Мочь быть открытым. Мочь оставить. Быть самому	1. Обращение и близость. Печаль и радость. 2. Да! Жизни. 3. Мужество	1. Решиться открыться себе и опереться на Person внутри себя 2. Да! Себе 3. Мужество	1. Решиться направиться (направить себя). 2. Да! Будущему 3. Мужество Совершить

<p>2. Чему решиться сказать Да! 3. На какое МУЖЕСТВО быть готовым решиться</p>	<p>принятым. 2. Да! Миру 3. Мужество Быть <i>(П. Тиллих)</i></p>	<p>Близости. <i>(Дж. Бьюдженталь, К. Роджерс).</i></p>	<p>Субъективности <i>(Е. Е. встигнеева, 2014 г.)</i> Мужество быть suppositum <i>(Кароль Войтыла, 2003 г.).</i></p>	<p>Поступок <i>(А. Лэнгле).</i> Мужество поступать как suppositum <i>(Кароль Войтыла, 2003 г.).</i></p>
<p>РИСКИ, включая: копинговые реакции, дефициты, ловушки</p>	<p>Нападение. Избегание. Ненависть. Отрицание. Бесконечные размышления. Ловушка «железного человека».</p>	<p>Регрессия. Гиперопека. Ярость. Бесчувственност ть. Отвержение. Страх не нравиться. Робость при конфликтах. Ловушка Короля-Рыбака. Ловушка Парсифаля.</p>	<p>Уход на дистанцию. Отграничение. Неприязнь. Злость. Мсть. Расщепление и диссоциация. Обидчивость. Ловушка самоподтверждения. Ловушка героизма.</p>	<p>Жизнь-эрзац <i>(В. Франкл).</i> «Жизнь временщика» <i>(А. Лэнгле).</i> Ловушка цинизма.</p>
<p>РЕСУРСЫ, включая: 1. Предпосылки и последствия во взаимовлиянии. 2. Инструменты. 3. Актуальные способности.</p>	<p>1. Опоры-Защита-Пространство. 2. Воспринять фактическое, данное, то, что имеет место (positum). 3. Доверие, надежда, надежность, правда (правдивость), уверенность, принятие, терпение.</p>	<p>1. Время-ценности. Близость-затронутость. Отношения-теплота. 2. Чувствование своеобразия, переживание эмоций, жизнелюбие. 2. Контакт, время, доверие, забота, нежность, сексуальность.</p>	<p>1. Справедливая оценка. Уважительное внимание. Соблюдение дистанции. 2. Выделение собственного. Отграничение. Жизнеумеренность. 3. Справедливость, образец, искренность, вежливость.</p>	<p>1. Поле деятельности. Структурная взаимосвязь. Ценность в будущем. 2. Распознавание того, что требует (предлагает) ситуация. Действие, самоотдача, поступок. 3. Вера, целеустремленность, прямота, цельность, надежда.</p>

Чтобы добраться до источника – надо плыть против течения.

Восточная мудрость

Литература:

1. Deida David. The Way of The Superior Man. – Boulder, Colorado, 2004.
2. Kravchenko Y. “Men’s QUESTions”. Keys to Men’s Psychotherapy (Workshop) // World Congress for Psychotherapy WCP 2011, Sydney, Australia.
3. Kravchenko Y. Health Coaching (Workshop) // TPE–Congress, Budapest, 2008.
4. Kravchenko Y., Sakalo E. Health Coaching: Activity, Capacity, Identity (Workshop under supervision by N. Peseschkian) // Famagusta, 2007.
5. Peseschkian Nossrat. In Search of Meaning. – Springer-Verlag Berlin Heidelberg, 1985.
6. Peseschkian Nossrat. The Merchant and the Parrot. – Springer-Verlag Berlin, 1986.
7. Баранников А., Баранникова Д. Современный экзистенциальный анализ как дополнение к теории и практике воспитания / А. Баранников, Д. Баранникова // ЭА. – 2009. – № 1. – С. 113–125.
8. Баранников А. Предисловие к книге А. Лэнгле «Дотянуться до жизни. Экзистенциальный анализ депрессии». – М : Генезис, 2013.
9. Бедненко Г. Боги, герои, мужчины / Г. Бедненко. – М. : Класс, 2005.
10. Гилмор Д. Становление мужественности / Д. Гилмор. – М. : РОССПЭН, 2005.
11. Джонсон Р. Он. Глубинные аспекты мужской психологии / Р. Джонсон. – М., 2005.
12. Евстигнеева Е. Опыт невидимого / Е. Евстигнеева // ЭА. – 2014. – № 6.
13. Елдрідж Дж. Дике серце: Таємниця чоловічої душі / Дж. Елдрідж. – Львів: Свічадо, 2009.
14. Иоанн Павел II (Кароль Войтыла). Человек как *suppositum*. Сочинения. Трактат «Личность и поступок» / Иоанн Павел II (Кароль Войтыла). – Т. 1. – М. : Издательство Францисканцев, 2003. – С. 144–146.
15. Карделл Ф. Тренинг мужественности : Друг товарищу брат / Ф. Карделл. – М. : Класс, 2005.
16. Карикаш В. Пять вершин судьбы / В. Карикаш // Позитум-Украина. – № 2, – 2009.
17. Кольбе К. Смысл и счастье. Влияние смысла на переживание полноты жизни / К. Кольбе // ЭА. – 2009. – № 1. – С. 31–47.
18. Кравченко Ю. Экзистенциальные кросс-культурные аспекты позитивной психотерапии мужчин / Ю. Кравченко // Доклад на I Евразийском Конгрессе WCP-ППЛ. – Москва, 2012.

19. Кравченко Ю. Экзистенциальное выгорание и восстановление управленца / Ю. Кравченко // Доклад на международной конференции «HR-Brand». – Санкт-Петербург, 2015а.
20. Кравченко Ю., Корниенко А. Экзистенциальная психотерапия мужчин на основе кросс-культурного подхода, юнгианской психологии и Позитивной психотерапии Н. Пезешкиана / Ю. Кравченко, А. Корниенко // Материалы X международной конференции «Потенциал личности: комплексная проблема». – Тамбов, 2011.
21. Кравченко Ю. Екзистенційна самодопомога у непрості часи / Ю. Кравченко // Позитум-Україна. – № 6, – 2015б.
22. Кривцова С. Сохранять контакт с сущностным: аутентичная жизнь в эпоху перемен (приветственное слово главного редактора) / С. Кривцова // ЭА. – 2014. – № 6. – С. 5–11.
23. Кривцова С. Структурная модель возрастного кризиса / С. Кривцова // ЭА. – 2015. – № 7. – С. 141–156.
24. Лэнгле А. Person: Экзистенциально-аналитическая теория личности : [сб. статей] / А. Лэнгле. – Пер. с нем. / Введение С. Кривцовой. – М. : Генезис, 2006.
25. Лэнгле А. Дотянуться до жизни / А. Лэнгле. – 2-е изд. – М. : Генезис, 2013.
26. Лэнгле А. Жизнь, наполненная смыслом / А. Лэнгле. – М. : Генезис, 2004.
27. Лэнгле А. Ощущать правильное? / А. Лэнгле // ЭА. – 2014. – № 6. – С. 35–75.
28. Лэнгле А. Фундаментальные мотивации экзистенции как действенная структура экзистенциально-аналитической терапии / А. Лэнгле // ЭА. – 2009. – № 1. – С. 9–30.
29. Мардоян С. Трудности работы с пациентами, страдающими эмоциональной зависимостью / С. Мардоян // ЭА. – 2015. – № 7. – С. 63–76.
30. Мария-Луиза фон Франц. Вечный Юноша. Puer Aeternus / Мария-Луиза фон Франц. – М.: Класс, 2009.
31. Операционализованный Психодинамический Диагностика (ОПД) – 2. – М. : Акад. Проект «Культура», 2011.
32. Пезешкиан Н. 33 и 1 форма партнерства / Н. Пезешкиан. – М. : ИПП, 2009.
33. Пезешкиан Н. Психосоматика и позитивная психотерапия / Н. Пезешкиан. – М.: Медицина, 1995.
34. Пезешкиан Н. Психотерапия повседневной жизни / Н. Пезешкиан. – СПб. : Речь, 2005.
35. Первозванский Максим, протоиерей. Мужской разговор / М. Первозванский. – М. : Никая, 2013.

36. Питцеле П. Колодези отцов наших / П. Питцеле. – М. : Класс, 2013.
37. Стайн М. В середине жизни. Юнгианский подход / М. Стайн. – М. : Когито-Центр, 2009.
38. Уайли Джеймс. В поисках фаллоса / Дж. Уайли. – СПб. : Б.С.К., 1996.
39. Холлис Дж. Обретение смысла во второй половине жизни / Дж. Холлис. – М., 2013.
40. Холлис Дж. Перевал в середине пути / Дж. Холлис. – М. : Когито-Центр, 2011б.
41. Холлис Дж. Под тенью Сатурна / Дж. Холлис. – М. : Когито-Центр, 2011.
42. Шихи Г. Я уникален / Г. Шихи // Психология зрелости. – Самара, 2003. – С. 362–448.
43. Школа Организационного Коучинга // Программа. – Киев-Висбаден, 2006.

Крутий К. Л.,
*доктор педагогічних наук, професор,
професор кафедри педагогіки
та методики початкової і дошкільної освіти
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль*

Зданевич Л. В.,
*доктор педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри дошкільної педагогіки,
психології та фахових методик
Хмельницької гуманітарно-педагогічної академії, м. Хмельницький*

ОГЛЯД ЕМПІРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЩОДО СТРАТИФІКАЦІЇ СУЧАСНОГО ДОШКІЛЬНОГО ДИТИНСТВА

Анотація

Зміни, які відбуваються із сучасною дитиною, пов'язані не тільки із соціокультурними процесами в суспільстві, але й з інтенсивним еволюційним саморозвитком сучасної людини. У статті авторами здійснено спробу розкрити основні риси сучасного покоління

дошкільників, яке схарактеризоване як інтелектуальне покоління, що відкрите новим знанням, проте зазнає труднощів у роботі в команді, віддає перевагу гаджетам і віртуальному спілкуванню. Запропоновано класифікацію поколінь, згідно з якою, сучасні діти дошкільного віку належать до покоління Z. Авторами осмислено труднощі психолого-педагогічного впливу на сучасне молоде покоління, а також здійснено аналіз психолого-педагогічних характеристик дітей. Обґрунтована необхідність знаходження нових форм, способів і засобів психолого-педагогічного супроводу дітей покоління Z. Впровадження таких інтерактивних форм навчання, як створення освітніх ситуацій, звукових і візуальних ефектів, максимальна задіяність сенсорних каналів для отримання інформації тощо, буде сприяти активізації інтелектуального потенціалу покоління Z, що в результаті приведе до формування цінностей нового покоління.

Наукові знання щодо наявних досліджень стратифікації (у широкому значенні – розподілу – К. К., Л. З.) поколінь, зокрема дошкільного дитинства, необхідні для створення взаєморозуміння між поколіннями, формування ефективних батьківсько-дитячих стосунків, оптимізації освіти нового рівня, розробки моделі взаємодії та співпраці в різних сферах діяльності, тобто для побудови майбутнього, тому що, як відомо, часи, в які народилась та чи інша людина, впливають на її світогляд.

Розвиток суспільства безпосередньо пов'язаний зі зміною поколінь, що сформувалися в різних соціально-культурних контекстах. На думку іспанського мислителя Х. Ортега-і-Гассета, саме покоління є одиницею глобальних історичних змін [3]. Підґрунтям розробки ефективної системи соціалізації дітей і сучасної молоді є результати, отримані в межах теорії поколінь, розробленої 1991 р. американськими вченими-демографом Нейлом Хоузом (Neil Howe) та істориком Вільямом Штраусом (William Strauss) [12]. Предметом їх вивчення був феномен так званого конфлікту поколінь. Автори концепції вважають, що такий конфлікт детерміновано розходженням цінностей, а не різницею у віці. На думку Н. Хоува і В. Штрауса, базові цінності людей змінюються з часом і безпосередньо залежать від тих самих подій, які люди пережили (політичних, економічних, соціальних, технологічних), а також від принципів їх виховання. Цінності, сформовані до 12–14 років, є підсвідомими і деколи неявними для носіїв, але впродовж усього життя кожний відчуває їх вплив. Різниця в цінностях

може породжувати труднощі комунікації між представниками різних поколінь у соціумі [9; 12].

Так, австралійський дослідник Mc Crindle M. пропонує класифікувати покоління не за біологічним, а за соціологічним критерієм, який становить не 20, а 15 років, оскільки кожне покоління виростає в певних соціальних умовах, що мають власні, спільні саме для такого покоління події, тенденції та формує типову тільки для нього картину світу [18, с. 16–17].

Параграф 1. Огляд теорій поколінь

У межах аналізованих нами концепцій, які спільні для всієї земної кулі, звернемо увагу на більш сталу, в якій виокремлюють шість поколінь, що живуть сьогодні: The G. I. Generation, The Silent Generation, The Boom Generation, Generation X, The Millennial Generation, The Homeland Generation. Теорію поколінь було також адаптовано (2003 р.) для використання й аналізу поколінь на теренах колишнього пострадянського простору [10]. У базовій теорії покоління змінюють одне одного приблизно кожні 20 років. Однак зрозуміло, що зміна поколінь не проходить разом із настанням календарного року. Люди, які народилися в період переходу, тобто плюс-мінус 3–4 роки від дати появи поколінь – належать до так званого «прикордонного» або «мікропокоління» [11] (Таблиця 1).

Таблиця 1

Роки народження «базових» і «прикордонних» поколінь

№	Назва покоління	Рік народження «базових» поколінь	Назва покоління	Рік народження «прикордонних» поколінь
1.	GI	1903–1918 (19) рр.	GI – Мовчазне	1919–1926 рр.
2.	Мовчазне	1927–1939 рр.	Мовчазне – Бебі-Бумери	1940–1946 рр.
3.	Бебі-Бумери	1947–1959 рр.	Бебі-Бумери – X	1960–1967(68) рр.
4.	X (Невідоме)	1968 (69)–1980 рр.	X – Y (Міленіум)	1981–1987 рр.
5.	Y (Міленіум)	1988–1999 рр.	Y (Міленіум) – Z	2000–2005 (6) рр.
6.	Z (Центеніали)	2000 (7) – 2020 рр.	?	?

Коротко проаналізуємо наведену таблицю. Концепція поколінь достатньо відома, тому в межах нашої статті назвемо лише цінності зазначених поколінь.

Покоління GI (покоління Переможців). Цінності: готовність до змін і віра у світле майбутнє, працьовитість, відповідальність, прихильність ідеології, сімейні традиції, категоричність суджень. *Мовчазне покоління*. Їхні цінності, які формувалися під час Другої світової війни, – це відданість, дотримання правил, честь, терпіння. *Покоління бебі-бумерів*, назване так завдяки буму народжуваності, що стався в повоєнні роки (1943–1963 рр.). Їхніми цінностями стали: оптимізм, досягнення високого результату, зацікавленість в особистісному зростанні і, водночас, колективізм і командний дух. *Покоління X (Невідоме покоління)*. Цінності: готовність до змін, можливість вибору, глобальна інформованість, самостійність, рівноправність статей, неформальність поглядів, пошук емоцій, прагматизм, високий рівень матеріальних амбіцій. Викладач соціології Ден Вудман з Університету Мельбурна виявив вікову групу, яка поєднує в собі риси мілленіалів і їхніх попередників. Народжених між 1977 і 1983 рр. назвали ксенніалами (xennials). Відмінною рисою згаданого мікропокоління є аналогове дитинство і цифрова молодість.

Покоління Y (покоління Міленіум). Цінності: громадянський обов'язок, мораль, відповідальність, а також нехайна винагорода і мода [10]. Канал MTV опитав тисячі підлітків, запропонувавши їм на вибір понад 500 нікнеймів для позначення свого покоління. У списку були й «покоління Z», і «навігатори», і ще сотні назв, якими намагаються дослідники позначити сучасних підлітків. Проте підлітки самі обрали назву «*Фаундер*» (*founder*) – *засновник*. Найменування відбиває головне прагнення нового покоління – не ламати і без того зруйновану систему, а відновити суспільство [16].

У США покоління Y вже становить 40% усієї робочої сили, і за найближчі 10 років ця частка збільшиться майже вдвічі. Відповідно до результатів дослідження Gallup, є кілька важливих змін, які необхідно взяти до уваги всім, хто має справи із згаданим поколінням: вони хочуть бачити сенс у своїй роботі, мати не керівника, а наставника, прагнуть частішого зворотного зв'язку й уваги до їхніх сильних сторін, головним є зростання та розвиток [18]. Очікуваний у найближчі роки постійний приплив амбітної молоді з покоління Y до підприємств і організацій повинен дозволити подолати навіть відому «кризу аристократизму» (з теорії життєвого циклу І. Адізеса).

Покоління Z (покоління Центеніалів), або тихі, «зима», «художники». За прогнозами теоретиків поколінь, Z виростуть ідеалістами. Цінності найстарших представників продовжують формуватися й дотепер.

Зупинимось більш детально саме на вищезазначеному поколінні. На думку Нейла Хоува, саме покоління Y (Міленіум) – Z (Центеніали) буде вищою точкою розвитку: добропорядні, можуть працювати в команді, прагматичні [12]. Центеніали люблять спілкуватися в Мережі, але анонімно: схильні до соціальних мереж, в яких можна ховатися. Це не Twitter, а Snapchat, з якого зникають повідомлення. Це перше покоління, яке виростало в мультикультурному середовищі. Центеніалам байдуже, де народився співрозмовник і як він виглядає [17]. Мабуть, вони найтолерантніше і спокійне покоління. Умовно до властивих їм мінусів можна віднести те, що вони не люблять довго концентруватися. Серед дітей і підлітків поширюється синдром дефіциту уваги та гіперактивності (далі – СДУГ). Усередині згаданого покоління, як великої та досить неоднорідної вікової групи, є також мікропокоління. Варто виокремити тих, хто народжений у першій половині 90-х рр. ХХ ст., і які мають чіткі соціально значущі психологічні відмінності. Таке покоління умовно називають «Жерсть», тобто те, що на молодіжному жаргоні означає «чудово» чи «круто», але насправді є похідним від слова «жорстокість». Для згаданого мікропокоління жорстокість є не тільки нормою поведінки, але й оцінюється його представниками як щось позитивне, як гідність. Отже, представники вищезазначеного покоління характеризуються підвищеною агресивністю, конфліктністю, їхня жорстокість у прямому сенсі вихлюпується назовні – особливо в середовищі собі подібних, коли вони об'єднуються в групи («збиваються у зграї» – К. К., Л. З.).

Після зазначеного мікропокоління народжуються діти, які вважають за краще дивитися, аніж читати. Їм потрібно захопити максимум інформації за короткий термін. Спілкуючись у Мережі, уже навіть діти старшого дошкільного та молодшого шкільного віку використовують емодзі, смайли, картинки, намагаючись «зачепити» аудиторію. Молодші підлітки точно знають, за якими законами живе інформація і коли потрібно публікувати знімок в Instagram або Facebook, щоб зібрати більше лайків. Вони, як ніхто, цінують безпеку. Оскільки вони дорослішають в епоху терактів і економічних криз, центеніали прагнуть стабільності, спокою та добробуту. Їм не подобаються одноразові речі, вони хочуть купувати те, що слугуватиме довго (модно бути мінімалістами). Зауважимо, що майбутня освіта для

покоління Z має стати реальністю всього життя, а не тільки періодом отримання вузької професійної освіти, тому що робота представників згаданого покоління пов'язана з кар'єрою, яка передбачає інтерактивну пошукову діяльність.

Зауважимо, що центеніали – це вже не бунтівні підлітки. Вони мало палять і п'ють, не вживають наркотиків, навіть до сексу ставляться відповідальніше. Всесвітня організація охорони здоров'я засвідчує зниження кількості підліткових вагітностей у всьому світі, а у Сполучених Штатах Америки (далі – США) такий показник сьогодні взагалі найнижчий за останні 50 років. Такі діти не хочуть руйнувати систему, вони збираються повільно і правильно змінювати світ на краще [17]. Тому можна передбачити, що саме таке покоління буде цінувати Всесвіт.

Огляд емпіричних досліджень щодо стратифікації та характеристики сучасного покоління дітей дає підстави сформулювати деякі рекомендації щодо організації взаємодії з поколінням Z, а саме: дошкільникам майже все потрібно візуалізувати, будь-яка інформація мусить бути унаочнена; швидкість є важливою як ніколи, координація будь-яких дій, занять, інформації має бути максимальною; задіювати всі канали отримання інформації (науковці називають уже понад 30 каналів).

Отже, ми коротко розглянули теорію поколінь, яка має безпосереднє відношення до експрес-аналізу чинників, що впливають на розвиток сучасних дітей і стратифікації їх за категоріями.

Параграф 2. Стратифікація сучасного покоління дітей дошкільного віку

Проаналізуємо публікації з теми стратифікації сучасного дитинства за категоріями, щоб з'ясувати її необхідність. Зважаючи на вищезазначене, зрозумілим є прагнення науковців і тих, хто хоче в будь-який спосіб «порушити проблему» (езотериків, екстрасенсів, «адептів» тощо), охарактеризувати сучасних дітей, виокремити тенденції змін їхнього розвитку, стратифікувати (розподілити – К. К., Л. З.) тощо. Проте незнання (небажання, ігнорування тощо – К. К., Л. З.) еволюційних тенденцій і законів онтогенезу з боку прихильників теорії «дітей індиго» призводить до маніпулювання свідомістю батьків (іноді педагогів і навіть психологів – К. К., Л. З.), які стикаються із проблемами в розвитку сучасних дітей. На нашу думку, є сенс дати наукову теорію «дітей індиго» та похідних від неї. У зв'язку з

еклектичним характером поглядів авторів теорії та низьким рівнем аргументації, така теорія, на жаль, не привертає уваги психологів і педагогів. Розквітнувши в Internet, маскуючись під науку, вона дезорієнтує батьків дітей із проблемами в навчанні та поведінці, а також негативно впливає на рівень педагогічної культури суспільства. Головним напрямком діяльності adeptів ідеї «дітей індиго» є поширення літератури, підтримане рекламною кампанією, створення центрів, і, частково, організація семінарів і курсів. Так, лише в Києві зареєстровано понад 10 приватних «Індиго Центрів», які мають ліцензії на освітню діяльність від Департаментів освіти та науки. Аналіз сайтів таких центрів засвідчує різноманітність і різноплановість занять із дошкільниками, проте виникає питання про доречність назв, а також про зміст роботи з дітьми.

Наукових статей, які досліджують згадану тему, обмаль. Так, О. Савенков презентує концепцію індоктринації – навчання когонебудь доктрині без наявності критичного сприйняття, приготування до посвячення в адепти якоїсь релігійної групи; систематичного вивчення спірних ідей, їх пропаганди. За таким визначенням «теорія індиго» може претендувати на звання психосекти. Психосекта або психокульти виникають внаслідок тренінгових занять із групою людей із використанням методів прихованого психологічного насильства [6]. За стилістикою аналізовані нами тексти написані в руслі поглядів руху Нью Ейдж. У статтях розповсюджувачів ідеї є посилання на теософію й антропософію, а також на Рерихів.

Поява «дітей індиго», «кришталевих дітей» та інших «різновидів нової раси» припадає саме на роки народження «базових» і «прикордонних» поколінь (Таблиця 1). На думку сучасних науковців, риси, які приписуються таким дітям, зустрічаються у значній кількості як разом, так і окремо. М. Безруких зауважує, що за 25 років розмов про дітей індиго їй так і не вдалось побачити й обстежити жодної дитини: «Якщо ж говорити про живучість міфів, думаю, що увага до дитини виявляється в нас дуже специфічно. Багато батьків розглядають «вкладення в розвиток» як інвестицію, яка обов'язково повинна дати бажаний результат. Але, на жаль, дитина не завжди може відповідати вимогам батьків, тоді і стає дуже затребуваною ідея оригінальності, незвичайності. Це дозволяє «зняти відповідальність» із себе і покласти її на «нерозуміючих» учителів, вихователів, суспільство» [1]. Зазначимо, що термін «діти індиго» вперше вживається екстрасенсом Ненсі Енн Тепп в 1982 р. у книзі «Розуміння твого життя за допомогою

кольору» [14], яка з початку 1960-х рр. вважала, що багато дітей мають ауру кольору індиго. 2006 р. 70% дітей віком до 10 років і 40% віком від 15 до 25 вважались «індиго» [13]. Найбільшого поширення термін набув 1999 р. після успіху книги Лі Керролла та його дружини Джен Тоубер «Діти Індиго: Нові діти вже прийшли» [15]. Лі Керролл стверджує, що така тема постала як наслідок його спілкування з «носієм ангельської енергії», а сам він є ченнелером (провідником каналу зв'язку в ізотериці – *К. К., Л. З.*) істоти на ім'я Крайон.

Зрозуміло, що інформацію, наведену вищезгаданими авторами, не можна вважати науковою, адже жоден з авторів немає відповідної психологічної або педагогічної освіти. Так, Керролл був головним економістом, керував бізнесом із продажу аудіотехніки впродовж 30 років, поки не відвідав екстрасенса у стані кризи середнього віку, який підштовхнув його до New Age. Він віднайшов у собі релігійність і став подорожувати світом із семінарами з «самодопомоги». З ним була Тоубер, що практикувала метафізику і зцілення покладанням рук. Одним із співавторів «Дітей індиго» є також доктор філософії Роберт Джерард, чий розділ називається *Emissaries from Heaven* («Посланці небес» – *К. К., Л. З.*). Він вважає, що його донька належить до дітей індиго, а «більшість дітей індиго бачать ангелів та інших істот, що живуть на небесах». Він керує організацією *Oughten House Foundation, Inc.* і продає листівки із зображеннями ангелів. Інший співавтор, Дорін Ветью, прихильниця ангелотерапії, яка пішла ще далі та виявила ще одне покоління – «Кришталеві діти» (характеристику наведено в Таблиці 2 – *К. К., Л. З.*).

У процесі експрес-аналізу публікацій із зазначеної проблеми ми звернули увагу на характеристику особистості так званих «дітей індиго», «кришталевих дітей» і на твердження щодо нібито доведеної біологічної інакшості (*otherness*) дитини. Аналіз текстів (здебільшого – інтернет-статей без авторства – *К. К., Л. З.*) довів відсутність будь-якої наукової теорії. Тексти, зазвичай, є колективними творами з теми: самотність дитини, відмінність від інших, бажання принести користь іншим, реалізувати свої здібності тощо. На жаль, у більшості випадків автори викладають свої погляди через ідею месіанства, що має неприкрити окультну форму, або через «гру в науку», навіть використовуючи пасіонарну теорію етногенезу Л. Гумільова. Біологічні характеристики дітей є вигадками, що мають наукоподібний характер. Нами виявлено передумови поширеності таких теорій на пострадянському просторі й методи їх впровадження в буденну свідомість. Головна думка авторів

книги «Діти індиго» полягає в тому, що багато дітей, які страждають синдромом дефіциту уваги або синдромом дефіциту уваги з гіперактивністю, насправді – новий еволюційний різновид людини. Прихильники теорії забувають, що характеристики дитини, які стосуються відхилень у психічному розвитку і поведінці, описані в науці. Таких дітей відносять до тих, хто страждає на СДУГ, або до дітей із мінімальною мозковою дисфункцією.

Обстежуючи старших дошкільників, психологи і неврологи все частіше діагностують СДУГ (ADHD – за американською класифікацією – К. К., Л. 3.). Це не захворювання, такий діагноз ставлять дітям із нормальним (часто високим) рівнем інтелекту, які швидко втомлюються, легко відволікаються, надзвичайно рухливі й імпульсивні, відчувають проблеми зорового і слухового сприйняття (звідси і проблеми вимови, читання, правопису тощо). Головна причина таких проблем – непосильні інформаційні навантаження в поєднанні з більш повільним дозріванням головного мозку через несприятливі екологічні обставини і патології розвитку плоду під час вагітності тощо.

Отже, термін «діти індиго» не прийнятий науковим співтовариством, проте у Франції таких дітей називають «тефловими», У Великобританії – «діти тисячоліття», а в Китаї та Росії – «дітьми світла», зустрічаються також назви «діти райдуги», «діти світла», «шоста раса» тощо. Зараз за широтою охоплення зазначене явище (на нашу думку, масштабна наукова профанація) не визнає кордонів, автори публіцистичних статей наполягають на тому, що діти індиго є в Америці, Франції, Росії, Україні та в багатьох інших країнах, хоча їхню ауру небагато людей бачить.

На жаль, іноді навіть у поважних виданнях можна побачити тлумачення явища (так званих «дітей індиго» та ін.) як досягнення науки. Виникає запитання: якої науки, хто проводив ґрунтовні дослідження, яка вибірка, чи верифіковані дані тощо? Відповіді не тільки немає, але й не може бути, коли пояснювати психічний розвиток сучасних дітей намагаються прихильники езотерики, сектантські керівники та ін. До речі, нещодавно одна з адепток аналізованої теорії запитала сама себе: а куди ж діваються «діти індиго» далі?

Якщо перші індиго народилися в 1980-х рр. і їх, як стверджують, було 70–90%, то вони повинні були стати дорослими і щось зробити на благо людства [2]? Отже, ми повинні були спостерігати хвилю наукових відкриттів, геніальних знахідок тощо. Де це все?

На нашу думку, охарактеризувати поведінкові стереотипи покоління Z складно, через те, що представники зазначеного покоління народилися (народяться) у період із 2000 по 2020 р. Отже, основна частина покоління є дітьми дошкільного або молодшого шкільного віку, а їхня система цінностей тільки формується. Однак, якщо слідувати теорії поколінь Н. Хоува і В. Штрауса [12], то можна припустити, що покоління Z повторить характер і особливості поведінки «мовчазного» покоління, звісно, з урахуванням особливостей свого часу. Існує також теорія, згідно з якою, покоління Z за аналогією з «мовчазним» замкнеться, захищаючись від зовнішнього середовища. Однак покоління Z знайде притулок не в сім'ї та літературі, а у віртуальній реальності. У світі безліч безглузвих гіпотез про дивовижні вроджені здібності зазначених дітей, а також про їхнє походження. О. Савенков зауважив: «Це явище я запропонував би кваліфікувати як *вельми серйозну соціально-психологічну патологію, що вразила свідомість пересічного громадянина*. Ставитися до цього треба як до хвороби, а тому гріх дорікати людям, що так думають, їм потрібно допомагати звільнитися від таких спроб деструктивного контролю свідомості. Водночас зауважимо – ті, хто нав'язує людям подібні судження, самі, здебільшого, не схильні до деструктивного впливу таких ідей. Вони холодні й розважливі. *Для них це бізнес, вони так заробляють собі на життя*» [5]. Нами здійснено аналіз різних підходів до стратифікації сучасних дітей (Таблиця 2). Порівняння ґрунтується на результатах дослідження, проведеного відомим психологом Д. Фельдштейном [7; 8]. Науковцем було визначено чинники й індикатори, які впливають на зміни в розвитку сучасних дітей, а саме: *маркетингізація, адопція, маргіналізація, медикалізація, мілітаризація і засилля комп'ютерних ігор, мобілізація*.

На думку Д. Фельдштейна, ступінь реальних змін історичної ситуації об'єктивно зумовили якісні психічні, психофізіологічні, особистісні зміни сучасної дитини. Так, наявний закономірний процес, на характер якого вказував ще Д. Ельконін. *Дитинство, на думку видатного психолога, не тільки продовжується, але й якісно змінює як структуру, так і особливості всіх своїх стадій* [7; 8].

Таблиця 2

**Порівняльний експрес-аналіз підходів
до стратифікації сучасних дітей**

Чинники / Індикатори змін	«Діти індиго»	«Кришталеві діти»	СДУГ	Сучасні тенденції змін у розвитку дітей
<i>Маркетизація</i> – етика ринку посилює орієнтацію дітей на споживання.	Для них немає абсолютних авторитетів, вони не вважають за потрібне пояснювати свої вчинки і визнають тільки свободу вибору. Їм фізично і морально важко здійснювати деякі безглузді дії.	Коли «діти-кристали» починають говорити, спілкування з ними не стає легше, бо вони дуже тонко відчувають людей.	Багато і швидко розмовляють, ковтають слова, часто не дослуховують інших, перебивають, ставлять безліч запитань і практично не слухають відповіді на них.	Відзначається недостатня соціальна компетентність 25% дітей молодшого шкільного віку, їхня безпорадність у стосунках з однолітками, нездатність вирішувати найпростіші конфлікти.

Продовження таблиці 2

<i>Адопція</i> – відрив дитини від культурних традицій суспільства та його історії.	Вони відчувають свою перевагу над усіма і часто поведуться відповідним чином. Не сумніваються у своїй значущості й часто-густо повідомляють батькам хто вони. Не соромляться говорити про те, в чому відчувають потребу.	Не потрібно прищеплювати любов до природи. Уміння дивуватися всьому живому і насолоджуватися спілкуванням з рослинами і тваринами, у них закладено з самого початку. Навіть можуть чути і розуміти мову тварин.	Зазвичай відчувають невдоволення і уникають завдань, які вимагають тривалого збереження розумової напруги. Часто гублять речі. Легко відволікаються на сторонні стимули.	Більшість батьків часті невдачі в сімейній, професійній та інших сферах, серйозні професійні й особистісні проблеми переносять на дитину, яка перебуває в атмосфері переживання труднощів, неуспіху, безпорадності і безнадії.
<i>Маргіналізація</i> – нерівний доступ до освітніх ресурсів в мегаполісі і	Бачать більш раціональний спосіб вирішення тієї чи іншої задачі,	Можуть виявляти ознаки аутизму (аутичний компонент) через важку адаптацію до	Часто спостерігаються неспокійні рухи в кистях і стопах; сидячи	З 2005 по 2009 рр. різко знизився когнітивний розвиток дітей

<p>провінції, зростання девіацій, прагнення батьків обмежити активність і самостійність дитини.</p>	<p>однак оточуючі сприймають це як «порушення правил» і небажання таких дітей пристосовувати ся до наявної системи. Мають тенденцію до антисоціального способу життя. Їм комфортніше проводити час на самоті або у своїх фантазіях.</p>	<p>сучасного середовища. Прихильники ідеї переконані, що такі діти знають, інтуїтивно розуміють набагато більше, тому вони особливо вразливі.</p>	<p>на стільці, дитина крутиться. Встає зі свого місця під час занять або в інших ситуаціях, коли потрібно залишатися на місці. Безцільна рухова активність: бігає, крутиться, намагається кудись залізти, причому в таких ситуаціях, коли це неприйнятно. Зазвичай не може тихо, спокійно грати або займатися чим-небудь на дозвіллі.</p>	<p>дошкільного віку. У 2006–2007 рр. лінійне візуальне мислення в дошкільнят було розвинене як «середнє», в 2009-му – вже як вкрай слабке»; структуроване візуальне мислення в 2006–2007 рр. було розвинене як «добре», в 2009-му р. – вже як «середнє». Інші компоненти когнітивного розвитку виявляють таку ж тенденцію; розвиток дивергентного мислення (креативності) знизився з «достатнього» до «слабкого». Знизилася енергійність дітей, їх бажання активно діяти, зріс емоційний дискомфорт</p>
<p><i>Медикалізація</i> – дітям ставлять діагнози, які раніше ставили дорослим, використання антидепресантів для агресивних дітей</p>	<p>У багатьох «індіго» з самого народження добре розвинені екстрасенсорні здібності. Іноді агресивні, тривожні.</p>	<p>Можливість передбачити недалеке майбутнє – також одна з рис, притаманних «кристалам». Значної помилки, на думку адептів ідеї, припускаються батьки, які відразу біжать зі своєю дитиною до психіатра. Цим можна її дуже</p>	<p>Імпульсивність – відповідає на запитання не замислюючись, не вислухавши їх до кінця. Зазвичай важко чекає своєї черги в різних ситуаціях. Часто-густо заважає іншим, пристає до оточуючих,</p>	<p>Значну групу становлять діти, для яких характерний несприятливий, проблемний психічний розвиток в онтогенезі. Поширеність основних форм психічних захворювань дітей, яка</p>

		глибоко вразити і втратити її довіру надовго.	втручається в розмови чи ігри.	кожні десять років зростає на 10–15%. Нервово-психічні захворювання є причиною 70% інвалідності з дитинства. Майже в 20% дітей спостерігаються мінімальні мозкові дисфункції.
<i>Мілітаризація і засилля комп'ютерних ігор – підвищений рівень тривожності і страхів дітей, а в деяких випадках – підвищена агресивність, що знижує контроль дітей за власною поведінкою і формує залежність.</i>	Вони губляться, коли замість прояву творчих здібностей від них вимагають суворого дотримання традиції. Вони ніяк не відкликаються на звинувачення в порушенні дисципліни, залишаються глухими до погроз на кшталт: «Ось почекай, прийде батько, дізнається, що ти накоїв, тоді побачиш!». Жорстокими вони стають, якщо їх змушують бути такими, як усі, вимагають дотримуватись загальних правил.	Дитина незалежна, її мало цікавлять звичайні ігри та захоплення однолітків, через це виникають проблеми зі спілкуванням. Нерідко запізнюється розвиток мовлення (пояснення з боку adeptів ідеї – дітям непотрібно вербальне спілкування, бо в них сильно розвинені телепатичні здібності).	Перебувають у невпинному русі, не контролюючи себе. Навіть у стані перевтоми вони продовжують рухатися, а остаточно втомившись, впадають в істеріку або плачуть. Практично не реагують на заборони і незалежно від обставин поведуться однаково активно. Часто провокують конфліктні ситуації, не вміють стримувати свою агресивність, кусаються, б'ються і дряпаються.	До початку шкільного віку час перегляду телевізора сягає 10–12 годин на добу, понад 60% батьків проводять дозвілля з дитиною перед телевізором, у кожній десятій дитини – дошкільника весь вільний час проходить перед телевізором. Виникає особлива потреба в екранній стимуляції, яка блокує власну діяльність дитини.
<i>Мобілізація – створення неформальних об'єднань, виклики оточуючим і довкіллю.</i>	Відчувають, що «заслужили бути тут», і бувають дуже здивовані тим, що інші не завжди	Миролюбні і несуть добро оточуючим. Вважається, що «кришталеві діти» походять від індиго, нібито це	Не в змозі дотримуватись інструкцій і впоратися до кінця з виконанням завдань, що не	Простежується небезпечна тенденція, коли понад 30% самостійних рішень, запропоновани

	поділяють їхню думку. Нетовариські, якщо не знаходяться в колі собі подібних. Якщо поруч немає нікого схожого на них, замикаються в собі, відчувають, що їх ніхто не розуміє.	наступне покоління, більш високого гатунку.	пов'язано з негативізмом або протестною поведінкою, нездатністю зрозуміти завдання. Відчувають складнощі в організації самостійного виконання завдань та інших видів діяльності.	х дітьми, мають явно агресивний характер. Збільшується кількість неформальних об'єднань.
--	---	---	--	--

Висновки

Зміни сучасної дитини пов'язані не тільки із соціокультурними процесами, а й з інтенсивним еволюційним саморозвитком сучасної людини, що виявляється в морфологічних змінах, у так званих «секулярних трендах» – астенізації, деселерації, тенденції до ліворукості, ювенілізації, грацілізації, андрогінії, які супроводжуються комплексом психологічних ознак [8].

Сучасне покоління дітей значно випереджає за своїм розвитком усі попередні, маючи нові можливості. Йдеться не про незвичайну когорту дітей-месій або так званих дітей індиго, а про всю популяцію сучасних дітей, глибинні зміни їхнього сприйняття, уваги, пам'яті, свідомості, мислення, характеру орієнтації, цінностей та інших характеристик. Дітей індиго, з погляду академічної науки, не існує. Риси, які відрізняють їх від інших, за твердженням апологетів ідеї існування таких дітей, у деякій мірі притаманні (були притаманні) кожній особистості на певному етапі її розвитку, крім однієї – «колір аури».

Зазначимо, що в жодному науковому співтоваристві немає зареєстрованого типу пристрою, який би вимірював «довжину хвилі аури» людини. Теорія про «дітей індиго» є псевдонауковою і має на меті комерціалізацію та рекламу. Значну роль у поширенні міфу про «дітей індиго» відіграє бажання тих, хто втратив духовне підґрунтя, іноді й науковий глузд, віднайти заміну тому, що не можна пояснити «тут і зараз».

Отже, неспроможність «адептів ідеї» пояснити феномен із наукового погляду спровокувала розквіт на теренах Інтернету псевдонаукових понять. Будь-яка псевдонаукова стратифікація (розподіл) дітей є небезпечною. Тому необхідно поширювати правдиву наукову

інформацію про відсутність дітей індиго, розвінчувати адептів такої псевдонаукової теорії, яка вже завдає шкоди здоров'ю дітей і добробуту родин.

Література:

1. Дети индиго: главная мистификация XX в. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <https://deti.mail.ru/child/deti-indigo-kak-glavnaia-mistifikaciya-hh-veka/>
2. Куртышева М. Дети Индиго – будущее человечества / М. Куртышева. – СПб. : Питер, 2008. – 208 с.
3. Ортега-и-Гассет Х. Избранные труды / Х. Ортега-и-Гассет ; пер. с исп. ; сост., предисл. и общ. ред. А. Руткевича. – М. : Весь Мир, 1997. – 704 с.
4. Роменкова В., Екабс Райпулис. Так называемая теория «детей Индиго» : наука или миф? / В. Роменкова, Райпулис Екабс // Дошкільна освіта. – 2010. – № 4 (30). – С. 45–53.
5. Савенков А. «Дети индиго». Родословная опасного мифа / А. Савенков // Современное дошкольное образование. – 2009. – № 2. – С. 12–14.
6. Савенков А. Индоктринация личности / А. Савенков // Развитие личности. – 2006. – № 1, 2. – С. 53–61.
7. Фельдштейн Д. Приоритетные направления психолого-педагогических исследований в условиях значимых изменений ребенка и ситуации его развития / Д. Фельдштейн // Мир психологии. – 2010. – № 2 (62). – С. 206–216.
8. Фельдштейн Д. Мир детства в современном мире (проблемы и задачи исследования) / Д. Фельдштейн. – М. : Образовательная автономная некоммерческая организация высшего образования «Московский психолого-социальный университет»; Воронеж : Издательство «МОДЭК», 2013. – 336 с.
9. Хомякова Е. Поколение “Y” в контексте социального взаимодействия в современном мире / Е. Хомякова // Известия Томского политехнического университета. – 2011. – Т. 319. – № 6. – С. 153–156.
10. Шамис Е., Антипов А. Теория поколений / Е. Шамис, А. Антипов // Маркетинг. Менеджмент. – 2007. – № 6 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://old.executive.ru/publications/specialization/newfolder8086/article_5457

11. Шамис Е. Дети, взрослые, образование и Теория поколений : стратегические выборы 2003–2023 гг. / Е. Шамис [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://rugenerations.su>
12. Howe N., Strauss W. Generations: The History of Americas Future, 1584 to 2069. – N.-Y. : Quill William Morrow, 1991. – 544 p.
13. Savannah Thomas Arrigo Indigo glow: Aura theory interprets behavior of exceptional children // Today's Local News. – 2006. – 2 July.
14. Tappe N. Understanding your life thru color: Metaphysical concepts in color and aura. – Starling Publishers, 1986
15. Tober J & Carroll LA. The Indigo Children: The New Kids Have Arrived. – Light Technology Publishing, 1999.
16. <http://time.com/4130679/millennials-mtv-generation/>
17. <http://postroll.com.ua/world/618-centenialy-pokolinnya-yake-zitre-nas-z-lycya-zemli.html>
18. Mc Crindle M. The ABC of XYZ. Mc Crindle Research Pty Ltd, 2014. <https://mizky.com/article/213/millennials-job>
19. http://bibs-science.ru/archive/sbornik_2015/1/038.pdf

Куліченко А. К.,

кандидат педагогічних наук,

доцент кафедри іноземних мов

Запорізького державного медичного університету, м. Запоріжжя

ПИТАННЯ ПРО СУЧАСНИЙ УНІВЕРСИТЕТ У ПЕДАГОГІЧНІЙ СПАДЩИНІ М. І. ПИРОГОВА

Анотація

У XXI ст., коли поступово відбувається модернізація української освіти, особливо актуальним є звернення сучасних науковців до скарбниці світового досвіду, а саме: до історико-педагогічного минулого. Всебічне ґрунтовне дослідження освітньої ситуації та діяльності просвітників-попередників дає змогу не тільки виокремити недоліки й переваги тогочасного стану педагогічного процесу, а й прислухатися до важливих для сучасності порад і зауважень для подальшого уникнення помилок. Тож розвідку присвячено аналізу педагогічної спадщини М.І. Пирогова (1810–1881 рр.) – видатного

вітчизняного теоретика й практика медицини, талановитого освітянина. Увагу зосереджено на таких працях: «Чого ми бажано» (1859 р.), «Про заміну ад'юнктів доцентами» (1860 р.), «Погляд на загальний статут наших університетів» (1861 р.), «Університетське питання» (1863 р.), «Листи з Гейдельберга» (1863–1864 рр.), де запропоновано ключові тези щодо трансформації системи вищої освіти, зокрема питання про університет. У дослідженні систематизовано погляди М.І. Пирогова про освітні реформи, університет, попечителя університету, статут університету, університетську колегію, академічну мобільність, сутність навчального процесу, роль у ньому викладача та студента. Крім того, визначено зв'язок суспільства, автономії, науки з університетом, середньої та вищої освіти, теоретичного із прикладним у педагогічному процесі. Також розглянуто погляди вченого про посади та вчені звання й представлено класифікацію професорів (за М.І. Пироговим – А. К.).

Вступ

У добу модернізації та євроінтеграції української освіти науковці-педагоги все частіше звертаються до здобутків своїх попередників. Це унікальна нагода проаналізувати педагогічний досвід крізь призму культурного, політичного, економічного та соціального факторів минулого, виокремити позитивне та негативне у навчально-виховному процесі та, відповідно, представити власну візію сучасного стану освіти й запропонувати перспективні напрями його розвитку.

Останнім часом поживався інтерес вітчизняних освітян до постаті видатного ученого й педагога, професора, засновника воєнно-польової хірургії, анатома-хірурга Миколи Івановича Пирогова (1810–1881 рр.), який посідає одне з найпочесніших місць у світовій науці [1, с. 6] і є прикладом вірного служіння Батьківщині. Усе його свідоме життя позначене піонерськими й сподвижницькими ідеями й ініціативами [3, с. 4]. Багатогранна науково-практична діяльність М.І. Пирогова збіглася з епохою формування національної системи університетської освіти, зокрема медичної. І це не просто випадковий збіг: можна впевнено констатувати взаємний благодотворний вплив процесу розвитку вітчизняної науки, організації університетів і таланту видатного вченого [5, с. 275].

Виконуючи службові обов'язки, М.І. Пирогов так будував свої взаємини з людьми, щоб в основі їх лежали повага і довіра. Навколо

вченого об'єднувались передові професори, вчителі, студенти, громадські діячі, захоплені однією спільною метою – поліпшити і перебудувати навчальну справу, спробувати реформувати все те, що віджило свій вік [3, с. 75]. Проте, на жаль, далеко не всі пропозиції М.І. Пирогова на той час були реалізовані. На них чекали майбутні часи й обставини... Наближався час зміни історичних епох і виникла необхідність створення нового університетського статуту [6, с. 329]. У «Листах із Гейдельберга» М.І. Пирогов зазначав: «Я давно вже говорив й готовий продовжувати говорити, що настав час перетворювати систему університетського навчання. Але не так – не воскресивши мертве; не мертвою формою, а живим змістом» [9, с. 576].

Якщо розглядати новітню систему української освіти, то можна стверджувати, що наразі відбуваються докорінні реформи на всіх її рівнях, зокрема – у вищій освіті. І.Г. Карпова та Р.І. Євдокименко вважають, що реформи та «філософія вищої освіти має виходити з того, що вищий навчальний заклад в умовах сьогодення виконує особливу, ключову функцію в суспільстві. З одного боку, університет сьогодні – осередок розвитку науки, міжнародної діяльності, підготовки майбутніх фахівців, всебічного формування і розвитку особистості студента, з другого – він має відігравати провідну роль у розвитку соціокультурного простору громади, вирішенні її нагальних проблем» [4, с. 232].

Тож відповідно до Указу Президента України від 23 червня 2013 р. № 344/2013 «Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 р.» для здійснення стабільного розвитку і нового якісного прориву у вищій освіті необхідно забезпечити:

- приведення мережі вищих навчальних закладів і системи управління вищою освітою у відповідність до потреб розвитку національної економіки та запитів ринку праці;
- створення дослідницьких університетів, розширення автономії вищих навчальних закладів;
- перегляд та затвердження нового переліку професій педагогічних і науково-педагогічних працівників;
- розроблення стандартів вищої освіти, зорієнтованих на компетентнісний підхід, узгоджених із новою структурою освітньо-кваліфікаційних (освітньо-наукових) рівнів вищої освіти та з Національною рамкою кваліфікацій;
- розширення взаємодії вищих навчальних закладів з установами Національної академії наук України та Національної академії

педагогічних наук України щодо розвитку наукових досліджень у сфері вищої освіти;

– залучення роботодавців до співпраці з вищими навчальними закладами, зокрема, до участі у розробленні стандартів вищої освіти, організації проходження практики студентами, вирішенні питань надання першого робочого місця випускникам;

– подальше вдосконалення процедур і технологій зовнішнього незалежного оцінювання навчальних досягнень випускників навчальних закладів системи загальної середньої освіти, які виявили бажання вступити до вищих навчальних закладів, як передумови забезпечення рівного доступу до здобуття вищої освіти;

– переоснащення навчальної, науково-методичної та матеріально-технічної бази вищих навчальних закладів тощо [12].

Тому, беручи до уваги сучасні освітні стратегії, констатуємо, що далекоглядність педагогічних ідей М.І. Пирогова вражає, попри те, що їм майже сто п'ятдесят років. Сьогодні, у ХХІ ст., думки видатного вченого є вкрай актуальними, доцільними й отримують друге життя. Аналізуючи педагогічну спадщину М.І. Пирогова, звернемося до таких праць, як «Чого ми бажаємо» (1859 р.) [11], «Про заміну ад'юнктів доцентами» (1860 р.) [8], «Погляд на загальний статут наших університетів» (1861 р.) [7], «Університетське питання» (1863 р.) [10], «Листи з Гейдельберга» (1863–1864 рр.) [9] і висвітлимо ключові тези щодо трансформації системи вищої освіти, зокрема питання про університет, які, на нашу думку, є суголосними з окресленими освітніми програмами.

Розділ 1. Систематизація педагогічних ідей М. І. Пирогова про сучасний університет (загальний аспект)

Реформи в освіті. М.І. Пирогов неодноразово наголошував на тому, що «реформи відбуваються для того, щоб задовольнити потреби суспільства» [10, с. 328, с. 372], а також для його всебічного розвитку. Відсутність реформ вказує на духовну й матеріальну кризу спільноти, її нестабільність. Крім того, реформи не можна досягти зміною статутів, курсів, розподілом лекцій, програм, іспитів тощо. Для суттєвого перетворення потрібні не тільки нові закони, а нові люди [11, с. 142], з незаангажованими поглядами, міжнародним досвідом і готовністю працювати на користь майбутніх поколінь.

Послідовно висуваючи пропозиції щодо університетської реформи, М.І. Пирогов розглянув питання про мету освіти, яку мають

університети: готувати лише достатню кількість ремісників (зазвичай, особистостей посереднього рівня), безумовно, необхідних для практичних потреб суспільства, або ж готувати незначну кількість особистостей, здатних розвивати передові рубежі вітчизняної науки, «просуваючи її уперед». Вчений віддавав перевагу останньому шляху [6, с. 329].

Щодо освіти, за М.І. Пироговим, існують зовнішні (студентські заворушення) та внутрішні (недостатнє матеріально-технічне оснащення університету, застарілі методи навчання, відсутність бажання в науково-педагогічних кадрів до самоосвіти тощо) обставини, що призводять до реформ. «Кожна реформа – експеримент. А в новому експерименті, як би обережно його не проводили, завжди є дві чорні прогалини: або він буде невдалим, або він виявиться нездатним вирішити те питання, для якого його було створено. У першому разі можуть допомогти тільки особисті якості експериментаторів, у другому – правило: випробувати кілька способів рішення, особливо, коли маємо складне питання. Чому ж і у складній справі університетської реформи не спробувати кілька шляхів?» [10, с. 328] – замислювався просвітник. Проте перепоною може стати адинамія – слабкість життєвих сил університету. Без впливу такої сили будь-яка реформа залишиться зовнішньою регламентацією [10, с. 329].

Зв'язок середньої та вищої освіти. Якщо почати освітню реформу знизу (з училищ), то можна змінити розподіл наук за класами, поліпшити навчальні програми, змінити курси й іспити; а втім буде відсутній головний елемент – уважні та досвідчені педагоги. Звідки їх взяти, якщо вищі навчальні заклади не буде реформовано й вони не будуть наповнені свіжими силами? Якщо почати зверху (з університетів), то де взяти добре підготованих студентів, освіта яких відповідала б рівню університетського навчання? Отже, не інакше як почавши з обох кінців одночасно, можна розраховувати на успіх. Освіту у вищих і нижчих (середніх – *А. К.*) школах так органічно пов'язано, що, порушивши одне, не можна не зачепити інше [11, с. 159].

Університет. М.І. Пирогов вважав, що «університет перестав бути суто науковим закладом, адже більшість студентів навчається з відомою практичною метою. Проте його не варто вважати спеціально-навчальним закладом, бо багато наук не вивчають так спеціально, як потребує того сучасність (середина XIX ст. – *А. К.*). До того ж університет не пропонує вищу загальнолюдську освіту, його двері не відчинено для допитливості осіб різного віку, статі та про шарку й він

не є виховним закладом. Жоден університет у світі, незважаючи на назву, не може бути всеохоплюючим науково-навчальним закладом. Жоден університет не є універсальним представником науки в усіх її проявах» [10, с. 324–325].

В університеті варто ввести реальний елемент і поєднати його із суто науковим [9, с. 542]. Тож поки суто наукове начало живе в університеті – воно ніколи не помре: воно ще готує передових людей для суспільства; ще бореться із прикладним і такою боротьбою облагороджує його. Суто наукове не розлучається з навчальною діяльністю й не перейшло з університету до академії. Як не дрібніє цей напрям, як не скупчується науковий матеріал, як не розпадається наука на безліч галузей, як, нарешті, уряд і суспільство не намагаються зумовити суто науковий напрям – університети не перестають ще усвідомлювати й підтримувати духовний зв'язок наук і не полишають відстоювати свободу науки. У такій боротьбі, у такому високому прагненні – гідність університету. Тому важливим завданням є утримання в університеті всіх елементів загальнолюдської освіти й підтримання органічного зв'язку наук [10, с. 326, 378].

Не можемо не погодитися, що університет і досі є урядовою та навчальною установою, зі значним бюрократичним відтінком і з певною сумішшю корпоративного, виховного та філантропічного характеру. Тож докорінне перетворення університету без вирішення питання про свободу думки і слова – неможливе [10, с. 326, 352].

В університеті є двоє представників: одні уособлюють ступінь освіти і зрілості суспільства; інші – його молодість, потреби, напрям, погляди, захоплення, пристрасті, вади. Якщо пізнати університет глибше, можна правильно визначити й дух спільноти, й усі суспільні прагнення, й дух часу. Тож, університет – найліпший барометр суспільства [10, с. 384–385].

Суспільство та університет. М.І. Пирогов наголошував, що «потрібно зблизити суспільство з університетом і розвинути громадську думку, необхідну для його життя <...>. Державі потрібні освічені люди й дуже важливі – спеціалісти. Суспільство також шукає освіти, але, головне – шляхи для забезпечення існування свого покоління хлібом і певним становищем у державі; оскільки державі потрібні фахівці, суспільство в їх освіті знаходить свою вигоду» [10, с. 352, 376].

Можна організувати університет так, що він буде задовольняти і нагальні потреби суспільства, і вимоги науки. Але це можливо лише за двох умов: по-перше, коли до університетів долучаться спеціальні

установи інших відомств і збільшать його освітні засоби; по-друге, якщо водночас університетське навчання розділити на вільне і необмежене в часі та на термінове й обов'язкове [11, с. 163].

Автономія й університет. Автономія університету – це загальнолюдське начало, що містить усі умови справжнього прогресу у просвіті та науці [9, с. 531]. У централізованій державі автономія університету полягає в тому, щоб зробити його менш бюрократичним і менш залежним від бюрократії. Автономія і чиновництво не йдуть пліч-о-пліч. У науці є своя ієрархія; ставши чиновницькою, вона втрачає своє призначення. Автономія, по-перше, є важливим правом кожного університету; по-друге, надає свободу думки й слова, яку університетська колегія має завжди й скрізь; по-третє, націлена на розвиток науково-педагогічного потенціалу за допомогою процедури присвоєння вчених ступенів і звань, які, зі свого боку, є однією з умов заняття вакантних посад [10, с. 337–338].

Автономію в широкому масштабі, як це і потрібно під час докорінної реформи, може бути надано тільки децентралізованому університету. Тоді кожен університет міг би стати вищою вченою та навчальною інстанцією для всього краю [10, с. 339].

Крім того, автономія не може існувати без гласності; без гласності вона не зникне взагалі, але залишить по собі багато недоліків. Автономічного університету не може бути й без суспільної думки одного з важливих його суб'єктів навчання – студентства. Важливим також є те, що автономія виховує університетську колегію [10, с. 337, 352]. Тож вважаємо, що університет і автономія є діалектичною єдністю. Адже ці два явища тісно пов'язані, їхнє існування можливе лише за умови своєрідної «співпраці» – за допомогою автономії університет може мати власну успішну програму розвитку й не залежати від процесу бюрократизації; зі свого боку, автономія є однією з умов реформування університету.

Проте якщо університети з самого початку використовують автономію тільки для того, щоб повернути стару міру, яка не може мати жодного невідомого майбутнього, то не можна не бути вимогливим – це необхідно тому, що таке нововведення старого може породити наслідування [9, с. 577].

Наука й університет. Про стан науки М.І. Пирогов зазначав: «Де панує дух науки, там твориться велике без особливих зусиль. Але потрібно ще відшукати кошти, аби підняти значення самої науки в наших університетах і підготувати достатню кількості справжніх її

діячів, щоб і в майбутньому їх не бракувало. Щоб сформувати такі особистості, щоб виростити з них висококваліфікованих викладачів, ми нічого іншого не можемо зробити, крім заохочення бажаючих вступити на такий шлях і надання їм можливості залишатися в наших університетах» [7, с. 331, 351–352].

Однак не університет, а спеціальні школи цивільного і військового відомств потрібні для тих, хто не зацікавлений у науці, а шукає хліба (матеріальних благ, вигоди – *А. К.*), і для тих наукових осіб, служба яких необхідна для держави (урядовців, військових і лікарів). Тоді університет із його вільним вченням матиме на меті розвиток таланту, самостійної діяльності розуму та щирої любові до науки. Тоді й зв'язок гуманного напрямку з реальним в університетах буде збережено на користь справжньої освіти. Тоді можна сподіватися, що фахівці, уникнувши шкідливої однобічності, будуть і гуманно-освіченими людьми [11, с. 159], і неупередженими науковцями.

М.І. Пирогов також зауважував: «У нас наука <...> не та, що на Заході; на неї не можна дивитися тільки з одного боку; не можна бачити в ній і тільки один прикладний бік. Наше завдання – оприлюднювати її всіма засобами, що маємо під рукою. А їх у нас небагато. Якщо ми скеруємо на це університети й надамо їм суто науковий, спеціальний напрям або зробимо їх суто науковими установами, то ми досягнемо мети тільки наполовину. Перш за все потрібно зробити науку незалежною, а потім, щоб протидіяти апатії та застою університету, потрібно заохочувати гласність в університетському житті» [10, с. 351, 352].

Тиша та порядок є важливою справою в університетському побуті не тому, що тихо й спокійно – це добре, а тому, що це найкращий прояв поваги студента до гідності науки й університету [9, с. 577].

Попечитель університету. De jure – керівник, який повинен приводити університет до ладу, однак це de facto залежить від його особистих поглядів; одні вбачали лад у збільшенні коштів, інші – у кількості будівель і чистоті; проте всі знали, що благополуччя університету залежить і від складу колегії [10, с. 345].

Попечитель щодо університету – контролер. Він спостерігає, щоб усі дії вченої ради та керівництва були законними. Його роль як контролера за діями ради, яка розглядає питання про викладання, конкурси, вибори й іспити, повинна обмежуватися повідомленнями вищій інстанції (профільному міністерству та комітетам – *А. К.*) про виявлені ним незаконні порушення та недоліки [7, с. 357].

Статут університету. М.І. Пирогов вважав, що «зміна університетського статуту не вплине на всі обставини, що перешкоджають і гальмують розвиток міцної та серйозної навчальної діяльності в усіх галузях наук в університетах. Брак діячів і виконавців ще довго буде відчуватись і під час докорінного перетворення факультетів; але вміло створений статут може надати можливість і сприяти появі майбутніх діячів і виконавців» [7, с. 349–350].

Університетська колегія. «Одним із джерел реформ є наука, яка уособлює колегію професорів» [10, с. 329] – вважав М.І. Пирогов. Вступаючи до колегії, кожен член повинен вміти цінувати її та знати своє призначення. Мета, інтереси й гідність колегії мають стати і його метою, його інтересами, його власною гідністю. <...> Кожен член мусить також знати, що найменший відступ від головної та спільної мети колегії неминуче спричинить розлад інтересів і приниження гідності. Університет не може бути неколегіальним. Справді, колегія є запорукою відсутності особистого свавілля; у ній інтереси кожної науки можуть знайти свого представника; вона підтримує зв'язок наук і виробляє напрям навчальної діяльності. Тому самостійна колегія – це така корпорація, яка бере на себе моральну відповідальність перед урядом і перед суспільством поширювати науку й просвітництво [10, с. 333, 341–342].

Щодо необхідності університетської колегії М.І. Пирогов писав: «Я тільки тоді побачу університетську колегію живою, сильною і прогресивною, коли: 1) кожен наш університет розвине свою діяльність на просторі й на волі; сам, за своїми власними переконаннями, розподілить свій бюджет, з повною відповідальністю перед наукою, державою і суспільством; 2) сам визначить винагороду за працю своїм членам не за звання, посади, а за особисті здобутки у науці; 3) сам доведе, що зумів виправдати повну до нього довіру держави, задовольнивши всі вимоги науки в особі її представників; 4) нарешті, замість бюрократичного елемента, з його формалізмом, рангами і привілеями, запровадить іншу, рідну йому – наукову і духовну складові, довівши, що наука знаходиться вище забобонів і самообману» [10, с. 344–345].

Розділ 2. Систематизація педагогічних ідей М. І. Пирогова про сучасний університет (прикладний аспект)

Зв'язок теоретичного із прикладним. М.І. Пирогов писав: «У Франції, вже давно, наприклад, усі столичні шпитали мають у своїх

палатах професорів факультету, й усі пристосовані до практичного вивчення медицини. А в нас такий зв'язок майже відсутній, тож це не на користь науці та спеціальній освіті <...>. Все повинно бути пристосованим до місцевих умов, до потреб суспільства і студентів. Кожному університету варто мати свою програму» [10, с. 379]. Згодом ситуація змінилася – у ХХІ ст. медична освіта поєднує теорію із практикою в лікарнях, шпиталях, анатомічних музеях. Науково-педагогічний склад вищих медичних навчальних закладів надає консультації, проводить спеціальні медичні маніпуляції та операції, запроваджує передовий практичний досвід.

Розширення практичної діяльності всіх факультетів, надавши їм право користуватися деякими з установ інших відомств, було б, без сумніву, дієвим засобом до заохочення студентів займатися предметами фізико-математичного та природничого напрямів, які залишаються досі актуальними, але не відкривають шляху в житті. Заняття в агрономічних, технічних й інженерних закладах інших відомств з метою практичної освіти, без сумніву, залучили б на ці факультети ще більше студентів [11, с. 146].

Сутність навчального процесу, роль у ньому викладача та студента. Обов'язкове вивчення матеріалу й іспити дійсно будуть корисними, якщо студенти складуть окремі гуртки за певними дисциплінами, а професори – окремі семінарії, зобов'язуючись проводити заняття за відомою програмою. Тоді вони відіграватимуть активну роль на лекції і будуть вже студентами, а не просто слухачами. Така обов'язковість не насильницька; її поєднано з постійною, самостійною діяльністю студента; вона зближує його з викладачем і часто відповідає сутності навчального предмета, особистості викладача, здібностям самого студента. Для багатьох наук і багатьох професорів іншого способу годі шукати – для того, щоб слухачі виносили що-небудь із лекцій [10, с. 381].

М.І. Пирогов неодноразово засуджував традиційні форми та методи викладання: «Студент опановує науку силою думки і слова. За винятком клінік і небагатьох інших практичних демонстрацій (де відбувається обмін думками), на всіх інших університетських лекціях студенти зазвичай залишаються пасивними слухачами. Водночас відомо, що ніщо так не збуджує розумової діяльності, як активна участь у наукових заняттях. Адже коли ми стежимо за думками інших, у нас виникають свої думки, а ще народжуються питання, сумніви і заперечення. Студент повинен залишатися пасивним суб'єктом на

лекціях тільки у двох випадках: по-перше, коли викладач повідомляє нові наукові істини, ще не оприлюднені або йому одному відомі, по-друге, коли викладач володіє особливим даром слова.

Замість звичайних лекцій варто запровадити сократівський метод навчання у вигляді бесід, головною метою яких було б обговорення основних питань науки. Студенти готувалися б вдома, читали б рекомендовані джерела, посібники тощо, а під час бесід для з'ясування рівня домашньої підготовки вони не тільки б відповідали, а й самі б питали, оцінювали та заперечували. За такого способу викладання у професора не було б жодної необхідності читати свої лекції щоденно й витратити час на систематичний виклад таких істин, які кожен слухач в змозі сам прочитати, не поспішаючи і гарненько обдумавши, у будь-якому підручнику. Тож викладач міг би раціональніше використати свій час на підготовку якісних посібників, монографій <...>. Безсумнівно, такі бесіди загартовували б розум і сприяли б засвоєнню науки за допомогою самостійної діяльності студентів» [11, с. 164].

Крім того, необхідно все робити наочним – для всебічного розвитку чуттєвої спостережливості студента [9, с. 525]. Варто також зробити лекції незамінними ні книгами, ні зошитами; скоротити та спростити систематичні курси, надаючи право їх викладати досвідченим професорам; застосовувати принципи сучасної (сучасної для М.І. Пирогова – А. К.) науки – вивчати окреме в деталях, пізнаючи ціле [9, с. 565–566]. «Щасливий той професор, чия лекція є вищею за сучасний гарний підручник, але в нього також є свій мінімум – він не повинен бути нижчим за цей підручник» [9, с. 613], – вважав М.І. Пирогов.

Обов'язок університетського викладача – обов'язок суспільний, тому і свободу його вчень необхідно обмежувати його ставленням до суспільного порядку та благоустрою [9, с. 594]. Хто навчає, той також рухає науку вперед, а хто рухає її вперед, той також навчає [10, с. 611]. Молодим викладачам варто в перші роки викладання кожного разу ґрунтовно готуватися до занять – записувати всі думки на папері, дізнаватися додаткову інформацію за темою та занотовувати її [9, с. 621]. М.І. Пирогов радив молодим колегам: «Поважайте студентську аудиторію. Пам'ятайте, що кожен Ваш студент – це майбутній Ви» [9, с. 627].

Академічна мобільність. Учений неодноразово розмірковував щодо міжнародного наукового співробітництва й обміну науково-педагогічних кадрів: «Невже в наш час, коли міжнародні відносини стають кожного дня сильнішими, ми повинні триматися вузького погляду на науку і спільне надбання всього людства обмежити однією національністю? Я не

стверджую, що запросивши закордонних наукових авторитетів, ми зробимо простим духовне життя наших університетів. Поїздка за кордон – величезне заохочення молоді до діяльності, вона споріднює науку з нацією, проте результат для самої науки приховано в майбутньому – у невиявлених здібностях майбутнього вченого. Йому доведеться навчаючи вчити. У запрошенні авторитета з-за кордону є запорука науки, але немає гарантій, що такий вчений встигне споріднити її з нацією» [10, с. 332–333].

Університетам варто відправляти кращих своїх вихованців, які досягли вчених ступенів, за кордон; ці молоді вчені, повертаючись зі свіжими силами, із запасом знань і досвіду, або відразу ж мають змогу обійняти вакантні посади, або становлять резерв для заміщення вакансій, що плануватимуться [11, с. 147].

М.І. Пирогов наголошував на важливості міжнародних особистих наукових знайомств і контактів: «Таке знайомство могло б сприяти єдиній меті та спільним справам у науці. Познайомившись, охоче спостерігаєш за знайомою особою; читаючи знайомого автора, краще його розумієш, сприймаєш його ідеї та легше слідкуєш за його думками. Тільки зблизившись – можна виховати в собі думку, що ми члени однієї спільноти, адже маємо спільну мету, обов'язки та напрям» [9, с. 544–545].

Посади та вчені звання (доценти та професори). На думку М.І. Пирогова «професор, який викладає за регламентованими годинами, створює підручники, пише всі звіти і тому має цілковите право вимагати, щоб і його існування, і його навчальна діяльність були забезпечені всіма засобами, – не той, хто потрібен для самостійного і продуктивного життя колегії» [10, с. 330]. Для нього – це механічне виконання своїх обов'язків, за які він отримує платню, а не служіння науці.

Проте не можна не погодитися, що однією з причин, які роблять професорське звання зовсім непривабливим (навіть у ХХІ ст. – *А. К.*), є обмеженість і навіть убогість утримання. Зайве доводити, що платня, яку отримують професори, не забезпечує їх і що необхідність змушує їх шукати інші засоби існування. Але з іншого боку, не можна тішити себе думкою, що збільшення платні сприятиме появі справжніх діячів науки і людей, відданих науці. Тож не можна розраховувати, що після підвищення платні негайно ж зміниться ситуація щодо професорсько-викладацького складу і на вакантні університетські кафедри негайно прийдуть люди, які віддані науці й мають почесне ім'я в науковому світі [7, с. 351]. Досягнення ж вищим навчальним закладом авторитету в розумінні майбутніх професорів перетворюється на звичайну формальність [8, с. 209].

Для задовільного рівня науково-педагогічного потенціалу університету варто зосереджувати увагу на постійному оновленні сил і внесенні нових елементів у наукову діяльність [11, с. 144]. На думку М.І. Пирогова, «звання – це тільки ціна на посаду; а щоб отримати її, потрібно ще піддатися вибору, іспиту або конкурсу <...>. Ми маємо для цього необхідні праці й інші здобутки, рекомендацію відомих вчених, відмінний спосіб викладання предмета, який доводить знання й уміння, і кількість слухачів на лекціях. Тож тільки той, хто науково-літературними розвідками, досвідченістю, талантом відкрив своє ім'я науковому світу, має моральне право на вчене звання» [10, с. 361, 362, 370].

Вільне змагання доцентів – це лише перша сходинка, на котру можуть претендувати всі, хто закінчив університет зі ступенем кандидата або лікаря. Їх обирають на 2–3 роки. Потім призначається другий тур, другі вибори, які саме і мали визначати, чи може доцент залишатися на посаді, чи він не виправдав покладених на нього надій. Вибори на кафедрі повинні проводитись не за принципом простих виборів, а шляхом конкурсу [3, с. 78–79; 7, с. 353]. Такий проект, на думку В.М. Голобородька, забезпечував відбір найбільш здібних молодих учених серед багатьох кандидатів, а отже, був більш демократичним, більш об'єктивним і дійовим [3, с. 78–79].

Крім того, М.І. Пирогов вважав, що «доценти всіх університетів, які викладають той самий предмет, можуть бути конкурентами на відкриту вакансію. За допомогою такого нововведення, безсумнівно, досягається кілька цілей. По-перше, утворюється розсадник майбутніх професорів. По-друге, молодь, яка шукає вдосконалення в науках, дістає шанс залишитися в університеті. По-третє, уможлиблюється отримання професорських вакансій за допомогою конкурсу, що було неможливим через відсутність конкурентів. По-четверте, уможлиблюється розвиток інтересу до спеціальних дисциплін. По-п'яте, зникає шкідливе для науки поняття про ієрархічну послідовність під час отримання вищих навчальних ступені в<...>» [8, с. 211]. М.І. Пирогов також слушно радив керівництву університетів щодо зайнятості доцентів: «Дайте доцентам час і кошти. Не навантажуйте їх з самого початку важкою працею, котру не подолати без відчаю та втоми» [9, с. 564].

Не можемо не погодитися з М.І. Пироговим щодо прав доцентів в університетах. Наведемо деякі з них: право давати приватні заняття в університеті, користуючись його навчальними посібниками; право поїхати за кордон і в інші вітчизняні університети на стажування для підвищення кваліфікації; доцент, що пройшов успішно два рази

конкурс, який займає кафедру одного з вагомих предметів факультету й відзначився своїми здобутками, повинен і мати право голосу на факультетських зборах. Якщо на факультеті той самий предмет буде викладати і професор, і доцент, то студентам повинно бути надано право вибору лекцій того чи іншого. Іспити необхідно розподіляти факультетом порівну між екзаменаторами – професорами і тими доцентами, які мають право голосу на факультетських зборах. Усі зазначені права сприяли б конкуренції, заохотили б бажаючих виступити на конкурсі для отримання професорського звання шляхом конкуренції та гласності. Так утворився б розсадник для майбутніх наставників і діячів науки. Отже, без вільної конкуренції, без матеріальної підтримки за особисті досягнення кожного доцента і без заохочувальних прав – доцентство не може розвиватися [7, с. 353–355].

Нарешті, на думку М.І. Пирогова, кому дають звання доцента, живе слово того визнають ніяк не нижче, а вище друкованого; йому надають право навчати публічно, навчати обрану частину суспільства, його майбутнє покоління [9, с. 619].

Говорячи про заміщення професорських вакансій, М.І. Пирогов пропонував таке: запровадити не вибори, а конкурс; вибори організувати як виняток у тому разі, коли ніхто не з'явиться на конкурс або коли є особа, яка вже відома своїми науковими та навчальними здобутками всьому вченому світу. Проте виборів на вакансію професора на наступне десятиліття, безумовно, не повинно бути, вони можуть відбутися лише за двох умов: по-перше, коли професор пропрацював п'ятнадцять років і представив певний науковий або методичний доробок (посібник або монографію), виданий ним під час праці в університеті на посаді професора, і його схвалено вченою радою; по-друге, коли професор, який пропрацював п'ятнадцять років, представив принаймні одного кандидата з тих, хто навчався в університеті під його безпосереднім керівництвом та досяг такого рівня освіти, що міг би обійняти або вже обіймає посаду доцента з дисципліни, яку викладає професор, або з однієї із суміжних дисциплін [7, с. 355, 358–359].

Класифікація професорів. М.І. Пирогов поділяв усіх професорів на 4 категорії [9, с. 625–626]:

- люди, що мають таланти пояснювати та діють за допомогою живого мовлення, але їх небагато;
- люди з усіма можливими голосами, катарами, навіть із горловими сухотами або взагалі німі, але вони знають добре свою справу – науку,

а головне – вміють знайомити своїх студентів із механізмом наукових занять, – це університетський скарб, котрий варто берегти;

– молоді спеціалісти: вони мало знають, але гарно знають;

– викладачі або коментатори важких місць із керівництв для початківців і укладачі посібників, які неодмінно друкують – це обов’язкова умова.

Підсумовуючи питання про посади та звання, М.І. Пирогов зауважував: «Новому поколінню професорів варто буде гарно зрозуміти значення авторитету в науці та його необхідності для студентів» [9, с. 543].

Висновки

Приблизно через сто років після представлення М.І. Пироговим власних поглядів щодо перетворення вищого навчального закладу на потужний науково-просвітницький осередок з власною стратегією з’явилася Велика Хартія Університетів (Magna Charta Universitatum, м. Болонья, 1988 р.), що пропагує ідеї свободи досліджень, викладання, академічної мобільності тощо. Але важливим є те, що в головних принципах згаданого документа зазначено: університет – самостійна установа всередині суспільств із різною організацією, що є наслідком розходжень у географічній та історичній спадщині. Він створює, вивчає, оцінює і передає культуру за допомогою досліджень і навчання; а також є хоронителем традицій європейського гуманізму. У здійсненні свого покликання він постійно прагне досягнення універсального знання, перетинає географічні та політичні кордони і затверджує нагальну потребу взаємного пізнання і взаємодії різних культур [2]. Тож припускаємо, що напрацювання вітчизняного просвітника не залишилися непоміченими. Усе те, що пропонував і до чого прагнув М.І. Пирогов, визнано та рекомендовано до впровадження.

До речі, про важливість і далекоглядність своїх педагогічних ідей щодо університетських реформ сам М.І. Пирогов зазначав: «Я, по-перше, вважаю, що без суттєвих змін, без збільшення матеріальних засобів університету, зміна статуту не принесе жодної істотної користі, а по-друге, що для введення запропонованих мною заходів я мав на увазі не стільки сьогодення, яке змінити раптово неможливо, скільки майбутнє наших університетів» [7, с. 372].

Говорячи про сучасний український університет, певні пропозиції М.І. Пирогова взято до уваги, а саме: про зв’язок теоретичного із

прикладним у педагогічному процесі, про статут університету, сутність навчального процесу, роль у ньому викладача та студента, про посади та вчені звання тощо. Проте питання про автономію, академічну мобільність залишаються ще не зовсім з'ясованими для практичного впровадження, хоча вже й задекларовані на законодавчому рівні. На нашу думку, ідеального новітнього вітчизняного університету досі не існує, проте теоретики та практики освіти прямують правильним шляхом трансформації сучасної університетської моделі, звертаючись до безцінного досвіду минулого, не забуваючи про реалії сьогодення.

Отже, услід за Л.С. Бондар зауважимо, що М.І. Пирогов «був просвітителем нового типу, який вписав славу сторінку в історію вітчизняної педагогіки» [1, с. 9], збагативши її слушними думками та пропозиціями про розвиток важливого осередку науки й освіти – університету.

Література:

1. Бондар Л.С. Науково-педагогічна діяльність М.І. Пирогова / Л.С. Бондар // Микола Іванович Пирогов – видатний хірург, педагог і громадський діяч : (до 200-річчя від дня народження) : бібліогр. покажч. / Національна академія педагогічних наук України, Державна науково-педагогічна бібліотека України імені В.О. Сухомлинського ; [упоряд. : Л.О. Пономаренко, Н.А. Стельмах, С.П. Пеева ; наук. консультант і авт. вступ. ст. Л.С. Бондар ; наук. ред. П.І. Рогова]. – К. : Педагогічна думка, 2011. – С. 6–9.
2. Велика Хартія Університетів [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.magna-charta.org/resources/files/the-magna-charta/ukrainian>.
3. Голобородько В.М. Микола Пирогов в Україні : [монографія] / В.М. Голобородько. – Умань : ПП Жовтий О.О., 2012. – 178 с.
4. Карпова І.Г. Сучасний університет – ключова ланка розвитку соціо-культурного середовища громади / І.Г. Карпова, Р.І. Євдокименко // Ukraine – EU. Modern Technology, Business and Law : collection of international scientific papers : in 2 parts. Part 2. Societal Challenges. Innovations of Social Work, Philosophy, Psychology, Sociology. Environmental Protection. Management and Public Administration. Innovations in Education. Current Issues in the Reformation of the Higher Education System in the Aspect of Ukrainian Eurointegration. Current Issues of Legal Science and Practice. – Chernihiv : CNUT, 2016. – P. 230–232.

5. Кланца О.П. Микола Іванович Пирогов і формування вищої медичної освіти в Росії в першій половині ХІХ ст. / О.П. Кланца // Вісник Вінницького національного медичного університету. – 2013. – Т. 17. – № 1. – С. 275–280.

6. Кланца О.П. Микола Іванович Пирогов і формування вітчизняної системи вищої медичної освіти в першій половині ХІХ ст. Повідомлення 2. Від другого університетського статуту (1835 р.) до середини 40-х рр. ХІХ ст. / О.П. Кланца // Вісник Вінницького національного медичного університету. – 2014. – Т. 18. – № 1(2). – С. 324–330.

7. Пирогов Н.И. Взгляд на общий устав наших университетов // Н.И. Пирогов // Сочинения Н.И. Пирогова. – Т. 1. – 2-е изд., доп. – К. : Издание Пироговского товарищества, 1914. – С. 349–372.

8. Пирогов Н.И. О замене адъюнктов доцентами // Н.И. Пирогов // Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения / сост. А.Н. Алексюк, Г.Г. Савенок. – М. : Педагогика, 1985. – С. 209–211.

9. Пирогов Н.И. Письма из Гейдельберга // Н.И. Пирогов // Сочинения Н.И. Пирогова. – Т. 1. – 2-е изд., доп. – К. : Издание Пироговского товарищества, 1914. – С. 517–632.

10. Пирогов Н.И. Университетский вопрос // Н.И. Пирогов // Пирогов Н.И. Избранные педагогические сочинения. – М. : Издательство Академии педагогических наук Российской Советской Федеративной Социалистической Республики, 1953. – С. 324–393.

11. Пирогов Н.И. Чего мы желаем? // Н.И. Пирогов // Сочинения Н.И. Пирогова. – Т. 1. – 2-е изд., доп. – К. : Издание Пироговского товарищества, 1914. – С. 121–171.

12. Указ Президента України від 25 червня 2013 р. № 344/2013 «Про Національну стратегію розвитку освіти в Україні на період до 2021 р.» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>.

Кучеренко С. В.,
кандидат психологічних наук, доцент
м. Ніжин

АНАЛІЗ ОСОБИСТІСНИХ ТА МЕТАФОРИЧНОГО НАРАТИВІВ МЕШКАНЦІВ ТИМЧАСОВО ОКУПОВАНОЇ ТЕРИТОРІЇ КРИМУ ТА ШЛЯХИ ЇХ ДЕКОНСТРУКЦІЇ

Анотація

Досліджуються типи особистісних наративів жителів тимчасово окупованого Криму, в яких переважає емоційно-негативний тип. Детально аналізується метафоричний наратив «Пригоди Вітрика, Хмаринки і Пухастика» Т. Павлюк; виявлено метафори марності зусиль (дощі у пустелі) та безпорадності (пасивності) шляхом наративного аналізу. Виділено основні екопсихологічні диспозиції за П.В. Лушиним в особистісних наративах кримчан: дім, родина; ворог; байдужість інших та обурення цим. Висуваються шляхи деконструкції наративів за допомогою категорії множинної можливості: «може бути» замість «має бути». Наявність екопсихологічної диспозиції ворога у наративах є непродуктивною для подолання екзистенційних труднощів, що пов'язані зі зміною соціально-політичної ситуації у Криму після анексії. Перехід до нового розуміння себе та свого місця у суспільстві може відбуватися через подолання байдужості до власної долі та найближчого оточення.

Вступ

Вихідною методологією наративної психології є методологія постмодернізму, яка базується на тлумаченні мови як засобу конструювання реальності, насамперед, реальності особистого досвіду. При цьому, постмодерністи фіксують увагу на тому, як наша мова конституює наш світ та наші переконання. Саме у мові спільноти конструюють власне бачення світу, і кожний раз, коли ми говоримо, ми створюємо реальність [5; 11; 12].

Другим підґрунтям наративної психології є соціальний конструктивізм, основні ідеї якого теж розвиваються у межах постмодерністської методології.

Ідея соціального конструювання реальності спирається на такі постулати:

1. Світ не постає перед людиною об'єктивно, вона осягає реальність через досвід, що знаходиться під впливом мови.

2. Мовні категорії формуються у соціальній взаємодії, тобто мають соціальну природу.

3. Розуміння дійсності у даний момент залежить від чинних норм та соціальних конвенцій.

4. Соціальне розуміння дійсності, що формується у процесі соціальної взаємодії, великою мірою визначає людське життя [5].

Таким чином, світ, в якому ми живемо та діємо, – це сконструйований нами (свідомо чи несвідомо) світ, до якого ми адаптовані, який є зручним та передбачуваним. Вихід з нього створює почуття дискомфорту та бажання знову повернутися у цей звичний, обжитий «наш» світ. Конструюємо ми цю «дійсність другого порядку» на основі культурних моделей, виходячи із власного досвіду – як особистого, так і досвіду спілкування з іншими.

За Н.В. Чепелевою [9], залежно від сприйняття власного досвіду, особистість по-різному інтерпретує історію свого життя, створюючи різні типи наративів. Породженню *амбівалентного, емоційно-негативного* та *емоційно-позитивного* типів наративів сприяє осмислення власного досвіду особистості, але це не стосується *емоційно-нейтрального* типу. У процесі породження наративів людина отримує можливість глибше зрозуміти себе, усвідомити власні проблеми, риси, якості, потреби, переконання, інакше оцінити свій досвід і прийняти його як частину свого життя, що є однією з умов саморозвитку особистості.

Варто також зауважити, що породження наративу має певну специфіку, що відрізняє його від процесу створення інших видів текстів, а саме: 1) у процесі породження наративів визначаються і розподіляються так звані інтервали самоідентичності, як умова рефлексії людиною важливих моментів у розвитку, які призводять до змін особистості; 2) усвідомлюється Я-концепція особистості шляхом аналізу викладених в автонаративі життєвих подій, на підставі яких особа робить висновки про притаманні їй риси характеру та якості; 3) усвідомлюються життєві стратегії (самовизначення), які здійснюються на підставі особливої форми рефлексії досвіду свого життя; 4) інтенсифікується самопізнання, яке здійснюється шляхом дослідження внутрішніх основ самої особистості (ресурсів, перешкод і суперечностей, що проявляється у конкретних подіях життя). Отже, породження людиною автонаративу шляхом опису тих подій життя, які

кардинально вплинули на усвідомлення власного «Я» і розвиток її особистості, сприяє усвідомленню власного досвіду, і, отже, є важливою умовою саморозвитку.

§ 1. Наративний аналіз текстів мешканців тимчасово окупованої території Криму

1.1. Аналіз особистісних наративів «Моє життя до та після анексії Криму»

Тематика наративів кримчан: 1) події кінця 2013 – початку 2014 рр. (до березня); невідомість, страх перед невизначеністю майбутнього; 2) невизначеність майбутнього, труднощі поїздок до Криму (до родичів); 3) розділення родини та втрата доньки («Росія, крім горя, нічого доброго не принесла»); 4) відсутність свободи слова, неможливість говорити те, чого прагнеш; 5) готовність до життя у статусі іноземця (громадянина України); 6) амбівалентна оцінка змін соціального середовища у результаті окупації; 7) відсутність реальної допомоги держави України для ВПО (внутрішньо переміщених осіб) та економічно-політична неповноцінність кримчан, які отримали паспорти громадян Росії.

Загальним для усіх текстів є звернення до опису навколишнього соціально-політичного середовища, ніхто з респондентів не написав про своє життя, його зміст. Увага прикута до зовнішніх фатальних факторів, впливати на які ніхто не може. Навіть фраза: «Росія, крім горя, нічого доброго не принесла» свідчить про екстернальність локусу контролю автора.

Розподіл наративів за типологією Н.В. Чепелевої є таким: наративів амбівалентного типу – 1, емоційно-негативного – 4, емоційно-позитивного – 1, емоційно-нейтрального – 1. У доробку кримчан 2016 року (7 осіб), опитаних за допомогою однієї зі соціальних мереж, таким чином, переважна більшість емоційно-негативних наративів (4). В амбівалентному наративі досвід лише репрезентується, в емоційно-негативному – усвідомлюється, в емоційно-позитивному він є відкритим для нових смислів, тоді як в емоційно-нейтральному відсутнє цілісне уявлення життєвого шляху [9]. Домінуючою схемою інтерпретацій для амбівалентного наратива є поведінкова, для емоційно-негативного – емоційно-сміслова, для емоційно-позитивного – сміслова та когнітивна, у емоційно-нейтральному взагалі відсутня схема інтерпретації. Отже, амбівалентний наратив, за Н.В. Чепелевою,

виконує інтерпретаційну та захисну функції, емоційно-негативний – інтерпретаційну, захисну та констатуючу, емоційно-позитивний – функцію утворення смислів, розвивальну, інтерпретаційну, захисну та констатуючу. *Емоційно-нейтральний* наратив позбавлений функцій та механізмів розкриття проблеми чи реалізації особистості. Таким чином, особа, яка створила *амбівалентний наратив*, ще не усвідомила власні проблеми та не визначилася щодо ставлення до подій власного життя. Натомість, *емоційно-негативний* наратив свідчить про неприйняття власного життя чи окремих його епізодів, неприйняття себе, витіснення власних проблем та небажання їх розкривати, але й про усвідомлення власного досвіду та брак довіри у міжособистісних стосунках.

Емоційно-позитивний наратив розкриває притаманні автору риси та якості, виявляє прагнення до самовизначення та самопізнання, свідчить про прийняття власної особистості автором. Те, що більшість кримчан створили емоційно-негативні наративи, свідчить про початок процесу усвідомлення власного досвіду (надається емоційна оцінка) та наявність проблем у міжособистісних стосунках через брак довіри. Насправді, протилежні суспільно-політичні погляди на долю півострова нерідко представлені в одній родині та колективі, тому вони рідко обговорюються у родинному колі чи робочому колективі.

Якщо проаналізувати тексти на наявність у них основних екопсихологічних диспозицій за П.В. Лушиним [4], то диспозиція «*дім, родина*» (безпека, комфорт, ідентифікація) наявна у тексті трьох респондентів (3), диспозиції «*друг*» та «*склад*» взагалі відсутні (0), диспозиція «*господар*» (активність, домінантність, незалежність) – 1, «*раб*» (покірність, пасивність, безпомічність та безпорадність) – 1, «*ворог, вороги*» (яких варто боятися, з ними треба боротися) – 2, причому під ворогами автор одного наративу розуміє Росію та її «нові порядки», а іншого – місцеве населення Криму, яке байдужо або позитивно поставилося до анексії: «Мне кажется, самая главная проблема Крыма в том, что там слишком много приезжих, нет осознания, что это твоя родина, а уж патриотизм вовсе отсутствует... ноющее и всем недовольное «гнильё» там живет». У вищенаведеному уривку наративу також присутня диспозиція *байдужості інших* (кримчан), що, таким чином, наявна у двох наративах (2). Наявність екопсихологічної диспозиції байдужості, на думку П.В. Лушина свідчить про перехідний етап розвитку особи, спільноти, суспільства у цілому. Байдужо можна реагувати лише у випадку виключення певних

переживань чи подій власного життя через їх неактуальність для суб'єкта. Тобто, байдужість вказує на інший вектор розвитку особи і є несвідомою «автоматичною оцінкою» актуальної ситуації як незначущої.

1.2. Аналіз метафоричного наратива «Пригоди Вітрика, Хмаринки і Пухастика» Т. Павлюк

Для більшого розуміння картини внутрішньої реальності жительки Криму після анексії Росією, проаналізуємо метафоричний наратив (текст книжки для дітей дошкільного віку) Тетяни Павлюк [6].

1. Аналіз комунікативного ланцюга наратива

Реальний автор: жінка середнього віку, яка має дитину дошкільного віку.

Уявний автор: дорослий, який характеризується свіжістю сприйняття дитини, безпосередністю та емоційністю.

Наратор: 1) інфантильна (дитяча) частина особистості реального автора – Его-стан Дитини в Транзакційному аналізі, причому, неадаптована, Природна Дитина, яка наприкінці оповіді стає Адаптованою Дитиною; 2) вмістилище бажань особистості (Воно за З. Фройдом), яке є джерелом активності особистості.

Нарататор: 1) дитина, емоційна, імпульсивна і відважна, яка вміє дружити та допомагати іншим, інколи потребує допомоги дорослих; 2) Его-стан Дитини особистості дорослого читача; 3) Его за З. Фройдом, що прагне хоч трохи адаптувати Воно до вимог Супер-Его.

Уявний читач: дитина дошкільного віку, яка цікавиться пригодами та явищами природи (вітри, грози, хмари та дощі).

Реальний читач: кожен з нас.

2. Загальна тема наративу. Треба жити «життям, яке захоплює»: мріяти, подорожувати, дружити та «робити важливі справи» – допомагати іншим.

Суб'єкти (герої) наративу: Пухастик-пир'ячко, Вітрик, Хмаринка, дорослі хмари-батьки, Суховій, Хмара-чвара, Вітри-Дмухуни, спрагли у пустелі (люди і верблюди).

Характеристика головного героя. Головний герой – **Пухастик-пир'ячко**, який «любить подорожувати та дізнаватись про все нове». Він є ініціатором всіх пригод друзів. Шукає щось нове та невідоме у довколишньому, його не лякає небезпека та невідоме. Сповідаеть власні інтереси, а не інтереси середовища.

Він дуже залежний від навколишнього середовища та звертається за допомогою до Вітрика. Пухастик дружить з Вітриком, разом з яким вони «літали над землею у пошуках пригод». Можна сказати, що з Вітриком у Пухастика симбіотичні стосунки – він є несамоостійним, адже «щоб кудись дістатись, потрібно докладати чимало зусиль, бо він настільки легкий, що не може впоратись і з найменшим подихом вітру».

Хмаринка – привітна, чемна та турботлива, любить допомагати людям, захищає друзів від палючого сонця. Вона ще «зовсім мала» і «не вміє пускати дощик», мріє стати купчастою хмаркою, бо дуже любить творити дощик. У неї майже немає власних інтересів – вона сповідає інтереси середовища (друзів, спраглих у пустелі, літака у бурі).

Найактивніший персонаж – **Вітрик**, оскільки і Хмаринці, і Пір'ячку він необхідний для переміщення. Він не лінивий, як інші вітри. Він допомагає Пухастика та Хмаринці досягати їх цілей, у тому бачить своє призначення. Можна сказати, він сповідає їх інтереси та не має власних.

Аналіз середовища метафоричного наративу

Середовище є сприятливим та безпечним до того, як герої вирішили подорожувати до пустелі, під час бурі середовище стає загрозливим та небезпечним, після повернення до Захмареної гори, довколишнє знову стає сприятливим. Це свідчить про довіру до світу й прийняття його.

3. Виокремлення підтем (сміслових блоків, фрагментів) наративу.

Тема 1. «Пригоди Вітрика і Пухастика на суші» (+).

Тема 2. «Зацікавленість хмарами та знайомство з Хмаринкою» (?).

Тема 3. «Подорож до Захмареної гори» (+).

Тема 4. «Подорож до пустелі» (+) – найоб'ємніша підтема, відображення актуальної ситуації наратора.

Тема 5. «Зустріч із Суховієм» (-).

Тема 6. «Допомога спраглим у пустелі» (+).

Тема 7. «Хмара-чвара» (-).

Тема 8. «Порятунок літака» (+).

Тема 9. «Повернення до Захмареної гори» (+).

Тема 10. «Мрії хмарок-малюків» (+).

4. Події наративу та їх коротка назва у дієслівній формі. Пухастик з Вітриком «літали над землею у пошуках пригод» – «Звідки беруться хмари і куди завжди мандрують по небу?» – «летімо до Хмаринки» – «летімо до Захмареної гори» – «Як же хмари літають без крил? Нам

вистачає легенького вітерця, щоби переміститися куди-інде» – «доправити до місця призначення (пустелю з дощем)» – «вирушили в дорогу» – «мандрівники залишилися у небі зовсім самі» – «новий пейзаж вражав своєю інакшістю» – «треба сказати дорослим, щоб відрядили сюди дощових хмар» – «з-за піщаної кручі виринув пустельний вітер (Суховій)» – «ринувся на них» – «друзі кинулися хто куди» – «дісталось всім» – «побачили спраглих у пустелі» – «їм треба допомогти» – «Хмаринка увібрала воду з озерця, Вітрик приніс Хмаринку до пустелі, Пухастик полоскотав її, вона віддала воду, вони змогли напоїти караван» – «чимшвидше доправити додому» – «наближається, насувається Хмара-чвара» – «небо освітілось сьйвом» – «збавити темп і трохи перепочити» – «пташка вигукувала про літак неподалік» – «почався дощ» – «треба було щось негайно робити!» – «я приведу Вітрів-Дмухунів – вони допоможуть розігнати шторм навколо літака» – «Хмаринка кинулася вперед» – «літак непевно лавірував серед грозової хмари, хилився на кожен бік почергово» – «Вітрик встигне!» – «знайомий голос кричав» – «відлітав цілий та неушкоджений літак» – «Вітри-Дмухуни тримали Грозову Хмару за обидва боки» – «друзів переповнювали емоції, попросили у вітрів якнайшвидше віднести їх додому» – «усі були схвильовані» – «Пробачте нас! Ми ніколи не будемо так більше чинити!» – «товариство розмірковувало про те, хто ким хоче бути» – «ніколи самотніми не бувають» – «пускає дрібний дощик» – «ніхто не хотів бути страшним та тим, кого всі бояться» – «загасив пожежу у людей» – «врятувала дитинча людини від сонячного опіку» – «я дуже люблю творити дощик» – «потрібно було набиратися сил для нових пригод».

5. Вибудовування каузальної послідовності подій. Спогади про подорожі на суші; подорожі у небі: до пустелі, зустріч із Суховієм, допомога спраглим, порятунок літака та повернення до Захмареної гори (домівки Хмаринки).

6. Висновок щодо фабули та сюжету. Фабула збігається з сюжетом.

7. Аналіз структури наративу за В. Лабовим і Дж. Валетським

Резюме	ПРИГОДИ ВІТРИКА, ХМАРИНКИ І ПУХАСТИКА
Орієнтація	<p>Жив був колись собі Пухастик-пір'ячко. Білий, пухнастий і дуже легкий. Він любив подорожувати та дізнаватись про все нове. Пір'ячко дружило з вітром, якого так і прозвали – Вітриком, і разом вони літали над землею у пошуках пригод.</p> <p>Друзі побували на далеких річках Амазонка, Міссісіпі та Колорадо і бачили зубатих крокодилів, зелених і коричневих, під колір річок, у яких вони жили. На морському узбережжі, де було багато черепаш, Пухастик з цікавістю спостерігав за черепашками-немовлятами, що вилазили з піщаних ям та незграбно повзли до води.</p> <p>Зустрічали вони і довгошиїх жирафів, які легко діставали соковите листя з найвищих дерев у савані, і товстеньких бегемотів з чудернацькими пащеками, що цілими днями сиділи у воді і пускали бульбашки своїми великими ніздрями.</p>
Ускладнююча подія 1	<p>Одного дня друзі бавились на гілці кипариса і мріяли про нові пригоди. Моря і океани вони вже бачили, у лісах жили їхні добрі друзі, в яких вони бували мало не щомісяця – тож, здавалось, для них не лишилося нічого невідомого. Тут Пухастик подивився на небо і сказав:</p> <p>– Вітрику, а що ти знаєш про хмари? Звідки вони беруться і куди завжди мандрують по небу?</p> <p>Вітрик весело відповів Пухастикові:</p> <p>– Мені здається, вони були завжди, та я нічого не знаю про їхнє життя. Та у мене є знайома, яка з радістю повідає нам безліч цікавого про хмари! Летімо!</p>
Оцінка/ опис	<p>Вітрик підхопив Пухастика і помчав його угору. Той і не зчувся, як все знайоме зникло йому з-перед очей: верхівки дерев, дахи домів, навіть краєвиди далеких високих гір.</p> <p>– Хмаринко! Хмаринко! Лети сюди! – гукав Вітрик когось.</p> <p>Пухастик вдивлявся поперед себе, але бачив лише великий білий шар невіддільних одна від одної хмар. Тут, де все було непрозорим і трохи вологим, починалось Царство Хмар. Пухастик згадав, що багато разів бачив, як звідси на землю падали дощ, сніг та град, і йому кортіло дізнатись, де хмари беруть усі ті забавки.</p> <p>Від великого масиву хмар від'єдналась одна невеличка і наблизилась до друзів.</p> <p>– Агой, Вітрику! Невже це ти? Стільки часу минуло! Де ти пропадав?</p> <p>Вітрик привітався з Хмаринкою, познайомив її з пір'ячком та розповів про їхні пригоди на землі.</p> <p>– А тепер, – закінчив свою розповідь Вітрик, – Пухастикові закортіло дізнатись про вас, хмарин, бо ви такі давні й загадкові... І у вас, напевно, є багато цікавих історій!</p> <p>– Он воно що, – Хмаринка привітно посміхнулася. – Звісно, наш рід дуже старий. І дуже важливий, бо ми захищаємо земну кулю від гарячих сонячних променів. Якби не ми, то вся земля, напевно, за тиждень перетворилася б на пустелю! – поважно додала вона. – Летімо на наше улюблене хмаринчасте місце: там я розповім вам, звідки ми взялися!</p> <p>Пухастика було надзвичайно цікаво і незвично у небі. Він нічого не питав, але уважно розглядав усе навколо і вслухався у кожне слово нової знайомої. Потроху він почав розпізнавати хмарки серед того білого простору, який то чудернацьки купчився, то розсіювався так, що було видно землю. Друзі бачили, як зовсім маленькі пухнасті химерні хмариночки грали у лова, як жартували хмарки-підлітки, та як Старші Хмари радились, що робити з вітрами-пустунами, які не хотіли доставляти їх із дощем до пустелі.</p>

	<p>Пухастик відчув, що їхня зграйка на чолі з Хмаринкою знижується, і на обрії, окрім хмар, виник чудовий краєвид, від якого захоплювало дух. Зовсім поруч стояла висока гора, яка починала ціле пасмо, що тяглося ген аж за небокрай. Гора була лісиста, з багатьма скелястими виступами, на яких легко вмошувались хмари різного виду і віку та проводили свої таємничі розмови. Хмарами була всяяна вся гора: вони клубочились на вершині і стелилися нижче за розлогі виступи, утворюючи навколо суцільний білий килим. Ця гора називалась Захмареною.</p> <p>– Хмаринко-ооо, як тут гарно! – в один голос сказали зачаровані Вітрик і Пухастик.</p> <p>– Нам сюди, – мовила Хмаринка нарешті, зупинившись біля розлогого кремезного кедра з багатою шапкою-верховіттям.</p> <p>Вмостившись зручно на темно-зеленій гілочці, подружка взялася розповідати:</p>
Рішення 1	<p>– Хмари існують з давніх-давен. Вони з’явилися на світ у той самий час, коли постали сонце і вода. Випарувана на сонці вода, ставши теплим паром, піднялась вгору. Там вона перетворилась на тонкі вишукані кристали, які, тримаючись разом купи, і утворили перші хмарки. Відтоді цей процес триває і до сьогодні.</p> <p>Пухастик милувався чудернацькими хмаринками, що перелітали від одного гурту друзів до іншого, і ніяк не міг збагнути: як же вони літають без крил?</p> <p>– Хо-хо, – Хмаринка засміялась, коли пір’ячко все-таки наважилось спитати її про це. – Так, це велика радість для хмар! Річ у тім, що вони дуже легкі і їм вистачає легенького вітерця, щоби переміститися куди-інде.</p> <p>– Як це круто! – прошепотів Пухастик. Адже йому, щоб кудись дістатись, потрібно докладати чимало зусиль, бо він настільки легкий, що не може впоратись і з найменшим подихом вітру.</p> <p>– Але, – втрутився у розповідь Хмаринки Вітрик, – якими б величними не були хмари, все одно вони потребують допомоги вітрів! Чи то після грози їх треба розігнати по домівках...</p> <p>– Ми називаємо це «розкупчити», – вставила Хмаринка, якій було не до вподоби слово «розігнати».</p> <p>– ...чи доправити до місця призначення, як-от у пустелю з дощем.</p> <p>– Так-так! Потребуємо! Але вітри часто лінються нас туди відносити, тому у пустелях так мало дощів. Вони більше любляють бути на узбережжі та бавитися з бризами, – трохи ображено додала Хмаринка. – Бризи ж такі пустуни! Плескають по морській воді долонями, здіймають фонтани бризків і порскають ними в усіх прийдешніх.</p>
Ускладнююча подія 2	<p>– А хочеш, я віднесу тебе туди? – раптом запропонував Вітрик. – Тоді зрозумієш, що я не такий лінивий, як інші. І якщо хмарам важливо напоювати пустелю, то, значить, і вітрам це треба – ми ж пов’язані один з одним!</p>
Оцінка/ опис	<p>Ця ідея дуже сподобалась Пухастикі, бо він, попри свої чисельні мандри, так ніколи і не бував у пустелі. Друзі розуміли, що це небезпечно і надто далеко від звичних місць. Але тепер, коли вони мали поруч Хмаринку, що могла захистити їх від палючого сонця, подорож не здавалась їм такою вже й неймовірною. Проте Хмаринка невпевнено озвалася:</p> <p>– Я ж ще зовсім мала. І не вмію пускати дощик.</p> <p>– А, може, ми якраз натрапимо там на вітрів з дощовими хмарами, і побачимо все на власні очі? – не вгавав Вітрик, який вже зіскочив з гілки та вирував навколо друзів.</p> <p>– Ну, добре, – погодилась Хмаринка, – та сьогодні вже пізно кудись</p>

	<p>вирушати – відкладемо це на завтра. Але у жодному разі нікому з хмар не кажіть, що ми туди летимо, бо мене не відпустять!</p> <p>Цієї ночі наші змовники довго не могли заснути: вони все мріяли про нові пригоди і з нетерпінням чекали світанку.</p> <p>Сонячним ранком наступного дня Вітрик, Пухастик і Хмаринка вирушили у дорогу. Вони взяли з собою грінок та печених яблук, щоб попоїсти під час мандрівки, адже шлях обіцяв бути довгим. Хмаринка з обережністю вивела друзів із Захмареної гори – вона все ще боялася, що дорослі прокинуться раніше звичного і не пустять її на далеку прогулянку.</p> <p>Коли вже мандрівники вибралися на безкраї небесні простори, Вітрик доклав усі свої зусилля, щоби друзі якнайшвидше дісталися місця і щоби Хмаринка все ж таки запримітила, який він старанний.</p> <p>По дорозі друзі пригадували, що їм відомо про пустелю. Вони чули, що там, напевно, ніхто не живе: всі, хто пролітав вдень над нею, не бачили жодної живої душі! А ще розповідали, що пустелі бувають різними: піщаними, і з потрісканою від спраги землею. Друзі намагалися вгадати, яка ж пустеля першою їм трапиться на шляху? Дорогою вони сміялись і жартували, хто який трофей добуде, щоб потім похвалитися перед іншими незвичайною мандрівкою.</p> <p>Чим більше друзі наближались до пустелі, тим більше спостерігали, як буйні зелені ліси змінювались на рідкіші гаї, як поволі ставало менше квітів на галявинах, зникали великі тварини та птахи.</p> <p>– Мені здається, чи справді стає спекотніше? – запитав Пухастик.</p> <p>Усі погодились, що сонце пече нестерпно, а значить зовсім близько має бути пустеля.</p> <p>Хмар на небі ставало все менше і менше. Не зустрічались тепер і дерева, а все більше якісь кривуваті кущики. Через деякий час наші мандрівники залишились у небі зовсім самі, а перед ними розкинулася жовта, суха і незвична для них пустеля! Вітрик ненадовго зупинився, щоб якомога краще роздивитися навколо.</p> <p>Новий пейзаж вражав своєю інакшістю.</p>
Рішення 2	<p>– Овва, тепер я розумію, чому пустелю називають «п-у-с-т-е-л-я»! – вигукнув Пухастик. – Тут же пусто! Нікого і нічого нема. Тільки самий пісок та сухе перекотиполе носиться по піщаних пагорбах!</p> <p>– Пухастик, – сказала Хмаринка, – у пустелі є життя, просто ми його не бачимо. Тут живуть скорпіони, змії, ящірки, навіть черепахи! Вдень всі вони ховаються від сонця, а вночі, коли спека поступається прохолоді, все починає ворухитись.</p> <p>– Дивіться, і справді, ні вітрів, ні хмар нема, – зауважив Вітрик.</p> <p>– Я ж казала, – засмучено відповіла Хмаринка. – Тому тут нічого і не росте. Треба обов’язково сказати дорослим, щоб негайно відрядили сюди дощових хмар!</p> <p>Друзі полетіли трохи далі і побачили, що пустеля стелиться далеко-далеко за обрій і якщо б вони захотіли її перелетіти, то, може, їм не вистачило б і цілого дня!</p>
Ускладнююча подія 3	<p>Вони вже збиралися розвернутися і попрямувати додому, як раптом з-за піщаної кручі виринув пустельний вітер.</p> <p>– Суховій! – не вірячи своїм очам, промурмотів Вітрик. – Ніколи, ніколи у житті я не бачив цих жаских стражів пустелі!</p>
Оцінка/ опис	<p>Новоявлений вітер і справді виявився дуже недружелюбним. Він був сухим і запорошеним піском, від нього ставало ще більш спекотно і просто нестерпно! Суховій, вгледівши друзів, надзвичайно розлютився. Він грізно зсунув брови і, піднімаючи стіни піску навколо, ринувся на них.</p>

	<p>– Ховаймося! – гукнув Вітрик, і друзі кинулися хто куди. Пухастик заховався за шпичакуватий зелений кактус, Хмаринка чкурнула високо вгору, сподіваючись, що вітер не дотягнеться до неї, а Вітрик ввійнувся за найближчий пагорб. Проте Суховій не розгубився від такої кмітливості друзів. Втягнувши якомога більше повітря у себе, він почав дмухати піщаним струменем на всі боки. Дісталось всім: і Пухастика за кактусом, і Хмаринці у небі, і Вітрику за горбом. Вхопивши Вітрика за хвостика, пустельний вітер жбурнув його у небо так сильно, як тільки міг. Хмаринка спритно підхопила друга і злякано спитала:</p> <p>– Та чого ж він такий злий, цей ваш родич?</p> <p>Поки Вітрик приходив до тями, Хмаринка серед піщаного роїння намагалася вглядіти Пухастика, який, напевно, тремтів з переляку у своєму колючому притулку. З часом усе заспокоїлось, і маленькі мандрівники зрозуміли, що Суховій зник. Відкопавши Пухастика з його схованки та обтрусившись від піску, друзі міркували, що ж це з ними сталося.</p> <p>– Чому Суховій так зненацька зник? – спитав Пухастик.</p> <p>– І чому він так розсердився на нас? – додала Хмаринка. – Ми нічого поганого не зробили, а він нас так налякав!</p> <p>– Це вітер-наглядач, – пояснив друзям Вітрик. – Він літає пустелею і слідкує, щоб ніхто не забрав і найменшого клаптика їхньої землі...</p> <p>– Ти хотів сказати «піску»? – підказала Хмаринка. – Землі тут і близько нема!</p> <p>– Ну, так, піску. Нам пощастило, що він просто прилетів перевірити свої володіння і подався далі у своїх справах – ми б його не подужали!</p>
Рішення 3	Коли перший острах влігся, друзі посміялися з цієї пригоди. Вітрик навіть надумав похвалитися перед старшими братами тим, що він бачив пустельного вітра, а вони ні.
Ускладнююча подія 4	Друзі вирішили повертатися додому. Та коли вони піднялися вгору, то побачили неподалік декілька чоловіків з верблюдами. Вони, напевно, теж потрапили у піщану бурю, яку здійняв Суховій, і тепер втомлено сиділи на піску, а навколо них були розкидані порожні глеки з-під води.
Оцінка/ опис	<p>– Дивіться на цих бідолах! Вони зовсім знесилені! – сплеснула у долоні співчутлива Хмаринка.</p> <p>– Їм треба допомогти! – сказав Вітрик. – Але як?</p> <p>Друзі замислились.</p> <p>– Слухайте, – нарешті сказав Пухастик. – Недалеко звідси є невелике озерце. Може, якщо ти, Хмаринко, зможеш увібрати у себе воду, а ти, Вітрику, принесеш Хмаринку сюди – ми зможемо напоїти цих двох?</p> <p>– Але як я віддам воду? – спитала Хмаринка. – Я ж не вмію ще, забули?</p> <p>– А якщо я тебе полоскочу? – посміхнувся Пухастик.</p> <p>– Треба спробувати! – рішуче сказала Хмаринка. – Летімо до озерця!</p> <p>Друзі швидко домчали до озера, порослого комишом та осикою. Хмаринка якомога низенько розпласталась над водою і почала вбирати у себе випаровування. Коли їй здалося, що вона поважчала від вологи, то попросила Пухастика її полоскотати – щоб перевірити, чи зможе вона повернути воду землі. Пухастик розпушився і почав легесенько лоскотати Хмаринку. Спочатку вона тільки посміхалась, але потім луснула зі сміху, і в той же момент з неї рясно полився дрібний дощик.</p> <p>– Ух ти! Вийшло! Усе вийшло! – вигукували радісно друзі, бо тепер вони могли допомогти тим, хто був у біді.</p>
Рішення 4	Хмаринка набрала у себе води, скільки могла, Вітрик відніс усіх назад у пустелю, і там, завдяки лоскотанням пир'ячка, Хмаринка відкрила

	<p>подорожан дощем. Чоловіки дуже зраділи. Вони попіднімали порожні глеки і поставили їх так, щоб можна було зібрати воду. Для того, щоб наповнити всі ті посудини, друзям довелося тричі літати на озеро. Врешті, вони дуже втомились, але були надзвичайно раді тому, що зробили добру справу. А невеликий караван з новими силами продовжив свою подорож.</p>
Ускладнююча подія 5	<p>День закінчувався, а Хмаринці, Вітрику та Пухастику потрібно було ще потрапити додому.</p> <p>– Вітрику, – сказала Хмаринка, – спробуй нас чимшвидше доправити додому, бо якщо дорослі дізнаються, що мене немає, то будуть дуже сваритися!</p> <p>Вітрика не треба було благати. Він і сам мріяв опинитися у себе у ліжку якнайшвидше та відпочити від виснажливого, хоч і дуже цікавого дня.</p>
Оцінка/ опис	<p>Сонце сіло, і друзям стало складно шукати дорогу додому. Вони постійно роздивлялись на всі боки і тому летіли не так швидко, як їм хотілось.</p> <p>Раптом Хмаринка сказала:</p> <p>– Ой, я відчуваю тепло, – і занепокоєно почала вдивлятись поперед себе.</p> <p>– І що з того? – поцікавився Пухастик.</p> <p>– Наближається Хмара-чвара, яка пускає блискавки і дуже сильно торохкотить, – відповів замість Хмаринки Вітрик.</p> <p>– Але, може, нам пощастить і не буде ніякої чвари, – невпевнено додала Хмаринка.</p> <p>Проте у небі дедалі більше ставало парко. Друзі відчули, як повітря навколо них зробилося теплим, щільним та неприємно вологим. За декілька хвилин вони побачили, як збоку на них насувається непривітна, майже біла хмара. Вона була така велика, що затягла собою весь обрій і на чистому спокійному синьому небі її було чітко видно.</p> <p>Пухастик помітив, що зорі одна за одною зникали в обіймах грізної незнайомки. Друзі вже чули далекі розкати лихої години, а за мить по тому побачили, як усе небо освітілось дивовижним біло-блакитним сяйвом.</p> <p>Попри свою красу блискавки були дуже небезпечні, Хмаринка знала це змалку. Батьки часто лякали неслухняних хмарок тим, що можуть віддати їх на виховання грозовим штормам!</p> <p>Біла хмара швидко наближалась. Друзі, хоча і намагались втекти від неї, та все ж бачили, яка та хмара люта всередині. Вона вся курбелилась, крєктала і туркотіла, готуючись викинути чергову блакитну кривульку та гримнути як слід при цьому.</p>
Рішення 5	<p>– Слухайте, я більше не можу так стрімко летіти, – поскаржилась Хмаринка. – Я втопилась і думаю, якщо ми навіть потрапимо під грозу, то найгірше, що нас чекає, – це запізніле повернення додому. Відтак ми можемо збавити темп і трохи перепочити.</p> <p>Друзі пристали на слова подружки, бо були стомлені не менше за неї. Поволі вони опинились під білою завісою, яка цілком закрила собою зоряне небо. Подекуди їм ще траплялись переполохані птахи, що, відбившись від своїх родичів, намагались знайти дорогу у безпечне місце.</p>
Ускладнююча подія 6	<p>Серед того переляканого гвалту Пухастик раптом почув, як одна пташка, яку несло вітром, щось вигукувала про літак неподалік.</p> <p>– Ви чули? Чули? Кажуть, що там, у шторм, потрапив літак! – гукнув він друзям.</p>
Оцінка/ опис	<p>Цієї ж миті почався дощ. Великі теплі краплини падали на Хмаринку, Вітрика і Пухастика. Ворожі вітри-погоничі так розкручували друзів, що у них йшла обертом голова, і тут вони ще дізналися, що десь там, нагорі, у цю страшну негоду потрапив літак! Треба було щось негайно робити! Хмаринка заплакала від безсилля. Ні докричатися до Хмари-чвари, ні</p>

	<p>долетіти до дорослих хмар-батьків і покликати їх на поміч вона не могла. Пухастик геть змок і тулився щосили до Хмаринки, щоб його не віднесло вітрами десь інде.</p> <p>– Хмаринко! – гукнув Вітрик. – Тримай міцно Пухастика і намагайся прорватись до Грізної Хмари. Чула? Лети і галасуй щодуху! А я приведу Вітрів-Дмухунів – вони допоможуть розігнати шторм навколо літака! Може, Хмаринка і не схвалила б план Вітрика, та часу радитись уже не було. Недалеко перед собою вона побачила металевий корпус літака, навколо якого все частіше з'являлись блискавки. Із криком «А-а-а!» Хмаринка відчайдушно кинулася вперед, міцно стискаючи пір'ячко у долоньках. Вона стоїчно перетинала тепер уже мокрі парові клуби та з великим зусиллям долала опір грозових вихорів. За кілька хвилин вони розгледіли літака, що непевно лавірував серед грозової хмари, та з жахом побачили, як він хилився на кожний бік почергово, як ревіли його двигуни, ніби волаючи про допомогу. На сріблясто-білому боці значилася назва літака «ЛітУн».</p> <p>«У-у-у!» – стогнало грозове небо, і Пухастикові здалося, що воно ніби кличе літак на ім'я, ніби хоче його наздогнати і сказати щось сердите. Та літак продовжував тікати вперед.</p> <p>– Стійте! – гукала Хмаринка. Вона так боялася, що блискавка потрапить у літак, уявляла, як іскри розлетяться на всі боки і як, втративши кермо, він, бідолашний, порине вниз – і тут же відганяла від себе ці думки, бо Вітрик встигне! Він встигне! Все буде гаразд!</p> <p>Раптом роздався страшний тріск грому, і Хмаринка відчула, як вмить сили облишили її, голова пішла обертом, очі закрились, а сама вона перестала боротися з грозою. Останнє, що відчула – це подих холодного, пронизливого вітру і ніби знайомий голос, що кричав: «Ми вже тут!»...</p>
Рішення 6	<p>Коли Хмаринка опритомніла, небо над нею було нібито розірване навпіл. Посередині, серед чистого, зоряного простору вже за обрій відлітав цілий і неушкоджений літак «У-1». По обидва боки від безпечної небесної стежини ще клубочилась розділена Грозова Хмара, але вона вже не буркотіла так гучно, а обережно розглядала двох Вітрів-Дмухунів, які тримали її за обидва боки. Нарешті літак зник за обрієм, і вітри-рятівники спустилися до відважних мандрівників.</p>
Ускладнююча подія 7	<p>Друзів переповнювали емоції, вони були так сильно налякані невідомою чварою, що попросили у вітрів якнайшвидше віднести їх додому.</p>
Оцінка/ опис	<p>Попри пізню годину, Захмарена Гора зовсім не спала. Усі її мешканці були схвильовані чуткою, яку принесла їм пташка, що була свідком страшної грози на півночі. Вона сповістила, що якась компанія дітей разом з малою Хмаринкою потрапили у серцевину шторму. Дорослі вже готові були зірватись з місця на порятунок своєї малечі, як до них долетів вітерець-гоніць і розповів, що Вітри-Дмухуни вже все владнали і несуть маленьких непослухів додому.</p> <p>Їх зустріла вся велика хмарина родина. Маленькі хмарки визирали з-за плечей старших і намагались розгледіти тих, хто вчинив такий незвичайний переполох серед ночі на їхній затишній Горі. Дорослі хмари стояли насуплені і думали, як їм вчинити з цими відчайдухами.</p>
Рішення 7	<p>– Пробачте нас! – сказала Хмаринка плачучи. – Ми знали, що то небезпечно – вирушати у подорож, не попередивши вас, але сподівались, що все минеться добре і... і...</p> <p>Щире каяття Хмаринки розчулило їхні серця.</p> <p>– ..і ми ніколи-ніколи не будемо так більше чинити! – додав Вітрик.</p> <p>– Так! Ми розуміємо, що ви турбуєтесь про нашу безпеку, – сказала Хмаринка, обіймаючи свою матусю.</p> <p>Помалу Захмарена Гора вщухала.</p>

Ускладнююча подія 8	Вітрик, Пухастик і Хмаринка, тримаючи у руках своє нічне молоко, приєдналися до товариства, яке, натхненне нічними подіями, розмірковувало на тему, хто ким хоче бути.
Оцінка/ опис	<p>– Я хочу бути перистою хмаринкою, – казала одна хмарка. – Легкою, прозорою, тонкою, як ниточка! Перисті хмаринки такі тендітні і завжди линуть групками – ніколи самотніми не бувають!</p> <p>– А я, а я, коли виросту, буду шаруватою хмарою! Вона така велика – на всьє небо! – і пускає дрібний дощик! – сказав Хмарчик-підліток. – Люди будуть дуже мене чекати, бо після мого дощу всюди буде всипано грибами!</p> <p>– А хто хотів би бути грозовою хмарою? – поцікавився Вітрик в інших хмаринок. – Вона така страшна! Всі її бояться!</p> <p>Хмарки перегулькнулися та покрутили головами. Ніхто не хотів бути страшним та тим, кого всі бояться. Усі хотіли бути добрими і корисними людям.</p> <p>– О, а я пам’ятаю, як мій тато одного разу загасив пожежу у людей! – допиваючи молоко, сказав Хмарусик. – Вони цілий день намагалися подолати вогонь, але нічого не виходило, і тоді тато вирішив їм допомогти. Він став над палаючим будинком і віддав увесь дощ, який у ньому був!</p> <p>– Круто!</p> <p>– Здорово!</p> <p>– Надзвичайно!</p> <p>– А моя мама одного разу врятувала дитинча людини від сонячного опіку! Різні рятівні історії ще довго лунали серед хмарної малечі. Згадали вони і про давні часи, коли хмари розвіювались одним помахом крила древніх птеродактилів (таких великих динозаврів-птахів), і про те, як Великі Пращури Хмар постали перед необхідністю залити землю довгим дощем, і про те, як уперше народилась Снігова Хмара.</p>
Рішення 8	<p>Наші друзі слухали ці оповіді і всміхались один одному, адже їхні товариші ще тільки мріяли про подвиги і життя, яке захоплює, а вони вже сьогодні зробили такі важливі справи: напоїли спраглих у пустелі та врятували літак від лютої грози. Вже прощаючись з Хмаринкою, Пухастик поцікавився:</p> <p>– А ким би ти хотіла стати, коли виростеш?</p> <p>– Я? – Хмаринка посміхнулась. – Хочу бути купчастою хмаркою. Я дуже люблю творити дощик!..</p>
Ітог	Захмарена Гора поволі огорнула спокоєм усіх майбутніх героїв неба, а поки що – <i>маленьких мрійників</i> , яким потрібно було набиратись сил для нових сміливих пригод.

Отже, головний герой – *маленький мрійник*, який прагне нових сміливих пригод та допомагати тим, хто цього потребує, самотужки не спроможний навіть рухатись. Однак він сподівається на допомогу старших та інших сил (вітрів), бо досягає мети лише завдяки іншим. Попри таку фізичну пасивність, він є ініціатором пригод у небі. І ще важливо, що йому потрібні спокійні умови існування, як та Захмарена гора, що огортає спокоєм всіх навколо.

Можна сказати, зображена символічна родина: батько – Вітрик, мати – Хмаринка, дитина – Пухастик. Або ж Его-стани за Е. Берном

[7]: Дитина (той, хто хоче, прагне – Пухастик), Дорослий (той, хто може – Вітрик), Батьківська фігура (той, хто знає, як треба, як не треба – Хмаринка).

Проаналізуємо текст на наявність основних екопсихологічних диспозицій за П.В. Лушиним [4]: диспозиція «*дім, родина*» (безпека, комфорт, ідентифікація) наявна у тексті в описі життя хмар на Захмареній горі; диспозиція «*друг*» (рівність, повага, спілкування між рівними) також – Пухастик, Вітрик та Хмаринка є друзями; диспозиція «*склад*» присутня лише в епізоді з караваном (Хмаринка допомогла наповнити пусті глеки – запаси питної води); диспозиція «*господар*» (активність, домінантність, незалежність) – у засіданні старійшин Захмареної гори; диспозиція «*раб*» (покірність, пасивність, безпомічність та безпорадність) – присутня емпліцитно, у характеристиках Пухастика та Хмаринки, які неспроможні самостійно рухатись; диспозиція «*ворог, вороги*» присутня у персонажах Суховія та Хмари-Чвари, яка принесла грозу. Таким чином, постійно у тексті наявні диспозиції «*друг*» та «*раб*», причому у даному контексті мати друга – найкращий варіант подолання власної безпомічності (вимушеної пасивності, своерідної форми рабства), оскільки друг не буде володарювати, домінувати та принижати, як «*господар*». Він поважатиме та допомагатиме досягати мети. Однак тут закладено протиріччя: дружба можлива лише між рівними, в описаному випадку відносини подібні до симбіотичних.

Ще звертає на себе увагу те, що порятунок літака (6 ускладнююча подія: 2 708 знаків) важливіший, ніж допомога каравану у пустелі (4 ускладнююча подія: 1 862 знаки). Найоб'ємніше описано подорож до пустелі (3 336 знаків), що свідчить про наявність схожих проблем в актуальній ситуації автора (лінощі вітрів, що мають відносити хмари до пустелі – лінощі людей, від яких залежить у певній мірі автор, труднощі дороги, але наявність вірних друзів додає снаги, *марність зусиль*, бо скільки не поливай пустелю, вона залишиться пустою).

Метафора марності зусиль є важливою в описі подолання труднощів головного героя метафоричного наративу, оскільки саме через необхідність напоїти пустелю дощем, вся компанія потрапила у численні пригоди. Крім того, марність є прихованою, оскільки за чудернацьким збігом обставин, саме тоді у пустелі караван залишився без питної води. Ідея автора зрозуміла: зусилля треба докладати, навіть, коли можна подумати, що вони марні. Такий акт рефлексії є терапевтичним для автора тексту.

Можна сказати, шлях перетворення Вільної Дитини на Адаптовану Дитину (у термінології транзакційного аналізу) є узагальненою моделлю психотерапії для кримчан, які пережили або переживають екзистенційну кризу через вимушену окупацію Криму Російською Федерацією.

§ 2. Переживання екзистенційної кризи через вимушену втрату частини ідентичності у текстах жителів Криму

За М. Хайдеггером [2], *почуття страху* подібно до запаморочення, у цей момент людина відчуває, що стоїть на краю прірви і не відчуває землі під ногами, це *відчуття відсутності землі під ногами* і відсутності чогось, що може втримати людину на місці і направити її дії. При такій екзистенційній кризі, яку часто викликають серйозні травмуючі події, такі, як втрата близької людини та *інші форми втрати*, наприклад, розрив відносин, розлучення, смертельне захворювання і депресія, для людини буквально все втрачає сенс. Якщо проаналізувати це відчуття «втрати ґрунту під ногами», будь-якого сенсу у речах, стає очевидно, що часто ми приймаємо як даність наявність прихованого зв'язку між подіями, людьми, планами, цілями, цінностями і переконаннями. Коли один «елемент» випадає з ланцюжка, наприклад, якщо близька людина помирає або йде, то ціла структура спогадів, асоціацій, планів, надій і страхів розбивається вщент. А разом з цим руйнується і наше самовідчуття того, хто ми є і чому ми тут [2]. Дещо подібне відбулось з усіма кримчанами після вимушеної окупації Криму у березні 2014 року. Все, що так чи інакше поєднувало їх з Україною, навіть, якщо вони не є етнічними українцями, зникло чи суттєво змінилось.

У текстах наративів це відображалось як «паніка, страх, невідомість», «знервованість у повітрі», «мене *позбавили* Батьківщини», «Росія, крім горя, нічого доброго не принесла», «Крим таким жахливим чином потрапив до хижих лап Росії». У метафоричному наративі Т. Павлюк [6] екзистенційна криза відображена у відсутності власного дому головного героя – Пухастика (якщо для Вітрика розуміння «дому» взагалі є умовним, Хмаринка живе на Захмареній горі, то Пухастик взагалі *не має дому*). Найчастіше автор ідентифікує себе з головним героєм, тому така відсутність власної оселі не випадкова, а свідчить про відсутність твердої землі під ногами у реальному житті автора наративу.

На думку С.Б. Кримського [1], «Життя – це завжди *подолання труднощів*, якщо хочете, боротьба, тож дивуватися у ній треба не

наявності прикрощів, що зустрічаються досить часто, а успіхам, які дійсно є рідкісними». Якщо розуміти ситуацію з анексією Криму як своєрідне випробування труднощами, то сприйняття дійсності набуває інших екзистенційних рис. Це є метод *деконструкції, переозначення* (переоцінки, переназвання) *проблеми* у практиці наративної терапії [3]. Такий підхід ми зустрічаємо вже у Біблії, у книзі Іова [1]. Коли цей біблійний персонаж, якого спіткали всі можливі біди, заволав: «Доки?!» – Бог порадив йому *усвідомити своє місце* в універсальній картині буття, задум якої перевищує наше уявлення про успіхи й поразки.

Слідуючи за М. Епштейном, черговий назрілий «зсув у «пост-пост-постмодерністську» культуру, є радикальним переходом від кінцевості до *початковості*, як до модусу мислення. «Прото» у нашому розумінні вказує не на порядок у часі, а на *відкриту можливість, зародкову стадію явища*» [10]. Префікс «прото» свідчить, швидше про потенційність, гіпотетичність, необмеженість у часі, він позбавлений тоталітарності, оскільки дозволяє культурі «під знаком «прото» все те, на що були накладені заборони постмодернізмом, а саме: «новизна, історія, метафізика і навіть утопія. «Прото» – це нове, ненасильницьке відношення до майбутнього у модусі *«може бути»* замість колишнього *«має бути»* і *«так буде»*, пише М. Епштейн [10, с. 30-31].

Метод *деконструкції, переозначення* проблеми у практиці наративної терапії (за Ж. Дерріда) застосовується для того, щоб піддати сумніву домінуючу проблемну історію, яка негативно впливає на життя [3]. Наприклад, поставити питання: «Кому у результаті вигідно те, що особа підпорядковує певній суспільній думці власне життя?», «Хто ще поділяє таку думку?», «Звідки вона взялася?», «Як вона змінює моє життя?».

Узагальнюючи наявні наративи кримчан, можна сказати, що всі вони по-різному описують дійсність, яка відрізняється від тої, якою вона має бути. Основний шлях переосмислення наративів та створення нових – саме в усвідомленні та прийнятті такого ненасильницького ставлення до майбутнього: *«може бути»* замість *«має бути»* чи *«буде»*. Більшість розмов серед кримчан та вимушених переселенців Криму за власним досвідом автора точиться саме у такому непродуктивному напрямку – *«має бути так, а не інакше»*. Треба відмовитись від такої директивної, навіть авторитарної позиції, до дійсності, особливо це важливо для публічних осіб та мас-медіа, які здатні впливати на суспільну думку. Варто підтримати думку П.В. Лушина про те, що треба бути не байдужим до власної долі та долі тих, хто живе поряд.

Висновки

Таким чином, серед особистісних наративів жителів тимчасово окупованого Криму переважає емоційно-негативний тип за Н.В. Чепелевою. Виділено основні екопсихологічні диспозиції за П.В. Лушиним в особистісних наративах кримчан: дім, родина; ворог; байдужість інших та обурення цим. Наявність екопсихологічної диспозиції байдужості, на думку П.В. Лушина свідчить про перехідний етап розвитку особи, спільноти, суспільства у цілому. Перехід бажаний до множинної можливості: «може бути» замість «має бути».

Наявність екопсихологічної диспозиції ворога у наративах є непродуктивною для подолання екзистенційних труднощів, що пов'язані зі зміною соціально-політичної ситуації у Криму після анексії. Перехід до нового розуміння себе та свого місця у суспільстві може відбуватися через подолання байдужості до власної долі та найближчого оточення.

Детальний аналіз метафоричного наратива «Пригоди Вітрика, Хмаринки і Пухастика» Т. Павлюк показав, що головний герой пройшов шлях перетворення Вільної Дитини на Адаптовану Дитину (у термінології транзакційного аналізу). Наявні екопсихологічні диспозиції «друг» та «раб», вирішують суперечність між безпомічністю у пересуванні головного героя (вимушеної пасивності, своєрідної форми рабства) та його прагненням пригод, оскільки друг не буде володарювати, домінувати та принижати, як «господар». Однак тут закладено і суперечність: дружба можлива лише між рівними, в описаному випадку відносини подібні до симбіотичних. Виявлено метафори марності зусиль (дощі у пустелі) та безпорадності (пасивності), які пронизують весь текст книжки та є діагностичною ознакою продуктивного переживання екзистенційної кризи автором. Екзистенційна криза відображена також у відсутності власної домівки у головного героя – Пухастика.

Якщо узагальнити наративи кримчан щодо анексії Криму, то матимемо ситуацію випробування труднощами, яку методом *деконструкції*, переозначення проблеми у практиці наративної терапії можна переосмислити. Наприклад, поставити питання: «Кому у результаті вигідно те, що особа підпорядковує певній суспільній думці власне життя?», «Хто ще поділяє таку думку?», «Звідки вона взялася?», «Як вона змінює, впливає на моє життя?».

Перспективним є дослідження наративів кримчан, які стали вимушеними переселенцями через події лютого-березня 2014-го.

Література:

1. Кримський С. Перспектива нового тисячоліття та зміна стратегій соціального інтелекту / С. Кримський // Магістеріум. Вип.1. Історико-філософські студії ; Національний університет «Києво-Могилянська академія». – К. : Stylos, 1998. – С. 63-70.
2. Кроссли М.Л. Нарративная психология. Самость, психологическая травма и конструирование смыслов / Мишель Кроссли ; пер. с англ. О.В. Гритчиной. – Х. : Гуманитарный Центр, 2013. – 284 с.
3. Кутузова Д.А. Нарративные средства достижения психотерапевтических целей / Д.А. Кутузова // Реферат книги Майкла Уайта и Дэвида Эпстона: White M. & Epston D. (1990) Narrative Means
4. to Therapeutic Ends. – New York: W.W.Norton ; Постнеклассическая психология. – 2004. – № 1. – С. 99-110.
5. Лушин П.В. Экологичная помощь личности в переходный период: экофасилитация : [монография] / П.В. Лушин. – К. – Полтава : Оріяна, 2013. – 296 с. – (Серия «Живая книга» ; Т. 2).
6. Наративні психотехнології / Н.В. Чепелева, М.Л. Смульсон, О.М. Шиловська, С.Ю. Гуцол ; за заг. ред. Н.В. Чепелевої. – К. : Главник, 2007. – С. 144. (Серія «Психол. інструментарій»).
7. Павлюк Т. Пригоди Вітрика, Хмаринки і Пухастика (для дітей від 3-х років) / Таня Павлюк. – Сімферополь : АРІАЛ, 2017. – 56 с.
8. Стюарт Я., Джойнс В. Современный транзактный анализ / Я. Стюарт, В. Джойнс. – СПб : Социально-психологический центр, 1996. – 335 с.
9. Тополь О.В. Архетипи української ментальності в міфопоетичному дискурсі / О.В. Тополь // Збірник наукових праць «Гілея: науковий вісник». Філософські науки. – 2014. – Випуск 87. – С. 247–250.
10. Чепелева Н.В. Проблемы психологической герменевтики / Под ред. Н.В. Чепелевой – К. : изд-во Национального педагогического университета им. Н.П. Драгоманова, 2009. – 382 с.
11. Эпштейн М. Знак пробела: О будущем гуманитарных наук / Михаил Эпштейн. – М. : Новое литературное обозрение, 2004. – 864 с.
12. Vassilieva J. Narrative psychology: Identity, Transformation and Ethics / Julia Vassilieva. – London: Palgrave Macmillan, 2016. – 204 p.
13. Crossley M. Introducing Narrative Psychology : Self, Trauma and the Construction of Meaning (UK Higher Education OUP Psychology) / Michele Crossley. – 2000. – 200 p.

Лукашук-Федик С. В.,
кандидат медичних наук, доцент,
доцент кафедри психологічних і педагогічних дисциплін
із секцією безпеки життєдіяльності людини
Тернопільського національного економічного університету,
м. Тернопіль

**МІЖСЕКТОРАЛЬНЕ СОЦІАЛЬНЕ ПАРТНЕРСТВО
У ЗБЕРЕЖЕННІ РЕПРОДУКТИВНОГО ЗДОРОВ'Я
СТУДЕНТСЬКОЇ МОЛОДІ: ДОСВІД
ТЕРНОПІЛЬСЬКОГО РЕГІОНУ**

Анотація

У роботі висвітлено досвід взаємодії соціальних структур Тернопільського регіону у напрямі вирішення питання формування та збереження репродуктивного здоров'я студентської молоді. Виокремлено найгостріші проблеми, пов'язані з процесом формування та збереження репродуктивного здоров'я (особливо у студентському середовищі). Акцентовано увагу на відповідних правових документах держави, що відображають її турботу про підростаюче покоління. Обґрунтовано роль соціально-педагогічної взаємодії різних інститутів суспільства у формуванні та збереженні репродуктивного здоров'я. Проаналізовано результати щорічного моніторингу рівня поінформованості студентської молоді регіону з питань дотримання навичок здорового способу життя та збереження репродуктивного здоров'я. Запропоновано до використання в освітньому процесі, вузів немедичного спрямування різноманітні навчальні програми збереження репродуктивного здоров'я молоді. Визначено групи професійних умінь, якими мають володіти педагоги у процесі підготовки та забезпечення освітнього процесу формування та збереження репродуктивного здоров'я студентської молоді. Окреслено стратегічні орієнтири підготовки педагогічних працівників до відкритого спілкування із студентською молоддю на різні теми, що пов'язані зі збереженням репродуктивного здоров'я. Наголошено на безперечній доцільності та необхідності міжсекторального партнерства в процесі реалізації концепції формування та збереження репродуктивного здоров'я студентської молоді.

*При злагоді – найнезначніші справи зростають,
При незгоді – гинуть і найвеличніші.*
Гай Саллюстій Крисп

Згідно з рекомендаціями Міжнародної конференції з питань народонаселення і розвитку (Каїр, 1994 рік) **репродуктивне здоров'я** визначається як стан повного фізичного, психічного та соціального благополуччя, а не лише відсутність захворювань репродуктивної системи. Тому охорону репродуктивного здоров'я визначено ВООЗ на глобальному рівні як пріоритетну галузь відповідно до Резолюції Всесвітньої Асамблеї ООН з охорони здоров'я від 1995 року. В Україні цей підхід до визначення репродуктивного здоров'я поки що, на жаль, не знайшов широкого застосування, оскільки репродуктивне здоров'я населення України навіть у розумінні захворюваності і поширеності хвороб репродуктивної системи не відповідає міжнародним стандартам [8, с. 27; 10, с. 3–5; 11, с. 12].

На основі результатів соціологічних досліджень встановлено, що сучасний стан здоров'я молоді (зокрема, студентської) зумовлений не лише низьким економічним рівнем суспільства, фізичними та психоемоційними навантаженнями, наявністю стресових ситуацій, особливо у контексті збройного конфлікту на сході України. Провідну роль у погіршенні репродуктивного здоров'я відіграють кризові явища в ідеологічній, психосоціальной та духовній сферах молоді, наявність поширення шкідливих звичок та ризикованої поведінки серед цієї категорії [1, с. 24–36; 4, с. 63–64]. Сьогодні основними проблемними питаннями репродуктивного здоров'я молоді в Україні є вільне ставлення до шлюбу; недостатній рівень загальної та репродуктивної культури населення (особливо у студентському середовищі); високий рівень штучного переривання вагітності у ранньому репродуктивному віці; трансформація репродуктивної поведінки, що призводить до збільшення частоти захворювань, які передаються статевим шляхом, та непланової й небажаної вагітності, значна поширеність чоловічого та жіночого безпліддя; онкологічна захворюваність репродуктивної сфери, формування відповідального батьківства та безпечного материнства, а також подальший розвиток служби планування сім'ї як дієвої альтернативи абортам [4, с. 70–72; 8, с. 28–29; 9, с. 116; 15, с. 70–73; 17–20].

Тому сьогодні, аналізуючи проблеми репродуктивного здоров'я підростаючого покоління, безперечно, потрібно змінити пріоритети у

засобах і шляхах вирішення означеної проблеми (особливо у студентському середовищі), а саме необхідно переглянути та оновити зміст, форми й методи спілкування як у навчально-виховних закладах, так і в родинному колі, а також на рівні взаємодії різних структур суспільства. Сучасну молодь потрібно ставити в такі умови, щоб вона постійно ставила собі питання: «А що ж краще?».

Аналіз останніх досліджень і публікацій дає можливість зазначити, що проблема виховання молоді у напрямі збереження репродуктивного здоров'я завжди була об'єктом серйозних аналітичних роздумів і дискусій філософів Б. Ананьєва, М. Бердяєва, І. Беха, І. Зязюна, І. Кона, В. Кременя та інших [2; 5; 12; 17].

Необхідність виховання репродуктивно здорових батьків доведена психологічними дослідженнями таких вчених, як А. Запорожець, А. Леонтьєв, Т. Осипова, В. Петровський, Н. Подд'яков, В. Оржеховська, Т. Федорченко, С. Яшников [5; 18; 19; 27].

Аспекти гендерного підходу до питання збереження репродуктивного здоров'я відображені у працях таких відомих науковців, як Т. Говорун, О. Кікінеджи, В. Кравець, Я. Мудрий, Л. Яценко, О. Яременко [7; 14; 17; 26].

Особливості соціальної роботи з молоддю розглядають О. Балакірєва, І. Берізко, О. Єжова, В. Захарченко, В. Кириченко, Д. Кобринський, Г. Лактіонова, А. Лякішева, Н. Максимова, Т. Осипова, М. Рожков, С. Страшко, Т. Трофанова, О. Яременко, С. Яшник [3; 12; 13; 16; 19; 21; 27].

Проблемами удосконалення організаційних форм і методів навчання займалися А. Алексюк, І. Бабанський, О. Вакуленко, Г. Власюк, В. Лякішева, Я. Мудрий, В. Оржеховська, Т. Трофанова, Т. Федорченко, О. Яременко [6; 16; 17; 18; 24; 26].

Турбота про здоров'я населення України відображена у низці правових документів, таких як «Основи законодавства України про охорону здоров'я». Закон України «Про збереження санітарного та епідемічного благополуччя», Закон України «Про охорону праці», Закон України «Про забезпечення рівності прав жінок і чоловіків»; Програма економічних реформ на 2010–2014 роки.

Прийняті й активно впроваджуються Державна програма «Освіта» (Україна XXI століття), Конвенція національного виховання, Національний проект «Нове життя – нова якість охорони материнства та дитинства» (2014–2017 роки), проект Загальнодержавної програми «Здоров'я 2020: український вимір».

З метою поліпшення стану здоров'я молоді (зокрема, репродуктивного) в Україні було прийнято низку комплексних і цільових програм, таких як Національна програма «Діти України», Комплексна програма «Фізичне виховання – здоров'я нації», Національна програма «Планування сім'ї, 1999–2000 роки», Національна програма «Репродуктивне здоров'я, 2001–2005 роки», «Репродуктивне здоров'я нації, 2006–2015 роки».

Також на виконання Європейської регіональної стратегії ВООЗ із сексуального та репродуктивного здоров'я в Україні комітетом з питань охорони здоров'я обговорено розроблений Міністерством охорони здоров'я України проект Концепції нової державної програми «Репродуктивне та статеве здоров'я нації на 2017–2021 роки», метою якої є комплексне вирішення більшості нагальних проблем у сфері охорони репродуктивного здоров'я населення та планування сім'ї відповідно до заходів, передбачених Європейським планом дій ВООЗ з посилення охорони сексуального, репродуктивного здоров'я та прав на 2017–2021 роки.

Але все ж таки провідна роль у збереженні репродуктивного здоров'я молоді (зокрема, студентської), визначенні ціннісних життєвих орієнтирів, формуванні навичок безпечної поведінки, без сумніву, належить викладачам вищих навчальних закладів, які наділені знаннями методик педагогічного і психологічного впливу на молоду людину, завдяки чому набуті знання стають дійсно дієвими, мотивованими і в подальшому визначають правильну поведінку, позбавлену девіантних проявів та потягу до шкідливих звичок.

У цьому контексті, безперечно, є потреба створення дієвої методологічної бази та розробки науково-методичних і перспективних освітніх програм, які здатні будуть забезпечувати високу якість процесу формування та збереження репродуктивного здоров'я студентської молоді.

Вивчення вітчизняного та зарубіжного досвіду виховання морально зрілої, стійкої до чинників особистісного ризику молоді людини, теоретичний аналіз соціально-економічних, психолого-педагогічних та медично-біологічних умов формування та збереження репродуктивного здоров'я студентської молоді свідчить про необхідність цілеспрямованої і планомірної співпраці вищого навчального закладу із соціальними інститутами суспільства.

Європейська стратегія «Здоров'я і розвиток підлітків» також зазначає, що домінантною сучасної освітньої парадигми формування

здорового способу життя та збереження здоров'я загалом (і репродуктивного зокрема) у молодіжній субкультурі є інтеграція сил, способів, ресурсів, можливостей державних установ, громадських та релігійних організацій і приватного сектору на всіх рівнях.

У системі гуманітарних наук проблему співпраці навчального закладу і середовища як природовідповідну та найбільш істинну в гуманістичному вихованні особистості вивчали П. Блонський, В. Богарова, О. Єжова, Н. Зимівець, В. Кириченко, Г. Ковганич, Г. Лапіна, А. Мудрик, В. Оржеховська, В. Сухомлинський, Т. Федорченко та інші науковці [12; 13; 18].

Словник-довідник із соціальної педагогіки визначає організацію спільної діяльності як узгоджену єдність всіх суб'єктів у реалізації змісту використання форм і методів виховання, що передбачає її функціонування як єдиного цілого на досягнення виховної мети [23, с. 316].

Словник основних термінів і понять з превентивного виховання [22] визначає співпрацю як діяльність, спрямовану на формування і регулювання структури взаємодій і відносин, яка необхідна для виконання прийнятих планів і управлінських рішень.

Таким чином, взаємодія відображає широке коло процесів навколишньої дійсності, за допомогою яких реалізуються причинно-наслідкові зв'язки, відбуваються «обмін» між взаємодіючими сторонами, їх взаємна зміна [13, с. 6–7].

В умовах зростаючої актуальності об'єднання ресурсів суспільства під час вирішення найбільш складних соціальних проблем (в дослідженні – збереження репродуктивного здоров'я студентської молоді) однією з найважливіших позитивних тенденцій, що формує новий тип взаємин у сфері освіти особистості, є партнерська взаємодія установ і організацій різних галузей та секторів суспільства, або **«міжсекторальна взаємодія»**.

У словнику-довіднику із соціальної педагогіки «взаємодія соціальна» пояснюється як процес взаємодії і взаємовпливу індивідів, соціальних груп, соціальних інститутів або спільнот одне на одного в процесі реалізації спільних інтересів розв'язання соціальних проблем. Розкривається у партнерській взаємодії і міжсекторальній взаємодії [23, с. 63].

Вперше про міжсекторальну взаємодію у розумінні партнерства між урядовими структурами, соціально відповідальним бізнесом і некомерційними організаціями йшлося в Ріо-де-Жанейро у 1992 році

на конференції ООН з питань довкілля й розвитку. До основи ідеології міжсекторальної взаємодії закладено переконання в тому, що тільки завдяки змістовній і розгалуженій партнерській діяльності ініціативи щодо забезпечення стійкого розвитку набувають дійсно інноваційного, послідовного і сталого характеру, що дає змогу успішно вирішувати складні суспільно-значущі проблеми. За таких умов реалізація вчасних профілактичних програм і проектів (в дослідженні – збереження репродуктивного здоров'я студентської молоді та підготовка педагогічних кадрів) постає завданням не лише навчального закладу, родинного кола, але й усього суспільства (чи окремого регіону), а саме органів охорони здоров'я, соціальних служб, засобів масової інформації та комунікації, громадських організацій і соціально-відповідального бізнесу, Церкви, місцевої громади, виробничих колективів [13, с. 18–20; 18, с. 21].

Тому завдання педагогічних колективів вищих навчальних закладів (у зв'язку з вирішенням проблеми збереження репродуктивного здоров'я студентської молоді) полягає у пошуку сторін, які вже виявляють активність у сфері вирішення освітньо-виховних завдань, пропонують свою допомогу для організації інформаційного та науково-методичного супроводу практичної реалізації програм і проектів міжсекторальної взаємодії.

Слід зауважити, що на Тернопільщині постійно проводяться пошук і розробка оптимальних освітніх механізмів вироблення раціонального ставлення до збереження репродуктивного здоров'я у студентської молоді, напрацьовано позитивний досвід застосування у вищих закладах освіти ефективних педагогічних технологій формування здорового способу життя, превентивної освіти і виховання морально здорової особистості, визначено стратегічні орієнтири соціально-педагогічної співпраці з різними інституціями регіону.

Так, сьогодні **Тернопільський національний економічний університет** – провідний ВНЗ західного регіону України, де питома вага співробітників і студентської молоді репродуктивного віку становить 83,8% – є одним із перших, хто взяв участь у практичній реалізації «Національної програми «Планування сім'ї» (1996–2000 роки). Мета цієї програми полягала у допомозі сім'ям і окремим особам у розв'язанні питань, пов'язаних із дітонародженням, збереженням здоров'я батьків і дітей, добробутом сім'ї, вибором раціональних інтервалів між народженням дітей і часом їх народження, а також навчанні дотриманню відповідної дітородної поведінки. На

базі вузу у 1999 році вперше в Україні було створено *інформаційно-консультативний «Центр корекції репродуктивної культури молоді»*. Стратегія діяльності Центру ґрунтувалась на Положеннях Національної Програми «Планування сім'ї, 1996–2000 роки» (з 2001 року на Положеннях Національних програм «Репродуктивне здоров'я, 2001–2005 роки»; «Репродуктивне здоров'я, 2006–2015 роки»).

Основними напрямками роботи Центру було визначено:

- поліпшення стану психологічної, соціальної адаптації і соматичного здоров'я студентської молоді та співробітників репродуктивного віку;
- пропаганду здорового способу життя;
- навчання цивілізованому плануванню міжстатевих стосунків;
- надання інформації з питань попередження небажаної вагітності (проведення лекцій із залученням провідних спеціалістів регіону);
- зниження поширення захворювань, які передаються статевим шляхом.

Основним напрямом діяльності Центру є профілактичний. Діяльність Центру побудована на принципах безкоштовності, анонімності та невтручання в особисте життя студентства та співробітників, які звернулись за допомогою.

Виходячи з медичної та соціально-економічної актуальності проблеми формування та збереження репродуктивного здоров'я студентської молоді, співробітники кафедри «Психологічних та педагогічних дисциплін» із секцією БЖДЛ Тернопільського національного економічного університету в рамках практичної реалізації Національної програми «Репродуктивне здоров'я, 2006–2015 роки» провели дослідження рівня освіченості студентської молоді вузу щодо питань репродуктивного здоров'я та стосунків статі (аналіз анонімних анкет). Для обстеження було залучено 869 студентів від 17 до 20 років і більше (юнаків – 42%, дівчат – 58%).

Анкета включала питання стосовно «джерел» першої інформації про секс, коло, в якому обговорюються питання стосунків статі, мотив і необхідність дошлюбних статевих стосунків, обізнаність із методами попередження вагітності та наслідками абортів, інформації щодо захворювань, які передаються статевим шляхом.

Показовою є інформація про джерела, з яких молодь отримує вперше в житті інформацію про найбільш інтимні стосунки статей. Проведений аналіз свідчить про те, що молоді люди вперше отримують інформацію

про інтимні стосунки під час спілкування з друзями (48%) та з телепередач (43%). З'ясовано також те, з ким молоді люди обговорюють питання стосунків статі: більшість з друзями – 75%, особливо це характерно для дівчат – 82%. На жаль, рідко звертаються (як виявилось) до найближчих людей, а саме батька 4% опитаних, матері – 6%, а до фахівця в галузі репродуктивного здоров'я – лише 2%.

Серед методів запобігання вагітності для 96% студентської молоді відомі презервативи, для 54% – оральні контрацептиви, для 37% – внутрішньоматкові засоби, інші методи контрацепції – 18%. При цьому міські жителі більш поінформовані про цивілізоване планування стосунків статі: 49% опитаних вважають презерватив найкращим методом контрацепції, 28% – оральні контрацептиви, 86% – перервані статеві стосунки, 31% не знає, який метод можна використовувати для попередження небажаної вагітності.

Встановлено, що 46% респондентів вважають презерватив найефективнішим методом від інфікування захворюваннями, що передаються статевим шляхом, 19% дотримуються думки про статеве утримання, 4% – наявність одного статевого партнера.

Серед усіх шляхів передачі ВІЛ-інфекції 72% знають, що таке ураження можливе через кров, 79% – через статеві контакти, 21% – від матері до дитини. Вказав, що не знає шляхів проникнення вірусу СНІДу, 1%, дали невірну відповідь 3%.

Дошлюбні статеві стосунки вважають необхідною умовою спілкування 78% респондентів, серед них 63% становлять юнаки, 37% – дівчата. 31% респондентів вважають, що попередній статевий досвід партнера несе для них позитивний елемент у сексуальному спілкуванні, 21% – негативний елемент нещирості стосунків та небезпеки для репродуктивного здоров'я, для 26% не має значення наявність досвіду партнера, 22% обґрунтували варіанти, за яких досвід партнера може позитивно або негативно вплинути на репродуктивну функцію.

Важливою є інформація щодо обізнаності про питання переривання вагітності та його вплив на репродуктивну функцію. 28% юнаків та 14% дівчат вважають аборт найкращим методом контрацепції. 38% юнаків і 69% дівчат вважають, що аборт – це єдиний вихід у разі непланованої вагітності.

Проте реальну допомогу щодо особливостей стосунків між чоловіком та жінкою 98% респондентів хотіли б все ж таки отримати від спеціалістів, що цілком зрозуміло, адже в майбутньому 93%

респондентів планують мати дітей. Але знає про існування служби планування сім'ї і ті послуги, що там надають, лише 14% респондентів.

Проведений аналіз анонімного (анкетованого) опитування студентської молоді є однією із спроб колективу кафедри «Психологічних та педагогічних дисциплін» із секцією БЖДЛ з медично-педагогічної точки зору вплинути на вирішення питання збереження репродуктивного здоров'я молоді. Адже підготовка молоді до «дорослого» життя, надання інформації з основ культури сексуальної та репродуктивної поведінки – це не особисте побажання окремих дослідників цієї проблеми або ентузіастів. Це сьогодні об'єктивна необхідність. Вирішенню проблеми збереження репродуктивного здоров'я молоді сприятимуть:

- доступ молоді до інформації та послуг системи планування сім'ї;
- активне залучення спеціалістів різного профілю для просвітницької роботи;
- створення спеціальних консультативних служб та проведення системного виховання молоді на базі вищих навчальних закладів.

Також усвідомлення важливості вивчення соціальних і педагогічних засад та їх ролі у формуванні і збереженні репродуктивного здоров'я студентської молоді щодо доцільності структурних змін в освітніх технологіях, узгодження обсягів і структури освітніх програм з реальними потребами населення, запровадження сучасних інноваційних освітніх технологій посприяли розробленню та запровадженню навчальної програми «Проблеми сексуальної та репродуктивної поведінки молоді» в освітній процес Тернопільського національного економічного університету.

На базі секції БЖДЛ кафедри психологічних та педагогічних дисциплін Тернопільського національного економічного університету (ТНЕУ) розроблено і з 2007 року введено в навчальний процес дисципліну *«Проблеми сексуальної і репродуктивної поведінки молоді» (ПСРПМ)*. Дисципліна ПСРПМ – це практична реалізація Національної програми «Репродуктивне здоров'я, 2006–2015 роки», яка зорієнтована на загальнолюдські цінності та становить певний логічний взаємозв'язок різних дисциплінарних знань, діапазон яких поглиблюється і розширюється з віком та індивідуальним досвідом.

Науковий зміст дисципліни становлять теоретичні основи сексуальності людини, які сприяють самовизначенню особистості в таких системах: «людина – сім'я», «людина – репродуктивне здоров'я», «людина – культура сексуальної поведінки».

Основна мета дисципліни полягає в наданні можливості студентській молоді вільно та відповідально приймати рішення у розв'язанні питань, пов'язаних із дітонародженням, вибором раціональних інтервалів між народженням дітей і часом їх народження, мати необхідну інформацію і засоби щодо здійснення цього, наявності доступності до всього спектру безпечних і ефективних методів контрацепції, профілактики захворювань, що передаються статевим шляхом, а також попередження девіантної поведінки.

Завдання дисципліни такі:

- формування у молоді відповідального ставлення до репродуктивного здоров'я;
- пропагування здорового способу життя, цивілізованого планування сім'ї, відповідального батьківства та безпечного материнства;
- проведення наукових досліджень, спрямованих на визначення стану репродуктивного здоров'я, визначення основних факторів його порушень (проведення НПК на базі кафедри, вузу із залученням провідних спеціалістів з питань планування сім'ї та громадських й релігійних організацій, а також творча пошукова робота студентів);
- надання повноцінної інформації стосовно сучасних методів контрацепції;
- надання інформації щодо захворювань, які передаються статевим шляхом.

Навчальна стратегія дисципліни базується на поєднанні аудиторної та самостійної навчально-пізнавальної роботи студентів, що здійснюється на денній формі навчання за постійної координації з боку викладача.

Розуміючи значущість сім'ї як соціального інституту життєдіяльності людини, системи цінностей її творення, функціонування і розвитку, а також стурбованість щодо рівня готовності молодого покоління до майбутнього сімейного життя на основі традиційних для України сімейних цінностей, родинних традицій і звичаїв, спонукали до запровадження в освітній процес ТНЕУ спецкурсу **«Медико-соціальні аспекти проблем сім'ї, безпеки материнства та дитинства»** в рамках викладання нормативної дисципліни «Медико-соціальні основи здоров'я» (для студентів денної та заочної форм навчання, спеціальність 7.040.202 «Соціальна робота»).

Метою цього спецкурсу визначено підготовку студентської молоді до майбутнього подружнього життя на основі традиційних для України сімейних цінностей, родинних традицій і звичаїв, подружніх і батьківських взаємин.

У процесі досягнення мети передбачено реалізацію таких *завдань*:

– усвідомлення студентською молоддю (юнаками і дівчатами) традиційних для українського народу сімейних цінностей як моральної основи життєдіяльності кожної сучасної людини;

– підвищення відповідальності молодих людей у шлюбно-сімейних стосунках та підготовка до відповідального батьківства.

З огляду на поставлені завдання процес підготовки студентської молоді до сімейного життя включає такі аспекти: загальносоціальний, етичний, правовий, психологічний, фізіологічно-гігієнічний, педагогічний, естетичний, економічно-побутовий.

Загальносоціальний аспект підготовки студентів спрямовано на розкриття основних орієнтирів сімейної політики в Україні, суспільної сутності та значущості шлюбно-сімейних відносин, суспільно визнаних цінностей, соціальних ролей подружжя та батьків.

Етичний аспект забезпечує виховання у студентів певних моральних якостей, а саме поважливого ставлення до людини іншої статі, батьків і родичів шлюбного партнера; потреби у вихованні дітей; вірності, правдивості, стриманості, поступливості; почуття відповідальності перед чоловіком (жінкою), сім'єю, дітьми; культури інтимних почуттів; правильних уявлень про ідеального чоловіка, жінку, батька, матір.

Правовий аспект роботи зі студентами – це їхнє ознайомлення з основами законодавства про шлюб і сім'ю, з найважливішими положеннями Сімейного кодексу України, обов'язками подружжя щодо один одного, дітей, суспільства.

Психологічний аспект підготовки – це формування у студентів знань про психологічні особливості відносин, спілкування людей різної статі, вміння розуміти психологію іншої людини; розвиток навичок спілкування; емоційно-почуттєвий світ, що є дуже необхідним для подружнього і сімейного життя.

Фізіологічно-гігієнічний аспект надає знання щодо фізіологічних особливостей чоловічого та жіночого організмів; питань особистої гігієни, підготовки подружжя до народження дитини; валеології харчування; гігієни житла; домашньої медицини тощо.

Педагогічний аспект підготовки студентів зорієнтований на формування в них уявлень про роль сім'ї у вихованні дитини, її педагогічний потенціал, специфіку сімейного виховання дитини (з акцентом на особливості піклування, догляду та виховання дитини в перші роки її життя), виховні функції батька та матері, про шляхи підвищення педагогічної культури молодих батьків.

Естетичний аспект включає формування у молодих людей ставлення до сімейного життя як до естетичної цінності, уявлень про естетичну культуру житла, естетику зовнішнього вигляду та стиль одягу чоловіка, жінки, дитини в різних життєвих обставинах тощо.

Економічно-побутовий аспект – це оволодіння студентами знаннями про бюджет сім'ї, вміннями вести домашнє господарство.

З метою формування у студентської молоді відповідального ставлення до збереження свого репродуктивного здоров'я було розроблено навчальний посібник для студентів денної форми навчання, а до нього навчальну програму **«Основи репродуктивної поведінки молоді»**.

Мета дисципліни полягає у наданні допомоги молоді у розв'язанні питань, пов'язаних із дітонародженням, збереження здоров'я батьків та дітей, навчанні забезпечувати добробут у сім'ї, вибору раціональних інтервалів між народженням дітей і часом їх народження, а також дотриманні відповідної дітородної поведінки (з урахування демографічних, релігійних особливостей і традицій населення даного регіону).

Основні завдання дисципліни:

– формування у молоді відповідального ставлення до репродуктивного здоров'я;

– пропагування позитивної мотивації на здоровий спосіб життя, планування сім'ї, відповідального батьківства, безпечного материнства;

– проведення наукових досліджень, спрямованих на визначення стану сформованості репродуктивного здоров'я, визначення основних факторів його порушення, проведення науково-практичних конференцій за участі студентів із залученням провідних спеціалістів;

– ознайомлення із сучасними засобами цивілізованого планування сім'ї, регулювання дітородної активності людини;

– надання повноцінної інформації щодо захворювань, які передаються статевим шляхом, особливостей основних методів профілактики ЗСШ;

– ознайомлення з екологічними факторами регіону проживання, регіонів України як бази для задоволення потреб в реабілітації репродуктивної функції статі.

У ході читання вищевказаних спецкурсів було визначено групи професійних умінь, якими мають володіти педагоги у підготовці та забезпеченні освітнього процесу формування та збереження репродуктивного здоров'я студентської молоді.

1)*Дидактичні*: знаходити у наукових, публіцистичних джерелах, періодичній пресі інформацію про формування та збереження репродуктивного здоров'я студентської молоді й включати її до змісту основного навчального матеріалу; відбирати та використовувати необхідну інформацію у здійсненні просвітницької роботи серед студентів, адаптувати передовий досвід профілактичної роботи.

2)*Комунікативні*: створювати довірливу атмосферу спілкування зі студентами; налагоджувати співпрацю з медичними закладами, громадськими організаціями з метою інтеграції зусиль всієї соціально-педагогічної діяльності; надавати консультативну допомогу молодим людям; налагоджувати продуктивні контакти зі студентами, які вживають психоактивні речовини; попередження і вирішення конфліктних ситуацій.

3)*Діагностичні*: з'ясовувати стан репродуктивного здоров'я студентської молоді, виявляти соціально-педагогічні детермінанти та фактори ризику; аналізувати причини негативного ставлення студентської молоді до свого репродуктивного здоров'я; визначати вплив соціального статусу студентів; визначати потреби молоді у проведенні профілактичної роботи; визначати домінанту серед інтересів, здібностей, життєвих планів студентів; діагностувати прояви адиктивної поведінки (схильність до вживання психоактивних речовин); проводити моніторинг профілактичних проектів; добирати діагностичний інструментарій.

4)*Перцептивні*: передбачати реакцію студентів на виховну дію; прогнозувати можливі варіанти поведінки студентської молоді у створених педагогічних ситуаціях та ситуаціях, що виникають спонтанно; уміти відчувати внутрішній стан молодих людей; володіти прийомами емпатії.

5) *Сугестивні*: на основі власного авторитету, прикладу і аргументованої інформації переконувати студентів у згубності, недоцільності вибраних ними установок, ліній поведінки; створювати домінанту у системі життєвих планів та інтересів молоді; володіти психокорекційними прийомами впливу на особистість, її ціннісно-мотиваційну сферу, способами і прийомами навіювання і переконання.

6) *Організаційні*: планувати і організовувати профілактичні заходи, спрямовані на збереження репродуктивного здоров'я; проводити організаційно-позитивну діяльність серед студентів, залучати їх до активної просвітницької діяльності; використовувати інноваційні методики та зарубіжний досвід у збереженні та зміцненні репродуктивного здоров'я; використовувати педагогічні можливості соціуму у підвищенні авторитету здорового способу життя серед студентів; забезпечувати координацію діяльності організацій і спеціалістів, що працюють у напрямі збереження та зміцнення репродуктивного здоров'я студентської молоді.

7) *Рефлексивні*: здійснювати самоаналіз своєї особистості як фахівця, критично оцінювати адекватність і доцільність власних дій; бачити і усвідомлювати позитивні і негативні сторони своєї діяльності; аналізувати результати своєї роботи і діяльності інших суб'єктів збереження та зміцнення репродуктивного здоров'я; будувати перспективи особистісного і професійного зростання.

8) *Спеціальні* (професійно-методичні): надавати як очну, так і дистанційну, індивідуальну, консультативну психолого-педагогічну допомогу студентам; застосовувати різноманітні форми педагогічної корекції і терапії; володіти груповими і масовими формами роботи; здійснювати педагогічне керівництво процесом збереження та зміцнення репродуктивного здоров'я студентської молоді.

9) *Академічні*: розширювати науковий світогляд і сферу інтересів; займатися самоосвітою; здійснювати науково-дослідну діяльність, розробляти нові технології збереження та зміцнення репродуктивного здоров'я студентської молоді.

Долучились до співпраці у напрямі збереження репродуктивного здоров'я *Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка* (далі – *ТНПУ ім. В. Гнатюка*) та *Приватний вищий навчальний заклад «Тернопільський комерційний інститут»* (далі – *ПВНЗ*).

Так, з 2009 року на базі **ТНПУ ім. В. Гнатюка** проводиться моніторинг студентської молоді (напрямок спеціалізації «Соціальна

робота» та «Соціальна педагогіка») для визначення рівня поінформованості студентської молоді з питань формування та збереження репродуктивного здоров'я. У 2009 році в рамках реалізації освітньої програми «Сучасна контрацепція» (Лист МОН України від 9 вересня 2008 року № 44-19/3139) проведено тематичні семінари з питань запобігання небажаної та непланової вагітності для студентів Інституту педагогіки та психології ТНПУ ім. В. Гнатюка. Також у 2010/2011 навчальному році для студентів, які навчаються за напрямками «Соціальна робота» та «Соціальна педагогіка» в рамках викладання дисциплін «Соціалізація особистості», «Соціальна робота в громаді» було проведено тематичний тренінг «Джерела правди життя» та елективний спецкурс «Проблеми сексуальної та репродуктивної поведінки молоді». З 2013 року вже стало доброю традицією регіону проведення на базі ТНПУ ім. В. Гнатюка міжрегіональної науково-методичної конференції «Культура безпеки життєдіяльності» (організаторами є працівники кафедри соціальної роботи та соціальної педагогіки, кафедри здоров'я людини, фізичної реабілітації та безпеки життєдіяльності). Основний напрям проведення конференції полягає у формуванні у студентському середовищі культури здоров'я, збереження і покращення репродуктивного здоров'я студентів (і нації загалом), а також гендерний підхід до визначення ролі жінок і чоловіків у формуванні навичок відповідального батьківства та безпечного материнства.

Досвід **Приватного вищого навчального закладу «Тернопільський комерційний інститут»** свідчить про увагу керівництва навчального закладу до питання збереження репродуктивного здоров'я студентської молоді, формування у них відповідальності за власну поведінку і своє здоров'я (зокрема, репродуктивне).

Так, з 2011 року у ПВНЗ «Тернопільський комерційний інститут» запроваджено факультативний курс «Основи репродуктивної поведінки» для студентів I курсу. Для студентів I–III курсів проводяться тематичні тренінги «Життя – не гра, або шкідливі звички», «Джерела правди життя», виховні бесіди зі студентами на теми «Профілактика захворювань, що передаються статевим шляхом», «Небезпечні пастки: наркотики, алкоголь, нікотин», «Ціннісна природа ЗСЖ та її значення для майбутнього фахівця». У виховній роботі ПВНЗ «Тернопільський комерційний інститут» кураторами академічних груп активно використовуються методичні рекомендації «Здоровий спосіб життя як важлива складова формування та збереження

репродуктивного здоров'я студентської молоді» (автором-упорядником є С. Лукащук-Федик), навчальний посібник «Основи репродуктивної поведінки молоді» (автором-упорядником є С. Лукащук-Федик).

Тернопільський обласний комунальний інститут післядипломної педагогічної освіти (далі – ТОКІПО) бере активну участь у реалізації основних положень Національної програми «Репродуктивне здоров'я, 2006–2015 роки». З 2010 року для заступників директорів шкіл з виховної роботи, педагогів-організаторів, вчителів християнської етики, студентів-магістрантів викладаються навчальні курси «Репродуктивне і сексуальне здоров'я молоді», «Попередження хвороб і девіантної поведінки», «Тіло – храм святого духа». При кафедрі педагогіки ТОКІПО налагоджено роботу відеолекторію «Статева просвіта». Діяльність відеолекторію висвітлює різні аспекти формування та збереження репродуктивного здоров'я молоді та надає значну допомогу педагогам у проведенні занять за означеним напрямом. В рамках діяльності відеолекторію проводяться навчально-практичні семінари «Сучасні проблеми молоді та шляхи їх вирішення», «Основи міжстатевого спілкування», «Статеве життя: за і проти», здійснюється індивідуальне консультування учасників семінарів, проводяться тематичні тренінги «Відповідальне ставлення до життя», «Дружба та взаємоповага». Така робота відеолекторію, безперечно, дає змогу поширити досвід формування системи життєвих принципів у молодіжній субкультурі, забезпечити збереження репродуктивного здоров'я підростаючого покоління не лише серед загальноосвітніх закладів області, але й на рівні вищих закладів освіти.

Одним із актуальних напрямів роботи **обласної науково-методичної ради з цивільного захисту, безпеки життєдіяльності та основ медичних знань (далі – НМР)**, яка функціонує на базі навчально-методичного центру цивільного захисту та безпеки життєдіяльності Тернопільської області (далі – Центру), є підготовка педагогічних працівників для розв'язання складних завдань із вироблення у студентському середовищі бережного ставлення до репродуктивного здоров'я. НМР функціонує на громадських засадах і у сфері збереження репродуктивного здоров'я студентської молоді має за мету сприяти покращенню навчальної, методичної та науково-дослідної роботи структурними підрозділами вищих закладів освіти у цьому напрямі.

Так, із 2009 року на базі освітніх закладів Тернопільської області І–IV рівнів акредитації за ініціативи та активної підтримки НМР

здійснюється моніторинг із визначення рівня поінформованості студентської молоді з питань формування та збереження репродуктивного здоров'я. За результатами моніторингу були підготовлені доповіді на тематичних конференціях, семінарах, «круглих столах». Із 2007 року за підтримки НМР на базі вищих закладів освіти регіону проводяться акції такі: «Зупинимо СНІД», «Ні тютюнокурінню», «Щаслива родина», «Збережемо здоров'я разом». У 2008 році в рамках зазначеної діяльності було проведено першу міжгалузеву міжнародну науково-практичну конференцію «Реалізація концепції освіти з БЖД: сучасні проблеми та ефективність інноваційних освітніх технологій». У 2008–2011 роках на базі Центру проводились навчальні тренінги з питань профілактики ВІЛ, СНІДу, вживання алкоголю та психоактивних речовин, профілактики небажаної та непланованої вагітності з викладачами безпеки життєдіяльності та основ медичних знань Тернополя та області. З 2010 року з метою підготовки педагогічних працівників Тернопільської області для здійснення просвітницької діяльності з питань статевого виховання молоді на базі Центру проводяться обласні семінари з теми «Збереження репродуктивного та статевого здоров'я підростаючого покоління», викладається курс «Проблеми сексуальної та репродуктивної поведінки молоді» для викладачів безпеки життєдіяльності та основ медичних знань.

Таким чином, цілеспрямована робота НМР щодо забезпечення науково-методичного супроводу підготовки педагогічних працівників регіону з питань формування здорового способу життя та збереження репродуктивного здоров'я студентської молоді забезпечує актуалізацію цієї проблеми серед педагогічної громадськості, підвищення до неї інтересу та посилення відповідальності за її вирішення.

Прикладом реалізації програм міжстатевого виховання на місцевому рівні є діяльність Тернопільського БФ «Духовний розвиток і милосердя».

Тернопільський міський **благодійний фонд «Духовний розвиток і милосердя»** є місцевою благодійною організацією. Діяльність Фонду здійснюється на принципах верховенства права, спільності інтересів і рівноправ'я його членів, засадах законності та гласності, демократичності, прозорості та відкритості, колегіальності та гуманності, не допускаючи дискримінації політичного, професійного, расового чи релігійного характеру.

Одним із актуальних напрямів роботи БФ «Духовний розвиток і милосердя» є робота із студентською молоддю м. Тернополя у напрямі гігієнічної та статевої просвіти. Здійснення цієї роботи, безперечно, сприяє збереженню фізичного та морального здоров'я молодого покоління, що в недалекому майбутньому допоможе поліпшити здоров'я (зокрема, репродуктивне) населення України.

У благодійному фонді «Духовний розвиток і милосердя» розроблена і впроваджена програма статевої просвіти студентської молоді із загальною назвою «Бережіть свій скарб любові».

Програма містить різні аспекти загальної проблеми дорослішання та ставить за мету допомогти студентській молоді підвищити рівень гігієнічної та статевої культури, зберегти достатній рівень репродуктивного здоров'я, попередити поширення захворювань, що передаються статевим шляхом, сформуванати основи відповідального батьківства та забезпечити у подальшому щасливе материнство.

Програма успішно реалізується у Тернопільському регіоні.

Спрямованість роботи зі статевого виховання варіюється залежно від потреб цільових аудиторій та здійснюється за такими напрямками.

1) Для великих груп студентської молоді віком від 17 до 20 років.

Бесіда поділяється на такі частини:

- персональне представлення та визначення завдань зустрічі (до 5 хв.);
- відео у формі мультиплікаційного ролика «Коли дівчинка стає дорослою»; «Аборт та його наслідки» (до 15 хв.);
- анкетне опитування до та після бесіди, що дає можливість оцінити рівень знань аудиторії та ефективність проведеної роботи;
- викладення матеріалу за пропонованою тематикою (до 45 хв.).

Найочевиднішим наслідком сексуальної близькості є можливість зачаття дитини та ризик зараження захворюваннями, що передаються статевим шляхом (далі – ЗПСШ).

У зв'язку з цим під час бесіди особлива увага акцентується на питаннях профілактики непланової/небажаної вагітності, абортів, ЗПСШ, зменшення віку сексуального дебюту, при цьому студентству надається повноцінна інформація про необхідність чіткого і свідомого вибору своєї сексуальної поведінки та особливості дії контрацептивних засобів. Розкриваючи вищезначені питання, використовують наочний матеріал, який допомагає молодим людям зрозуміти особливості функціонування репродуктивної системи чоловіка і жінки, ризики, які несуть для них ЗПСШ та переривання непланової/небажаної вагітності.

2) Для невеликих груп студентів (7–10 осіб).

Заняття включає знайомство з анатомією людини (супроводжується унаочненням), рольові ігри, групові дискусії для кращого засвоєння матеріалу за тематикою «Ти і я – ми різні чи однакові», «Роль батька у вихованні дівчинки/хлопця», «Перші кроки разом», «Сучасні альтернативи любові», «Радість материнства», «Шкідливим звичкам – ні», «Попередити і захиститись від ЗПСШ». На початку і по закінченню заняття проводиться анкетування на визначення рівня поінформованості та засвоєння викладеного матеріалу.

3) *Робота з молодими студентськими подружніми парами включає:*

- ознайомлювальні семінари, забезпечення їх інформацією та навичками, які необхідні для успішного статевого спілкування;
- забезпечення подружньої пари брошурами з найновішою інформацією стосовно деяких питань збереження репродуктивного здоров'я, формування відповідального батьківства і материнства.

4) *Робота з фахівцями, що займаються профілактичною роботою, представниками засобів масової інформації, волонтерами, які навчатимуть інших. До цієї роботи залучаються фахівці різних спеціальностей, і вона охоплює:*

- інформаційну роботу з різних напрямів статевого виховання;
- проведення дискусій з актуальних питань збереження репродуктивного здоров'я студентської молоді.

5) *Робота з викладачами ВНЗ I–IV рівнів акредитації за напрямом основи медичних знань. Ця робота спрямована на підготовку викладача до відкритого спілкування із студентською молоддю на різні аспекти, пов'язані зі збереженням репродуктивного здоров'я, формуванням відповідальної статевої поведінки та профілактикою негативних явищ у студентському середовищі.*

При Катедральному Соборі «Непорочного Зачаття Пресвятої Богородиці» Української Греко-Католицької Церкви м. Тернополя з 2003 року успішно реалізується проект ТБФ «Карітас»: «Школа щасливого материнства св. Анни».

Основна мета проекту полягає в тому, щоб допомогти жінкам набути досвіду та крок за кроком ознайомити їх із усіма етапами щасливого материнства: підготовка до зачаття, вагітності, пологів, грудного вигодовування, догляд за немовлям, щасливе післяпологове життя у любові, а також допомога майбутнім татам розуміння цінності найбільшого і найвеличнішого завдання – бути батьком, прикладом, маяком у житті сім'ї, навчити їм допомагати дружинам в пологах і під час догляду за малюком.

В роботі школи визначено такі завдання:

- підтримка і підготування сім'ї до народження, партнерські пологи;
- заохочення жінок до діяльності в клубах Школи, підтримка традицій Школи, розвиток, обмін досвідом і спілкування після пологів;
- пропаганда здорового способу життя, планування сім'ї, довгого збереження грудного вигодовування;
- підвищення престижу материнства та батьківства серед молоді України;
- поради, підтримка, консультації, навчання;
- природній підхід (природні пологи, партнерство в пологах і сім'ї, тривале вигодовування грудьми, природне виховання і планування сім'ї).

Все це здійснюється шляхом проведення лекційно-практичних занять, тренінгів, семінарів, діалогів, психопрофілактичної та фізичної підготовки.

У Школі щасливого материнства св. Анни працюють лікар акушер-гінеколог, психотерапевт, педіатр, психолог. Свої послуги надають дитячий невролог та інструктор природного планування сім'ї, творчий майстер, консультує інструктор грудного годування та слінгоносіння.

Школа набула значного досвіду у проведенні навчально-просвітницької роботи щодо природного планування сім'ї, гармонійної вагітності, успішних партнерських пологів та грудного годування.

Існує декілька напрямів у роботі Школи. Перш за все йдеться про надання конкретної інформації про підготування до вагітності і про всі 9 місяців в очікуванні Дива, а також формування правильної уяви про народження малюка як про найщасливіший момент і дар у житті. Проводиться ознайомлення жінок з різними методиками спілкування з дитиною до і після народження за допомогою методів музико-, казко-, сміхо-, арт-терапії, гаптономії, позитивного самонавіювання, тілесно-орієнтованих практик. Бажаючі можуть навчитись технікам релаксації, оптимальних моделей поведінки в пологах та освоїти дихальні вправи. А найголовніше, це допомагає жінкам зрозуміти, що в пологах немає місця на страх і біль, а лише на працю, розуміння свого тіла та спілкування з малюком.

Школа тісно співпрацює з Тернопільським форумом «Сімейка», Консультаційним центром «Колиска життя», ГО «Центр щасливого Батьківства та Материнства».

З 2003 року Школою реалізовано такі завдання:

- вперше в Україні проведено 2 аматорські фотовиставки та тричі за участі Управління сім'ї та молоді Тернопільської обласної державної адміністрації;

- розпочато лекції для подружніх пар у Катедральному Соборі УГКЦ;

- розроблено сайт <http://www.mamusi.org.ua>;

- за участі випускниць Школи, вагітних жінок і працівників Школа долучалась до організації соціально-просвітницької роботи у проведенні майстер-класів, зустрічей після пологів, форумівок, зустрічей з малюками;

- щороку проводяться День матері, День батька, День грудного вигодовування, День дитини, Сімейне свято «Щастя бути разом», святкування Тижня грудного вигодовування, тиждень Слінгоносіння, в рамках Тижня подружжя святкується сімейне свято «Моя сім'я: мама, тато і я»;

- у 2013 році розпочав свою роботу новий проект для дівчат-підлітків «Я – цінна. Я – гідна. Я – особлива».

Проте особливий акцент у вирішенні питань формування та збереження репродуктивного здоров'я студентської молоді полягає у спільній роботі вищого навчального закладу і **центрів соціальних служб для молоді (ЦССМ)**.

Соціальна робота з молодими студентськими сім'ями Тернопільщини планомірно проводиться системою центрів соціальних служб для молоді за такими напрямками, як статеве виховання молоді з питань збереження репродуктивного здоров'я і підготовка молоді до створення сім'ї.

Усі послуги надаються, відповідно до Закону України «Про соціальну роботу з дітьми та молоддю», безкоштовно, за умови добровільності їх прийняття сім'ями та молоддю в межах державних цільових програм «Репродуктивне здоров'я нації» на період до 2015 року; Державна цільова соціальна програма підтримки сім'ї до 2016 року; Стратегія демографічного розвитку в період до 2015 року, комплексних програм Державного центру соціальних служб та молоді «Соціальна підтримка сім'ї», «Мобільний консультаційний пункт».

Заходи вищезазначеної нормативно-правової бази спрямовані на:

- підготовку молоді до сімейного життя;

– допомогу молодим сім'ям у подоланні життєвих труднощів і стимулюванні їх на цій основі до самодопомоги.

Відповідно до означених заходів розроблено і впроваджено адаптивно-розвиваючу модель соціалізації сім'ї, що визначалася на таких проблемах соціальної роботи:

– розвиток молодої людини та соціальних змін у суспільстві як дружнього до молоді середовища, що сприяло її соціалізації, виконанню сім'єю своїх функцій у суспільстві, розв'язанню нею внутрішньо-сімейних суперечностей і проблем;

– реалізація прав членів сім'ї, виконання ними сімейних обов'язків;

– впровадження концепції «допомога для самодопомоги», яка розглядала молодь, сім'ю як суб'єкта і водночас як об'єкта соціальної роботи і впливу через співпрацю на вироблення індивідуального адаптивного механізму; розуміння сім'ї як соціального інституту та особливої соціальної системи, яка має права та обов'язки в суспільстві, а її члени – права та обов'язки саме в сім'ї; усвідомлення ролі сім'ї, відповідального батьківства в соціалізації і реалізації особистості, розвитку суспільства загалом.

Однак варто зазначити, що загальним положенням для всіх суб'єктів соціальної роботи з молоддю сім'єю була орієнтація на дотримання прав сім'ї, повагу і толерантність до всіх типів сімей через створення умов для виконання сім'ями своїх функцій, залучення молодих сімей до спільного розв'язання проблем з фахівцями на основі «допомоги для самодопомоги», залучення координації і кооперації ресурсів сім'ї.

Соціальна робота з сім'єю здійснюється з урахуванням результатів дослідження «Громадська думка щодо соціальних послуг різним категоріям сімей», опитувань та анкетувань «Якою я хочу бачити свою сім'ю», «Ставлення молоді до шлюбу», «Планування сім'ї», «Ви берете шлюб», «Молодь за здоровий спосіб життя», «Готовність до сімейного життя», «Сім'я в сучасних умовах», «Сім'я та шлюб очима молоді», «Ранні шлюби». Результати опитування виявили недостатній рівень знань молоді про планування сім'ї. У багатьох молодих людей існувала психологічна невідповідність до прийняття самостійних рішень, вони не були готові до нових господарських відносин, трудової діяльності, сімейного життя.

Водночас ЦССМ проводять різну за змістом роботу з підготовки молоді до сімейного життя і з молоддю сім'єю. Цей напрям соціальної роботи сприяє подоланню труднощів і перешкод на шляху створення

молодї сїм'ї, усуненню їх причин, формуванню готовності до сїмейного життя.

Оскїльки основними труднощами молодї є комунїкативнї, матерїально-економїчні, психологїчні, побутовї (вїдсутнїсть умїнь господарювати в сїм'ї тощо), фізіологїчні, то соціальна робота з пїдготовки її до подружнього життя проводиться з застосуванням такого комплексу заходїв:

- допомога у плануваннї сїм'ї, збереження репродуктивного та статевого здоров'я;

- профїлактика шкїдливих звичок у молодї, якї спричиняють конфлїкти і розпад сїмей (алкоголїзм, наркоманїя, тютюнокурїння);

- формування комунїкативних навичок, допомога в подоланнї психологїчних проблем;

- навчання молодї вїдповїдальному батькївству, безпечної поведїнки молодї, профїлактики хвороб, якї передаються статевим шляхом профїлактики ВІЛ/СНІДу.

Таким чином, на пїдставї вищевикладеного можна зробити висновок, що освїтнїй процес формування та збереження репродуктивного здоров'я, (особливо у студентському середовищі) – це проблема, яка виходить за межї суто педагогїчної, соцїальної, філософської, медичної. Важливими передумовами полїпшення стану репродуктивного здоров'я населення (та демографїчної ситуацїї загалом) є пїдвищення добробуту громадян та економїчний розвиток країн; максимальне усунення впливу збройного конфлїкту на сходї України (що негативно впливає на репродуктивний потенцїал нацїї); постїйне доповнення, розробка, прийняття нових (з урахування мїжнародних документїв) освїтнїх, соцїальних, економїчних і галузевих реформ, нормативно правових актїв, що регулюватимуть охорону репродуктивного здоров'я, збереження і оновлення екосистеми; посилення інформациїно-освїтньої складової державної полїтики, щодо здорового способу життя, формування та збереження репродуктивного здоров'я (особливо у студентському середовищі) та впровадження єдиних освїтнїх та медичних послуг з репродуктивного здоров'я, якї базуються на технологїях з доведеною ефективною. Вагомим інструментом у вирїшеннї питання збереження репродуктивного здоров'я і вїдновлення репродуктивного потенцїалу нацїї є соцїально-педагогїчна діяльнїсть вищого навчального закладу і взаємодїя його з соцїальними інституцїями, яка здатна забезпечити вїдповїднї умови для збереження репродуктивного здоров'я, мїнімізує

негативний вплив соціуму на нього шляхом використання всіх сприятливих соціалізуючих факторів соціокультурного середовища.

Також актуальним та доцільним є подальше розроблення, вдосконалення та запровадження в освітній процес вищих навчальних закладів нових програм, методик, проектів, які допоможуть сучасній молодій людині зберегти власне здоров'я, реалізувати свій репродуктивний потенціал та стати повноцінним членом суспільства. За підсумком проведеної роботи окреслено рекомендації, які, без сумніву, сприятимуть збереженню репродуктивного потенціалу нації:

1) питання формування та збереження репродуктивного здоров'я студентської молоді у державі мають стати пріоритетними;

2) слід зміцнити міжсекторальне партнерство державної влади, наукових установ, вищих навчальних закладів, громадських організацій з формування та збереження репродуктивного здоров'я студентської молоді;

3) варто підвищити поінформованість громадськості про сучасні тенденції у сфері формування та збереження репродуктивного здоров'я студентської молоді, зокрема серед фахівців секторів партнерів системи освіти та батьківської громадськості;

4) необхідно залучити ЗМІ до участі в освітніх проектах щодо формування та збереження репродуктивного здоров'я студентської молоді;

5) треба підтримувати, поширювати й упроваджувати передовий вітчизняний та світовий досвід з формування та збереження репродуктивного здоров'я студентської молоді;

б) має здійснитися науково-методичне забезпечення підготовки спеціалістів для роботи у сфері формування та збереження репродуктивного здоров'я студентської молоді через залучення вищих навчальних закладів усіх видів та рівнів акредитації, а також закладів системи післядипломної педагогічної освіти.

Література:

1. Абрамова Ю. Воздействие социальной среды на поведение подростков / Ю. Абрамова. – М. : Проспект, 2002. – 127 с.

2. Ананьев Б. К психофизиологии студенческого возраста / Б. Ананьев // Современные психолого-педагогические проблемы высшей школы. – Л. : Из-во ЛГУ, 1974. – С. 5–7.

3. Діти та епідемія ВІЛ/СНІД / [О. Балакірева, М. Рябова, В. Юцевич]. – К. : Державний ін-т проблем сім'ї та молоді, 2003. – 16 с. (За підтримки Дитячого Фонду ООН в Україні).

4. Бацилева О. Медико-психологічні особливості репродуктивного здоров'я молоді у сучасних умовах / О. Бацилева // Зб. наук. праць Ін-ту психології ім. Г.С. Костюка / за ред. С. Максименка. – Т. X. – Ч. 9 – К., 2008. – С. 63–72.

5. Бех І. Виховання особистості / І. Бех – К. : Либідь, 2008. – 848 с.

6. Власюк Г. Виховання у старшокласників прагнення до здорового способу життя : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.01 «Загальна педагогіка та історія педагогіки» / Г. Власюк. – К., 1995. – 23 с.

7. Говорун Т. Стать та сексуальність: психологічний ракурс : [навчальний посібник] / Т. Говорун, О. Кікінеджи. – Тернопіль : Навчальна книга «Богдан», 1999. – 384 с.

8. Гойда Н. Методичні підходи до вивчення складових формування репродуктивного здоров'я / Н. Гойда, В. Чебан // Охорони здоров'я України. – 2002. – № 2 (5). – С. 27–30.

9. Горбенко О. Аспекти прихильності сучасної молоді до контрацепції / О. Горбенко // Медико-соціальні проблеми сім'ї. – 2006. – Т. 11. – № 3. – С. 116–118.

10. Довідник з питань репродуктивного здоров'я / за ред. Н. Гойди. – К. : Вид-во Раєвського, 2004. – 128 с.

11. Стан репродуктивного здоров'я в Україні / [Н. Жилка, Т. Іркіна, В. Стешенко] // Медико-демографічний огляд. – К. : МОЗ України, 2001. – 68 с.

12. Збереження та зміцнення репродуктивного здоров'я підлітків та молоді: потенціал громади : метод. матеріали до тренінгу / авт.-упоряд. Н. Зимівець ; за заг. ред. Г. Лактіонової. – К. : Наук. світ, 2004. – 205 с.

13. Кириченко В. Міжсекторальна взаємодія в умовах превентивного виховання середовища : [навч.-метод. посіб.] / В. Кириченко, О. Єжова. – К., 2014. – 220 с.

14. Кравець В. Психологія сімейного життя / В. Кравець. – Тернопіль, 1995. – С. 147–251.

15. Статеве виховання і репродуктивне здоров'я підлітків та молоді : [навч. посіб.] / [Н. Лещук, Ж. Савич, О. Голоцван, Я. Сивохоп]. – К., 2014. – С. 69–82.

16. Лякішева А. Методика викладання навчальних дисциплін соціально-педагогічного напрямку студентів ВНЗ : [навч.-метод. посіб.] /

А. Лякішева, Л. Грицюк. – Луцьк : Східноєвропейський нац. ун-т ім. Лесі Українки, 2013. – 504 с.

17. Мудрий Я. Соціально-педагогічні засади збереження репродуктивного здоров'я старшокласників : дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія та методика виховання» / Я. Мудрий. – К., 2010. – 243 с.

18. Оржеховська В. Педагогіка здорового способу життя / В. Оржеховська // Проблеми освіти : наук.-метод. зб. / кол. авт. – Вип. 48. – К. : Інститут інноваційних технологій і змісту освіти, 2006. – С. 3–7.

19. Виховна робота зі студентською молоддю : [навч. посіб.] / [Т. Осипова, І. Бартинєва, О. Біла та ін.] ; за заг. ред. Т. Осипової. – О. : Фенікс., 2006 – С. 93–96.

20. Прогноз статевовікової структури населення України до 2026 року. – К. : ДНДНМЕ, 1997. – 31 с.

21. Рожков М.И. Юногика. Педагогическое обеспечение работы с молодёжью / М. Рожков. – М. : Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 2007. – 312 с.

22. Словник основних термінів з превентивного виховання / [уклад. В. Ореховська, Т. Федорченко, Л. Габора, В. Кириченко, Т. Тарасова, Г. Ковганич]. – Тернопіль, 2007. – 250 с.

23. Соціальна педагогіка: мала енциклопедія / за заг. ред. І. Зверєвої. – К. : Центр. учеб. л-ри 2008. – 336 с.

24. Трофанова Т. Використання традиційних та сучасних інноваційних технологій у підготовці учителів основ здоров'я до формування та збереження репродуктивного здоров'я в учнів загальноосвітньої школи / Т. Трофанова // Вісник Чернігівського нац. пед. ун-ту. Серія: Педагогічні науки. Фізичне виховання та спорт. – 2013 – Вип. 107. – Т. 3. – С. 108–111.

25. Явоненко О. Комплексний підхід до розв'язування проблем фахової підготовки студентів пед. вузу / О. Явоненко, В. Савченко // Педагогіка і психологія. – 1996. – № 4. – С. 167–173.

26. Формування здорового способу життя молоді: проблеми і перспективи / [О. Яременко, О. Балакірева, О. Вакуленко та ін.]. – К. : Український інститут соціальних досліджень, 2000. – 64 с.

27. Яшник С. Педагогічні умови виховання культури міжстатевих стосунків у студентів вищих навчальних закладів : автореф. дис. ... канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія та методика виховання» / С. Яшник. – К., 2006. – 23 с.

Окремі положення висвітлено у таких матеріалах автора:

1. Лукашук-Федик С. Методологія статевого виховання студентської молоді: з досвіду роботи БФ «Духовний розвиток і милосердя» / С. Лукашук-Федик // International Scientific Conference: Actual question and problems of development of social sciences: Conference Proceedings (June 28–30, 2016). – Kielce : Holy Cross University, 2016. – P. 181–184.

2. Лукашук-Федик С. Збереження репродуктивного здоров'я студентської молоді: з досвіду роботи Тернопільської обласної науково-методичної ради з цивільного захисту, безпеки життєдіяльності та основ медичних знань / С. Лукашук-Федик // Проблеми та перспективи інноваційного розвитку : матеріали XXIII Міжнарод. наук.-практ. конф. (Чернівці, 30–31 липня 2015 року). – К., 2015. – С. 22–24.

Lukiianchuk A. N.,

Candidate of Psychological Sciences,

*Assistant Professor of Pedagogy, Psychology and Management Schools
Bilotserkivsky Institute of Continuous Professional Education, Bila Tserkva*

**THEORETICAL ASPECTS OF MOTIVATION
OF PROFESSIONAL ACTIVITY OF PEDAGOGICAL WORKERS
OF PROFESSIONAL EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS
ARE ON THE BASIS OF COMPETITIVENESS**

Summary

Actuality of research theme, initial positions, object, object and aim, conceptual ideas, concept vehicle and basic theoretic-methodological approaches of research is reasonable in-process. Essence and constituents of basic concepts, tendency are certain in relation to motivation of pedagogical workers of the system of trade education. The basic achievements of research of motivation of professional activity are systematized and worked out on the basis of development of competitiveness. The features of motivation of professional activity of pedagogical workers of the system of trade education are described. Organizationally-psychological principles of motivation of professional activity are reflected on the basis of development of competitiveness of personality. The model of motivation of professional activity is created and described on the basis of competitiveness. Research prospects are presented.

Introduction

The beginning of the XXI century is the time of historical results and birth of new ideas. On the fracture of centuries there is a comprehension of past knowledge, experience and forming of the new understanding of sense of life, creation qualitatively of new model of society. It is a period of active development and updating of socio-economic, social and political spheres of life, making and introduction of new technologies.

The leading role is played by masters of productive studies and teachers of professionally-theoretical preparation in the decision of tasks that stand today before the system of trade education in Ukraine. Personality internalss, professional level, pedagogical mastery considerably influences on the level of preparation of future workers. It is today impossible to build effectively an educational-educator process without the high level of motivation of professional activity of pedagogical workers.

Maintenance of effective personnel, his motivation on the search of decisions for the improvement of results of activity is the most actual task of home establishments of trade education in the conditions of the financial and economic crisis. Therefore the questions of motivation and stimulation of pedagogical workers occupy one of main places in an anti-crisis management.

The question of motivation of labour is devote many labours of foreign and home scientists: A. Maslow, T. Bagbmut, U. Ouchi, G. Slezinger, S. Shapiro, D. Boginia, M. Kalinchik, V. Lishilenko, E. Khodakhivskiy, K. Iakuba. Consideration of process of management, analysis of management functions much attention is sanctified to by scientists by M. Albert, V. Afanasiev, B. Bondar, L. Vashenko, O. Galus, N. Kolominskiy, M. Meskon, O. Udod, A. Faiol, F. Khedouri, E. Khrikov. Theorethic-methodological principles of motivation of labour activity are reflected in scientific works of B. Aseev, B. Vrum, F. Gertsberg, G. Dmitrenko, D. Kiknadze, D. Mak Gregor, F. Teylor, M. Tugan-Baranovskiy, G. Uait, G. Schokin, A. Uadov and others.

A large value is spared in a pedagogical management to the problem of motivation. Yes, O. Bondarchuk, L. Karamushka, B. Sich examined the psychological features of motivation of professional perfection of leaders in the system of education. V. Knyazev investigated the methods of management motivation with the aim of increase of initiative and responsibility of pedagogical workers. The researchers of V. Krizhko and E. Pavlyutenko lighted up basic questions in relation to the career of teacher after age qualification.

Research aim: to analyse organizationally-psychological principles of motivation of professional activity of pedagogical workers of the system of trade education and possibility of her development on the basis of competitiveness.

Research object: motivation of the professional activity.

Article of research: forming of motivation of the professional activity of pedagogical workers of the system of trade education on the basis of competitiveness.

1. Organizationally-psychological principles of motivation of professional activity

In the days of the administratively-command economy of decision of problems of motivation largely was formal and was base on only consciousness of workers. Such relation resulted in the decline of level of initiative and indifference of working. By main explaining factors presently there are a wage level and possibility of career advancement. Among non-material stimuli for workers into first place a social package goes out with obligatory medical insurance, participating in training, indemnification for a feed, payment of transport charges and mobile communication. It is necessary to search the methods of encouragement of personnel modern managers to activity not only for the sake of profits but also for pleasure, self-actualization and realization own labour and creative potentials.

Self-realization of worker comes then, when aims are clearly formed and mine-out tactics in relation to their achievement. A large value is here played by the professional and qualifying internalss of man (success, capacity, intellectual constituent, experience and experience of work), and also self-perception, self-appraisal and permanent prosecution of itself [13].

There is not a simple theory that would give complete explanation of individual reasons and necessities of man. Behavior is determined by an orientation by personality, his capabilities, character type, temperament. Therefore the special attention is deserved by questions, research of that allows to understand how a process of motivation is, on what principles relations are built between employees, as a microclimate is formed in a collective and why conflicts are appeared.

Interest in work is in a great deal determined by not only her maintenance but also organization of labour, management methods and degree of influence of worker on a production (initiative, independence, participating, is in making decision). In modern terms, when activity of workers carries mental character, when from them expect greater independence, initiative

and responsibility for the actions and results, examining the question of motivation, it must guidance focus on strategic expediency and economic efficiency of measures.

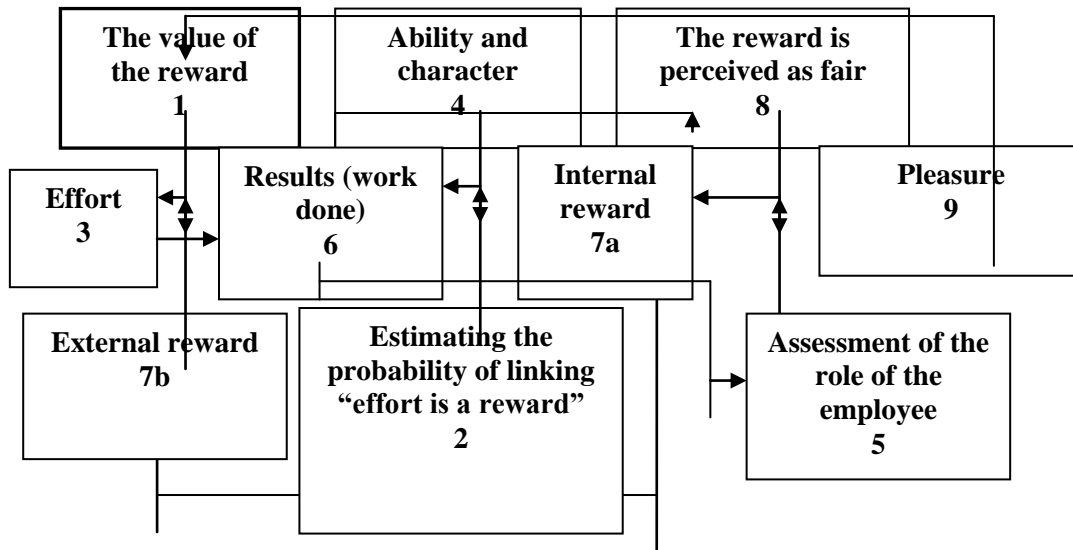
Motivation as internal mechanism of motive to activity, is the result of difficult complex of dynamic necessities, that unites in itself physiology, psychological and intellectual processes and determines direction of the use of potential of worker. A central place in the theory of motivation occupies a concept "reason", as a form of display of necessity, that object for the sake of that activity comes true. Reason is an impulse and reason of human activity. He includes for itself necessities, expectations, stimulants and estimations.

Reasons differ after the force and meaningfulness for a man. As a rule, for every type of activity or behavior it is possible to distinguish the most strong and meaningful reason. For one man main in-process will be earnings, for other is a career, yet for someone is a pleasant atmosphere and possibility of communication in a collective.

The most ponderable contribution is to research of motivation that influences on becoming of personality carried out O. Leontiev [6]. In accordance with his conception between the structure of activity and structure of motivational sphere of man there are relations of isomorphism, id est mutual accordance, and in basis of dynamic changes that take place with the motivational sphere of man, development of the system of діяльностей lies. For O. Leontiev, an orientation to the motive gives an object (what is perceived very widely, not only as an object, thing) exactly. Moreover, "опредмечування necessities", as O. Leontiev spoke out., gives sense to this motive, and, essentially, as a causative agent of activity a not object, but his value, comes forward for a subject.

L. Porter and E. Louler worked out the complex theory of motivation that includes the elements of theory of expectation and theory of justice in 1968. In their model five appears variables: spending efforts, perceptions, got results, reward, degree of pleasure (picture 1). In accordance with the model of Porter-Louler, the attained results depend on made a push a worker, his capabilities and characteristic features, and also from realization to them of the role. A level made a push will be determined by the value of reward and degree of confidence in that such level of efforts will entail the fully certain level of reward really. Moreover, in the theory of Porter-Louler correlated between a reward and results, as a man satisfies his necessities by means of fees for the attained results.

One of the most essential conclusions of Porter L. and Louler E. consists in that effective labour conduces to pleasure. It straight oppositely because most leaders think of it. This model did basic payment in understanding of motivation. She showed, in particular, that motivation is not a simple element in the chain of причинно-наслідкових connections. This model shows also, as far as it is important to unite such concepts, as effort, capabilities, results, reward, pleasure and perception within the framework of the single interdependent system.

Picture 1. The modal of L. Porter and E. Louler

The general conclusion of theory consists in that effective labour will result in satisfaction of necessity, but not vice versa, as supporters of school of human relations considered.

So, general efficiency of motivation to labour can presented so:

Motivation = A combination of internal and external rewards/Amount of needs of a particular employee

Combination of internal and external factors is a common sum of rewards and their structural composition, that organization provides for indemnification of the spent efforts, implementation of official duties and attained result of concrete employee, in accordance with requirements and tasks conditioned by his position in organization.

A sum of necessities of particular worker is all complex of primary and secondary necessities, that influence on behavior of man that holds this position or accountable for implementation of duties, in a certain term.

Danish psychologist Madson K. distinguished four groups of reasons. First group-physiology: hunger, thirst, maternal instinct, being in pain, cold,

heats, discomfort. The second group is emotional reasons: aspiration of safety, fear or aggressiveness. The third group is social factors: communication, aspiration of power and necessity to be plugged in social work. A fourth group is active reasons: necessity of gaining experience, requirement in physical activity, curiosity (intellectual activity), requirement for excitation (emotional activity), work (complex activity) [3].

Thus motivation as factor is called to improve quality, effectiveness, level of the rendered services work, improve a microclimate in establishment, and also to help in the achievement of professional aims, carry out training of pedagogical personnels to the innovations, to promote self-esteem and, in a final result, to prevent the outflow of highly skilled specialists on VS (vocational schools). The psychological aspect of motivation embraces ієрархізовану totality of reasons of labour that determines aspiration of pedagogical worker to satisfy certain necessities (to get the certain blessing) by means of labour activity. Every teacher has a specific for him structure of labour motivation, that depends on his individual features, experience, character of labour norms and values.

2. Features of motivation of professional activity of pedagogical workers are in the system of trade education

The special attention is deserved by motivation of professional activity of pedagogical workers in the system of trade education as in modern economic terms she considerably suffers in the question of financing. Therefore the orientation of motivational measures must be displaced on personality development and social aspect. A reward for educational establishment is him public confession, that he can get as a result of publish in the press of comparative tables of results of the external testing, after that he, finding oneself among the best, most prestige establishments, will get not only moral pleasure but also practical benefit: in the market system of educational choice educational establishment acquires thus possibility to attract the best students, students and teachers, increase the volume of financing [16, p. 106].

From the outlined position important is approach of J. O'Dey, that defined that professional approach includes three basic semantic descriptions:

- 1) centering on judicial descriptions of professional activity of teachers by a not less measure, than on the results of activity of students;
- 2) the objects of attention become the professional competenses of pedagogical personnel, that must be shown before colleagues;

3) the professional accounting touches also the ethic norms of professional activity:

a) co-operating of pedagogical workers with students, whose interests must be, in accordance with the rules of professional ethics, on the first place;

b) the co-operating is with colleagues in relation to providing of professional standards;

c) of the permanent aspiring to the improvement of professional activity as fundamental principle of professional responsibility [1, p. 3].

Modern researches from organizational psychology, psychologies of personality and management psychology show that on the whole under a professional improvement understand activity that independently comes true by personality and sent to the increase of her professionalism [11]. By a result last there is a capture a worker-professional by the norms of profession in motivational and operating spheres; by ability effectively and successfully to carry out the professional activity, arriving at professional mastery. A professional must have a high level of professional goal-setting, able independently to build the scenario of the professional life, be proof to the external obstacles; to be ready to permanent professional self-development, to want integrity and self-realization; to be competitive; to enrich experience of profession the original creative payment and others like that [11, p. 276].

So the concept “professional perfection” it is closely constrained with such concepts, as a “professional career (professional increase)”, of “increase of professional qualification”, “professional self-education” that is closely connected.

A “professional career” mostly understands as successful advancement in the field of public, official, scientific and other types of activity, after the line of business, profession [15]. In the researches of Markova A. distinguishes a term “professional career” in wide and narrow sense [11]. In wide sense of concept “professional career” is the professional moving, professional increase as the stages of ascent of personality toward the tops of professionalism, transition from one levels, stages, degrees of professionalism to other, as a process of professionalization

As O. Bondarchuk marks in the narrow understanding of concept “professional career” is a post increase, aspiring to the set status that helps personality professionally and socially to assert oneself in accordance with the level of qualification. So the concepts of successful career of specialist bind to his successful personality and professional self-determination, and as

criteria of career that was folded come forward satisfaction by a vital situation, that, how a specialist perceives his position and activity in her limits (human factor), social success, id est sequence of individual positions, positions that was hugged by a specialist during set time (objective test) [4].

A term “increase of professional qualification” is mostly interpreted as a system of the special preparation of specialists, that has for an object providing of favourable terms for the further professional increase of specialist, in particular, for updating, systematization, deepening professionally of important knowledge, improvement, forming of necessary professional abilities and skills, change, forming, strengthening of professional options of personality, stimulation of her work [9]. Such approach needs certain clarification, as an increase of professional qualification is only one of organizational forms of professional increase, next to the professional self-education of personality.

The most complex educed intercommunications are the motives represented in psychological mechanisms. For understanding of work of these mechanisms it is important to take into account general and specific requirements to organization of motivation of labour. Success of motivation of labour activity depends on that, as far as such requirements as correct choice of aim, presentation of select aims and fascination are satisfied by these aims. It is also possible an important component to count realized of process of realization of select aims. Professional consciousness of pedagogical workers is also realization of norms and ethic rules, reasons of professional self-realization, correlation of itself with a professional ideal, self-appraisal and estimation by reviewer people. A concept is distinguished by complication of motivational motives, aspiring to self-realization, by the system of ideas about itself, the possibilities and prospects of professional development.

The modern pedagogical worker of the system of trade education realizes clearly, that only personality can bring up personality, and a modern labour-market in Ukraine and world needs a competitive worker. An important value is acquired by this problem for pedagogical workers that after setting must prepare coming generations to professional activity in market conditions. Scientifically-pedagogical workers must instance competitive personality they aim to bring up that for every subject of trade education.

3. A competitiveness is in the system of motivation of professional activity

Present time requires from a specialist thorough, versatile knowledge, sound professional preparation, purposeful, energetic efforts, ability to promote the professional and personality internalss, abilities to compete at the market of labour. So, on the modern stage of the development of society a competition is inalienable part of labour-market.

A competitiveness opens up from the priority, cored internalss of personality : clearness of aims and valued orientations, motivation of professional activity, industriousness, creative attitude toward business, capacity for a risk, independence, leadership, aspiring to continuous саморозвитку, стресостійкість, aspiring to the continuous professional increase and high quality of product of the labour [2].

In conception of A. Ovcharov a competitiveness opens up as dynamic, system, multilevel personality formation that provides an internal confidence in itself harmony with itself and by the surrounding world, is characterized by the higher level of display of capabilities as possibilities of man for the achievement of competitive edges in a concrete social sphere [14]. Determining the features of pedagogical activity, it is important to mark that the observance of the valued priorities the teacher of professional school at the achievement of professional self-realization on the basis of competitiveness is by a qualificatory constituent, as to “compete” in a pedagogical environment means to carry out activity in the conditions of rivalry, fight for championship and others like that.

In researches of O. Bondarchuk, L. Karamushka, O. Fil competitive personality is examined as personality that such basic psychological descriptions are inherent, as a requirement in achievements (to further development), propensity to work (creative capabilities/are inclinations), purposefulness and decision, ability to go to clever (self-weighted risk), requirement in independences/of autonomy, that provides her effective competition at the modern market of labour [7]. In opinion of authors a competitive specialist is a subject of professional activity, that arrives at the best indexes in the competition terms of labour activity due to maximal integration of necessary for this purpose competenses [9, p. 7].

On determination of B. Andreev, competitive personality is personality for that characteristic aspiring and ability to high quality and efficiency of the activity, and also to leadership in the conditions of contentionness, rivalry and tense fight against the competitors [2]. Acting aspect of the marked phenomenon is explained by that the achievement of any results is

accompanied by separate actions that is motivated and realized and realized by means of different methods, receptions, methods in the concrete type of activity. The ability to compete is how to carry out certain activity in concrete terms, needs necessary knowledge, abilities, skills (competences and competences), metaprofessional internalss, that confirms competences basis of competitiveness of teacher of the system of trade education.

In a semantic aspect it is possible to distinguish at least three spheres of development of competitive personality: sphere of activity, sphere of communication and sphere of personality and her consciousness [5].

Psychological basis of educational projects and programs of development of competitive personality is principle of self-development that integrates the system of fundamental principles of development of personality. A major condition that allows to the man to become the subject of self-development is an achievement of some certain level of personality and professional consciousness.

A necessity of personality to be competitive is base on understanding of that some internalss, descriptions, competences do not have to the man for successful self-realization in the concrete type of activity. Such necessities can arise up in the consequence of personality and professional reflection, on the basis of comparison of results of professional activity of surrounding with own achievements and under act of other internal and external factors.

Before a necessity will entail an action, personality experiences the difficult psychological process of motivation, that consists in realization of subjective and objective parties of necessity and action sent to her pleasure that or other measure. Chart of transition of requirement in reason: a necessity (a defect is in something) is motivation (realization of necessity) – reason (ground of decision) [12, p. 99].

Researches of the development of competitive personality allowed to the modern home scientists to consider her essence and constituents, and also create conceptual models. Important is that in the considered models an important place is occupied by motivation of activity.

Within the limits of organizational psychology (L. Sergeeva, O. Bondarchuk, M. Skripnik, A. Molchanova, O. Fil) the logical-contents model of competitiveness of specialist is created. Multidimensional approach, that does possible the association of the heterogeneous components grouped by means of the coordinate-matrix systems, is fixed in her basis. Combination of groups of competition competences forms the “semantic blocks” (competition, professional and personality) *of logical-contents model of competitiveness of specialist.*

The competition block of model forms coordinates – competition competences that provide success of competition co-operation of specialists (psychological culture of competition).

The professional block of model forms coordinates – competition competences important for successful implementation of professional duties of specialists : by knowledge, abilities, experience, possessing computer technologies, knowledge of foreign language, by professional mobility (by a capacity for a rotary press, receipt of new professional knowledge, participating in international projects) and others like that.

The personality block of model forms coordinates – competition competences, related to influence of personality descriptions important for realization of successful professional activity of specialist in competition terms.

The context of professional and personality blocks is determined by a specific and requirements of professional activity of pedagogical workers. The theoretical model of development of competitiveness of specialist requires the experimental checking for the examples of concrete professional categories [10, p. 22–24].

Another achievement of the russian scientist L. Mitina – the technological model of development of competitive personality embraces the stages of development of competitiveness; processes that take place on every stage; complex of methods of influence [12].

A model combines the basic processes of development of personality: motivational (the I stage), cognitive (the II stage), highly emotional (the III stage), behavioral (the IV stage).

Stage of preparation. On the stage of preparation to the people give interesting and necessary (explaining) information about a competitiveness, terms, factors and results of her development. Farther conduct psychological diagnostics of features them personality development: to the orientation, (personality and professional) competence, flexibility (emotional, поведінкової, intellectual), consciousness, and also barriers and obstacles that interfere with successful (realized and independent) self-determination.

That the active plugging of man took place in the process of optimization of own personality and behavior, it is necessary to interest, to set fire her. At the same time one of major and effective methods of creation of motivation and activation of group for the decision of many tasks and achievement of positive effects consciousness has a discussion. For this purpose, as a rule, apply the specially worked out games that present by a soba procedure of making of decision of general group.

Stage of realization. On the II stage the basic process of change is, mainly, cognitive realization. For consciousness in transition from more subzero level on higher characteristic change of reflexive processes.

As S. Rubinstein marked in his labours the reflection, for your essence, – it always break, split and exit outside every direct, “automatically” current process or state.

Therefore the level of realization of own methods of communication, activity, personality features substantially rises due to a supervision, contrasting, interpretation of looks, positions, methods and receptions of perception and behavior that come into question in small groups. Due to the increase of information, people begin to realize and estimate alternatives to undesirable behavior and height of own professional and personality possibilities.

Stage of overvalue. The III stage is accompanied by the increase of the use of not only cognitive but also highly emotional and evaluation processes of change. A tendency to realization of influence of own undesirable behavior on direct social surroundings (colleagues, students, friends) and overvalue of own personality appears. On this stage in the process of training a man feels own independence and ability to change the life in something important all anymore, fundamental.

Stage of action. Those who carries out the stage of overvalue successfully, passes to the IV stage is an action (fixing in behavior and support). More effective all IV stage passes in that case, when a man has possibility of approbation of new methods of behavior in the practical activity to completion of seminars. Then a man can discuss the difficulties, problems, “relapses” of behavior and get open and trustful sympathy, understanding, help, encouragement for realization of changes in behavior.

Opposition (tolerance) to the stimulus, that provoke undesirable behavior, and encouragement itself for a capacity for positive changes in behavior, is a basic result of this stage. On this stage the new forms of increase are fastened in the process of playing of the real situations, direction and raising of presentations, but the most effective method of work on this stage are business games.

It should be noted that business games are an effective and widespread method of decision of productive, educational and research tasks. Main principle of business games is an imitation design of both object and structure of professional activity, “under that” a business game is built, id est, actually, the subject and social context of game is set, that allows to name her context studies. Exactly the last methodical principle gives an

opportunity to go across from an analytical capture to declarative knowledge to the active construction of synthetic individual and group conceptions that embrace diverse knowledge, to specify understanding of object in the set context.

So development of competitive personality is development of рефлексивної personality with positive psycho-energetic potential that able to organize, to plan the activity and behavior in dynamic situations, personality that owns new style of thinking, unconventional going near the decision of problems, adequate reacting in non-standard situations [12].

The analysis of scientific researches does possible consideration of situation of development of competitive personality from position of forming of motivation of professional activity of pedagogical workers of the system of trade education.

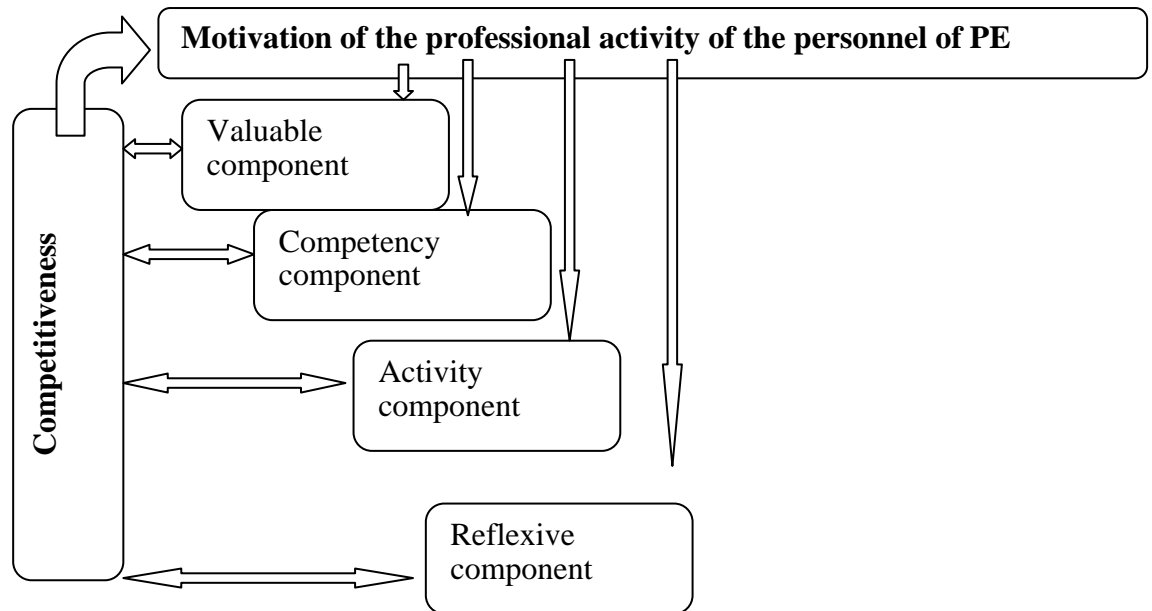
Taking into account the specific of work of teachers of the system of trade education it costs to notice that requirement in the specialists of that or other speciality at the market of labour providing for is difficult, that is why professional activity of педпрацівників is constantly distinguished by mobility, permanent expansion of limits of knowledge from contiguous specialities, combination of positions of master of productive studies and teacher of professionally-theoretical preparation, expansion of bases of practice, and others like that. Thus only competitive personality will be explained to work effectively.

Undertaken a theoretical study and determination of features of activity of pedagogical workers of the system of trade education give an opportunity to define the basic components of model of motivation of professional activity (picture 2).

Examine a competitiveness as a capacity for competition co-operation, that inwardly inherent to the subject; relative category that characterizes concrete subject only as compared to competitors and marked dynamic, as well as competition that generates an origin and development of competitiveness of any subject [9, p. 22].

Multidimensional approach that does possible the association of heterogeneous after influence components is fixed in basis of the offered model of motivation of professional activity of the pedagogical worker system of trade education, as external (social) so internal (psychological). Performing the instrumental duty, a model represents multidimensionality and openness of personality as difficult integrative of psychological formation.

So the motivation of professional activity of pedagogical workers difficult formation that unites valuable, competency, activity and reflexive components that in turn are basis of development of competitiveness of personality.

Picture 2. Models of motivation of professional activity of the pedagogical workers system of trade education

The valued component embraces the valued reference-points, that form the system of proof personality internalss that meet public standards, provide successful implementation of activity, determine professional reasons of becoming of personality as a conscious citizen of the state, functionally. General reasons are realized by partial reasons to realization of certain type of activity, by the purposefulness realized in particular on development of own competitiveness in the corresponding terms of professional environment. Qualificatory description of modern successful man is continuity in a professional improvement, as at the level of self-education so on the courses of in-plant training. Speech goes about permanent development of all types of competences, achievement of such level of their formed, that answers innovative progress in industry. A necessity to be competitive is stipulated by the origin of new knowledge, new persuasions, new technologies and others like that.

Competence components is the guarantor of competitiveness, stipulates the result of success with quarry achievements, determines the trajectory of

motion of personality in innovative society. It is come forward the competence of all kinds as original indexes of competitiveness of teacher of the system of trade education, what развиваются and yield to the evaluation in concrete activity. Includes in the first turn professional, psychological and pedagogical competence.

Active components provides the permanent improvement of the competence system of specialist and envisages high professional mobility and social adaptation, self-realization of personality as a representative of certain professional community; the result of activity guarantees, allows professional perfection, construction of professional career (professional increase) and assists a professional self-education.

Reflexive component includes the processes of self-examination, self-regulation, self-control, such that correct mental conditions, influence on development of individual properties, modify personality tastes, reasons and others like that; in relation to the results of external reflection, then they are expressed in quality of activity and co-operating with surrounding, sending internal efforts to the improvement of the organizational and judicial operating under the aim of achievement of effective results.

Costs to notice that adjustments that is brought in maintenance each of components conditioned by development of competitiveness as bases of motivation of professional activity on the whole.

Conclusions

It is set on results the theoretical analysis of literature, that motivation of professional activity of pedagogical worker of trade education is a process of reason to realization of the effective activity sent to the achievement of aims of educational establishment.

Certainly that motivation as internal mechanism of motive is to activity, is the result of difficult complex of dynamic necessities, that unites in itself physiology, psychological and intellectual processes and determines direction of the use of potential of the pedagogical worker. Motivation closely constrained with professional perfection, professional career and trade education. Important basis of motivation is a competitiveness as property of personality of pedagogical worker in the system of trade education.

Created model of motivation of professional activity of the pedagogical worker system of trade education that includes valued, competent, active and reflexive components that in turn are basis of development of competitiveness of personality. Performing the instrumental duty, a model

represents multidimensionality and openness of personality as difficult integrative of psychological formation.

The offered complex going is near motivation of professional activity of pedagogical workers of the system of trade education, that envisages integration of personality properties and personal aims of pedagogical workers and aims of educational establishment, conditioning for self-realization of pedagogical workers in professional activity.

Prospects of further researches

The analysis of features and development of motivation of professional activity of pedagogical workers of the system of trade education is in the conditions of transformation processes of labour-market. Experimental introduction of model of motivation of professional activity of the педпрацівника system of trade education.

References:

1. Avshenyuk N.M. Standardization of training teachers in England and Wales (at the end of XX – beginning of XXI century) : Abstract of thesis ... candidate. ped. sciences : 13.00.04 / N.M. Avshenyuk ; Institute of Pedagogy and Psychology of Professional Education APS of Ukraine. – K., 2005. – 21 p.
2. Andreev V.I. Competition: A study course for creative self-development of competitiveness / V.I. Andreev. – Kazan : Center for Innovative Technologies, 2004. – 468 p.
3. Boginia D.P. Fundamentals of the Labor Economics / D.P. Boginia, O.A. Grishnov. – K. : Knowledge-press, 2001. – 313p.
4. Bondarchuk A.I. Career of school heads: psychological aspect / O.I. Bondarchuk // Actual problems of psychology. – K. : Institute of psychology. G.S. Kostyuk Pedagogical Sciences of Ukraine, 2002. – Т. 1. – Part 6. – P. 86–89.
5. Varyi M.I. General Psychology: Textbook / M.Y. Varyi. – 3rd book. – K. : Center for Educational Literature, 2009. – 988 p.
6. Ilyin E.P. Motivation and motives / E.P. Ilyin. – SPb. : Peter, 2000. – 512 p.
7. Karamushka L.M. Formation of a competitive management team (based on the work of educational organizations) / L.M. Karamushka, O.A. Fil. – K. : “INKOS” firm, 2007. – 264 p.

8. Kolominskiy N.L. Psychology of management education: social and psychological aspect: monograph / N.L. Kolominskiy. – K. : AIDP, 2000. – 286 p.

9. Conceptual basis of psychological and pedagogical preparation of a competitive specialist in postgraduate pedagogical education: a sample of scientific and pedagogical workers / [author. Count : L.M. Sergeyev, A.I. Bondarchuk, M.I. Skrypnyk, A.A. Molchanov, O.A. Fil] ; Sciences Ed. G.O. Kozlakov. – K. : SHEE “University of management of education”, 2015. – 40 p.

10. Kravets S.G. Formation of key competences of future specialists in restaurant service in higher professional schools : diss. ... the Candidate of ped. sciences : 13.00.04 / S.G. Kravets. – K., 2014. – 230 p.

11. Markov A.K. Psychology professyonala / A.K. Markova. – M. : Knowledge, 1996. – 308 p.

12. Mitina L.M. Psychology of development of a Competitive Person / L.N. Mitina. – Moscow : Moscow Psychological and Social Institute ; Voronezh : Publishing house NGO “MODEK”, 2002. – 400 p.

13. Mikhailova L.I. Human Resources: Training. guidances. / L.I. Mikhailova. – K. : Center of educational literature, 2007. – 248 p.

14. Ovcharov A.O. Competitiveness of the teacher as a consequence of socio-psychological influences in the educational environment / A.O. Ovcharov // Bulletin of Psychology and Social Pedagogy [Electronic resource]. – Access mode : <http://www.psyh.kiev.ua>.

15. Pochebut LG Psychological aspects of an individual's career / L.G. Pochebut, V.A. Chiker // Industrial social psychology. – SPb. : Publishing House of St. Petersburg. University Press, 1997. – P. 146–157.

16. Sbruyeva A.A. Comparative pedagogy: a tutorial / A.A.Sbruyeva. – 2-he ed., erased. – Sumy : SHS “University Book”, 2004. – 320 p.

17. Shapiro S.A. Motivating and encouraging staff / S.A. Shapiro. – MM : Gross Media, 2005. – 224 p.

Мартинець Л. А.,
*кандидат педагогічних наук, доцент,
завідувач кафедри педагогіки та управління освітою
Донецького національного університету імені Василя Стуса,
м. Вінниця*

УПРОВАДЖЕННЯ МОДЕЛІ УПРАВЛІННЯ ОСВІТНІМ СЕРЕДОВИЩЕМ ПРОФЕСІЙНОГО РОЗВИТКУ ВЧИТЕЛІВ У ЗАГАЛЬНООСВІТНЬОМУ НАВЧАЛЬНОМУ ЗАКЛАДІ

Анотація

У статті представлена модель управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів. Проведений теоретичний аналіз дав змогу виявити складові моделі: концептуально-цільова, організаційно-управлінська, змістовно-технологічна та оцінювально-результативна. Визначено, що концептуально-цільова складова моделі містить мету й завдання, методологічні підходи, закономірності та принципи управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів; організаційно-управлінська складова містить структуру та функції управління; змістовно-технологічна складова – організаційно-педагогічні умови, етапи технології управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів; оцінювально-результативна складова поєднує параметри, фактори, критерії, що розкриваються через кваліметричну модель управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів, рівні та кінцевий результат. У статті розкрито упровадження моделі управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів у загальноосвітньому навчальному закладі.

Вступ

Процес управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів є складною ієрархічною системою, у межах якої реалізується певна множина динамічних процесів. Тому для його відтворення доцільно застосовувати моделювання.

Моделювання як метод пізнання властивостей об'єкта через модель широко застосовується і у педагогіці. Метод моделювання є інтегральним, він дозволяє об'єднати емпіричне та теоретичне у педагогічному дослідженні, тобто поєднувати у процесі вивчення педагогічного об'єкта експеримент з побудовою моделей, які ґрунтуються на логічних конструкціях та наукових абстракціях [3].

З огляду на мету та завдання нашого дослідження, які полягають у розробці, науково-теоретичному обґрунтуванні теоретико-методологічних основ та практичного застосування управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів, а також ґрунтуючись на його основних концептуальних засадах, нами було розроблено модель управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів.

Як системне утворення, модель управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів має розкривати якісну своєрідність та самодостатність досліджуваного об'єкта, що передбачає врахування виокремлених раніше теоретичних положень щодо сутності управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів, його особливостей та закономірностей.

На нашу думку, *модель управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів* – це концептуальний інструмент, поданий у вигляді складових освітнього середовища, які визначально впливають на процес управління професійним розвитком учителів загальноосвітнього навчального закладу.

1. Теоретичне обґрунтування моделі управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів

За результатами вивчення сутності психолого-педагогічних моделей та узагальнення досліджень таких науковців, як І. Анненкова [1], В. Фрицюк [5], С. Шехавцова [6] та ін., ми визначили складові моделі управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів.

До складових моделі віднесено концептуально-цільова, організаційно-управлінська, змістовно-технологічна та оцінювально-результативна (див. рисунок 1).

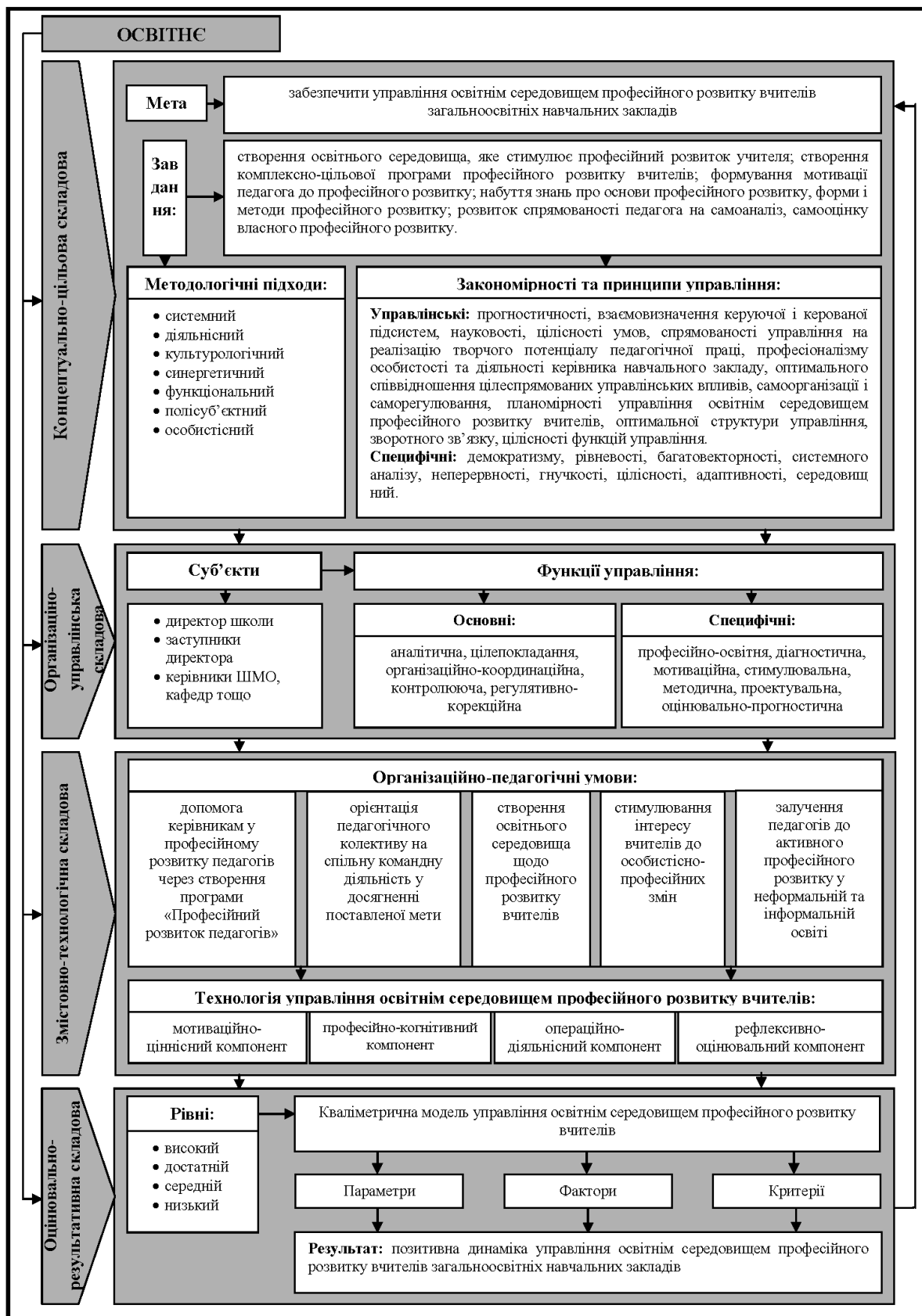

Рисунок 1. Модель управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів

Вважаємо за потрібне детальніше зупинитися на характеристиці складових запропонованої моделі управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів.

Концептуально-цільова складова моделі містить мету й завдання, методологічні підходи, закономірності та принципи управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів.

Метою є забезпечення управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів загальноосвітніх навчальних закладів. Означену мету конкретизовано завданнями, комплексне розв'язання яких сприятиме ефективній реалізації визначеної мети, а саме: створення освітнього середовища, яке стимулює професійний розвиток учителя; створення комплексно-цільової програми професійного розвитку вчителів; формування мотивації педагога до професійного розвитку; набуття знань про основи професійного розвитку, форми і методи професійного розвитку; розвиток спрямованості педагога на самоаналіз, самооцінку власного професійного розвитку.

У дослідженні процес управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів ґрунтується на кількох взаємопов'язаних наукових підходах, з-поміж яких виокремлюємо: системний, особистісно-діяльнісний, культурологічний, синергетичний, функціональний, полісуб'єктний, особистісний.

Загальнофілософські й загальнонаукові методологічні орієнтири дослідження управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів убачаємо в орієнтації на такі наукові підходи:

– системний – забезпечує дослідження управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів як багатоаспектного поняття, до складу якого входять взаємопов'язані й взаємозалежні елементи; процес управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів є управлінською системою;

– діяльнісний – реалізація діяльнісного підходу створює умови для професійного розвитку особистості педагога, її творчого потенціалу у процесі діяльності; передбачає таку організацію діяльності, за якої педагог діє з позиції активного суб'єкта пізнання, у якого цілеспрямовано формуються вміння стосовно професійного розвитку;

– культурологічний – передбачає те, що результат педагогічної діяльності певним чином впливає на розвиток професійної культури педагога, а зміст професійної культури зумовлює розвиток особистості;

– синергетичний – полягає у пристосуванні системи до функціонування у стані невизначеності; дозволяє розглядати

професійний розвиток особистості відповідно до універсальних закономірностей еволюції природи, суспільства й людини;

– функціональний – дає змогу трактувати професійний розвиток вчителя як процес творчого вдосконалення його особистості під час виконання професійних функцій, а управління – як процес визначення тактики виконання функціональних обов'язків;

– полісуб'єктний – надає можливість враховувати єдність процесів взаємодії вчителя з іншими суб'єктами навчально-виховного процесу загальноосвітнього навчального закладу;

– особистісний – означає орієнтацію на особистість як мету, суб'єкт, результат і головний критерій його ефективності; забезпечує орієнтування на особистість кожного вчителя до професійного розвитку; він зумовлений тим, що процес до професійного розвитку трактується з урахуванням особистісної позиції кожного з учасників процесу; спрямований на таку взаємодію суб'єктів, яка сприятиме особистісному зростанню педагога.

Варто зазначити, що процес управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів ґрунтується на певних закономірностях (вплив середовища; забезпечення реалізації умов, їх єдність і цілісність; високий рівень взаємовизначення керуючої і керованої підсистем, опора управлінської діяльності на положення наук, оптимальне співвідношення оперативно-поточних і стратегічних завдань управління, реалізація творчого потенціалу педагогічної праці, високий рівень професіоналізму особистості та діяльності керівників, рівень розвитку педагогічного колективу, науково обґрунтований план роботи, науково спланований зміст діяльності в управлінському циклі, забезпечення інформацією про реалізацію прийнятих управлінських рішень, необхідна розмаїтість підсистем навчального закладу, цілісність усіх функцій управління) й основоположних принципах, що зумовлюють процес управління, зміст, організаційні форми та методи згідно з метою дослідження. З основних управлінських принципів виокремлено такі: прогностичності, єдності зовнішніх і внутрішніх механізмів управління, взаємовизначення керуючої та керованої підсистем, науковості, оптимального співвідношення оперативно-поточного і цільового стратегічного управління, цілісності умов, спрямованості управління на реалізацію творчого потенціалу педагогічної праці, професіоналізму особистості та діяльності керівника навчального закладу, оптимального співвідношення цілеспрямованих управлінських впливів, самоорганізації і

саморегулювання, планомірності управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів, оптимальної структури управління, зворотного зв'язку, необхідної розмаїтості підсистем навчального закладу, цілісності функцій управління; зі специфічних принципів управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів виокремлено такі: демократизму, рівності, багатовекторності, системного аналізу, неперервності, гнучкості, цілісності, адаптивності, середовищний.

Організаційно-управлінська складова містить структуру та функції управління. Управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів виступає через узгодженість дій усіх суб'єктів управління: директора школи, заступників директора, керівників методичного об'єднання, кафедр, учителів, учнів.

Структура управління – це сукупність управлінських ланок, розташованих у строгій підпорядкованості, які забезпечують взаємозв'язок між керуючою і керованою системами [4]. Організаційна структура управління дозволяє працівникам чітко усвідомити своє місце у школі, завдяки чому вони спільно можуть працювати над досягненням цілей навчального закладу. Крім того, структура – це єдиний спосіб перейти від планів до дій. Без якої-небудь структури неможлива координація дій співробітників і найкращі плани не зможуть бути реалізовані.

Елементами структури є окремі працівники школи, підсистеми й інші ланки апарату управління, а відношення між ними підтримуються завдяки зв'язкам, що заведено поділяти на горизонтальні й вертикальні. Горизонтальні зв'язки мають характер погодження і мають, як правило, один рівень. Вертикальні зв'язки – це зв'язки підпорядкування, і необхідність у них виникає за ієрархічності управління, тобто за наявності декількох рівнів управління.

У загальношкільному управлінні можна виділити кілька рівнів управління, які виступають як ієрархічна система (див. рисунок 2). Вищий рівень цієї системи забезпечує директор. Як єдиноначальник, він здійснює безпосередню управлінську діяльність, а саме: забезпечує добір і розстановку кадрів, здійснює внутрішньошкільний контроль, надає допомогу учнівському колективу, організовує роботу з батьками, звітує про роботу школи тощо.

Другий рівень управління здійснюють заступники директора, які реалізують управлінські рішення. Третій рівень управління реалізують керівники шкільних методичних об'єднань (ШМО), керівники кафедр

тощо. Учитель займає центральне місце у системі управління, оскільки він найближче знаходиться до учнів і через його працю реалізуються управлінські рішення директора школи. Четвертий рівень управління становить учнівський колектив. Накази передаються від керівника до його заступників і далі.

Кожний із суб'єктів управління має власні функції, які визначають завдання і зміст його управлінської діяльності щодо професійного розвитку вчителя [2]. Аналіз наукової літератури дали змогу виокремити такі функції управління:

1. Основні функції управління:

– аналітична – аналіз інструктивних документів щодо особливостей викладання навчальних предметів, аналіз шкільної документації, яка характеризує професійну діяльність вчителя;

– цілепокладання – у процесі управління, для того, щоб домогтися бажаних результатів, ставиться певна мета, завдяки чому при закінченні даного процесу ми отримуємо очікувані результати;

– організаційно-координаційна – забезпечення умов для професійного розвитку і спрямування дії зовнішніх і внутрішніх чинників;

– контролююча – отримання інформації щодо кількісних та якісних змін у професійній компетентності вчителя, здійснення контролю за станом його професійного розвитку;

– регулятивно-корекційна – рефлексія професійної діяльності вчителя, внесення оперативних змін.

2. Специфічні функції управління:

– професійно-освітня – допомога у підвищенні рівня загальнонаукової, фахової та методичної підготовки вчителя, удосконалення його умінь та навичок професійної діяльності;

– діагностична – діагностування та моніторинг особистісних якостей та здібностей вчителя, вивчення результатів його професійної діяльності;

– оцінювально-прогностична – діагностика наявного рівня професійної компетентності і прогнозування напрямів розвитку;

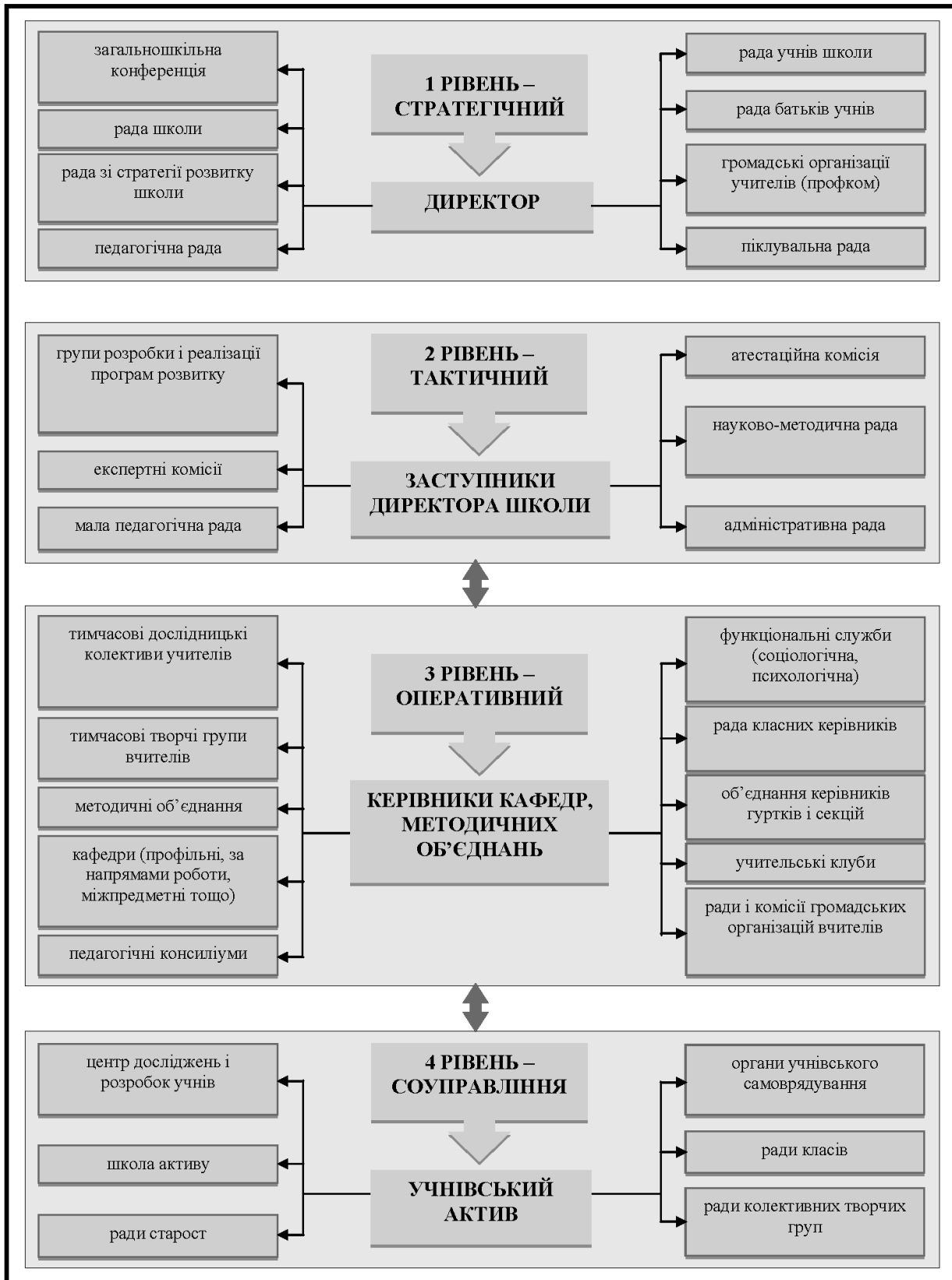

Рисунок 2. Модель організаційної структури керуючої системи школи

– мотиваційна – мотивація є однією з провідних функцій управління, оскільки досягнення основної мети залежить від злагодженості роботи людей. Мотивація є динамічним процесом, який стимулює й підтримує на певному рівні поведінкову активність індивіда. Вона охоплює систему спонукальних чинників (потреби, мотиви, цілі, наміри тощо), здатних впливати на поведінку людини, сукупність причин психологічних чинників, що стимулюють, підтримують на певному рівні, а також пояснюють поведінку та активність людини, з іншого боку, вона є процесом спонукування себе та інших, активності, досягнення цілей;

– стимулювальна – розглядається як процес активізації мотивів працівників (внутрішнє стимулювання) і створення стимулів (зовнішнє стимулювання) для їх спонукування до ефективної праці;

– методична – керівник має володіти технологією управління, методикою педагогічного аналізу, методами обробки інформації, методикою колективного творчого виховання;

– проектувальна – це організація встановлення організаційних, економічних, технологічних, технічних і етичних норм та нормативів тощо.

Змістовно-технологічна складова містить: організаційно-педагогічні умови, етапи технології управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів. До організаційно-педагогічних умов відносимо: допомога керівникам у професійному розвитку педагогів через створення програми «Професійний розвиток педагогів», орієнтація педагогічного колективу на спільну командну діяльність у досягненні поставленої мети, створення освітнього середовища щодо професійного розвитку вчителів, стимулювання інтересу вчителів до особистісно-професійних змін, залучення педагогів до активного професійного розвитку у неформальній та інформальній освіті.

Розроблення й упровадження загальної концепції управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів передбачає поетапну реалізацію технології управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів. Нами виокремлено чотири послідовних етапи (компоненти) технології управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів: мотиваційно-ціннісний, професійно-когнітивний, операційно-діяльнісний, рефлексивно-оцінювальний.

Мотиваційно-ціннісний етап підготовки учителів до професійного розвитку визначається як сукупність явищ, мотивів, які спонукають

педагогів до самоосвіти, саморозвитку відповідно до внутрішніх потреб і зовнішніх умов, які набувають особистісної значущості. *Професійно-когнітивний* етап зумовлений необхідністю формування та корекції його пізнавального та інтелектуального потенціалу. *Операційно-діяльнісний* етап передбачає перехід вчителя у позицію суб'єкта. Це можливо лише за умов широкого використання таких активних форм, як проведення дискусій, рольових ігор, аналізу конкретних ситуацій, виступів перед колегами тощо. При формуванні *рефлексивно-оцінювального* етапу учителів основні зусилля мають бути спрямовані на самоаналіз, самопізнання з наступною саморегуляцією і самоактуалізацією.

Оцінювально-результативна складова поєднує параметри, фактори, критерії, що розкриваються через кваліметричну модель управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів, рівні (високий, достатній, середній, низький) та кінцевий результат. Передбачуваним результатом реалізації моделі є позитивна динаміка управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів загальноосвітніх навчальних закладів.

2. Упровадження моделі управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів у загальноосвітньому навчальному закладі

На формувальному експерименті проводилась експериментальна перевірка моделі управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів у загальноосвітньому навчальному закладі.

Концептуально-цільова складова потребувала, насамперед, розробки та впровадження цільової комплексної програми. Вибір цього шляху обумовив розробку цільової комплексної програми «Професійний розвиток педагогів» на 2013–2017 рр., яка стала результатом модернізації управлінської діяльності через програмно-цільовий підхід. Ця програма передбачала:

1. Організаційне забезпечення програми – проведення експертизи локальних правових актів, освітніх програм, робочого навчального плану; організацію та роботу тимчасових творчих колективів з розробки локальних правових актів, концепції навчального закладу; модернізацію робочого навчального плану відповідно до завдань закладу; укладання угод з вищими навчальними закладами; організацію психолого-педагогічного консультування педагогів; створення картотеки періодичних видань та літературних джерел із

проблеми експерименту; проведення нарад, педагогічних рад і засідань методичних об'єднань із педагогами тощо.

2. Нормативно-правове забезпечення програми – видання наказів, розпоряджень щодо організації дослідно-експериментальної роботи; розробка локальних актів щодо впорядкування експерименту.

3. Науково-методичне забезпечення програми – проведення науково-практичних семінарів за участі викладачів вишів, методичної служби, педагогічних працівників шкіл, спрямованих на вдосконалення компетентності педагогів; участь у науково-практичних конференціях із визначеної проблеми.

4. Матеріально-технічне забезпечення програми – удосконалення розвитку методичного кабінету, забезпечення сучасними комп'ютерними програмами, мультимедійними засобами, облаштування медіа-класів, розширення фонду шкільних бібліотек тощо.

З метою створення нормативної бази директорами навчальних закладів розробляються накази: «Про реалізацію програми «Професійний розвиток педагогів»; «Про створення проблемно-творчих груп з питань організації наукової діяльності» тощо.

Основна мета *організаційно-управлінської складової* полягала у визначенні обов'язків і функцій щодо управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів загальноосвітніх навчальних закладів.

З цією метою у канікулярний час з керівниками експериментальних навчальних закладів було проведено тренінг з менеджменту делегування. Модуль змісту й форм тренінгу керівників складався з таких блоків:

Блок 1. Цілі делегування (цілі та завдання делегування, правила формування цінного корисного результату; делегування повноважень як інструмент підвищення ефективності роботи керівника; рольова гра «Супермаркет»).

Блок 2. Зони та форми делегування (стратегічне та тактичне планування, зони делегування; виявлення професійних та особистих можливостей та обмежень працівників; відповідальність при делегуванні повноважень працівнику; об'єктивні та суб'єктивні критерії оцінки роботи; ролі у команді; стилі управління керівника, можливості та обмеження; фільтри сприйняття вказівок працівниками, досягнення розуміння; рольова гра «Катастрофа»).

Блок 3. Особистість керівника у процесі постановки задач (лідерські та управлінські якості керівника; специфікація постановки цілей;

система безперервного росту; бар'єри делегування, причини опору вказівкам керівника; методи подолання бар'єру відторгнення нововведень; рольова гра «Висадка на танкер»).

Блок 4. Рівні делегування повноважень у компанії. Прогнозування результатів (основи системного підходу до управління процесами у навчальному закладі; визначення ключових точок контролю поставлених цілей; методи контролю поставлених завдань; прогнозування результатів по делегованих завданнях; підготовка та проведення результативних планових нарад; експрес діагностика актуального стану виконання поставлених завдань; розстановка пріоритетів під час делегування повноважень; організація, планування, контроль, від управління людьми до управління процесами; мотивація колективу як частина системи досягнення результату; інструменти делегування повноважень: нарада, управління по цілях, мотивуюче лідерство).

Отже, реалізація організаційно-управлінського компонента дозволила сформувати у кожного учасника уявлення про сутність делегування повноважень під час управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів, цілі делегування, бар'єри делегування, причини опору вказівкам керівника, мотивацію колективу як частину системи досягнення результату тощо.

Завданням *змістовно-технологічної складової* стала організація роботи щодо управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів, допомога педагогам в оволодінні знаннями, уміннями, навичками, необхідними для професійного розвитку.

У процесі професійного розвитку вчителів використовували різні форми, методи, засоби й прийоми, що забезпечували становлення теоретичного і практичного аспектів розвитку (лекції, семінарські, практичні заняття, дискусії, ситуації, ігри, вправи тощо). З учителями проводилась така робота:

- роз'яснення значення становлення себе як професіонала, майстра своєї справи;
- створення професійних ситуацій та їх вирішення;
- розігрування рольових ситуацій, проведення групових та індивідуальних вправ, які допомагають зрозуміти та усвідомити особливості внутрішнього стану, власні переживання та ін.

Особлива увага надавалася ситуаціям, завдяки яким учителі набували досвід самоаналізу й самооцінки своєї поведінки у колективі, що сприяло їх особистісному розвитку, оскільки у них формувалися

професійна спрямованість, уміння розв'язувати різного роду життєві проблеми, долати труднощі в їх розв'язанні, володіти собою, своїми емоціями, відчуттями.

По-перше, *ціннісно-виборчі ситуації*, які визначаються як норми, що регламентують професійно-педагогічну діяльність; стійкі орієнтири, за якими вчитель співвідносить свою педагогічну діяльність і життєдіяльність; особливості, які дозволяють учителю задовольняти свої потреби і слугують орієнтирами його соціальної і професійної активності, направленими на досягнення суспільно значущих цілей; категорія духовних цінностей, у яких утілено найвищі досягнення педагогічної думки у вигляді ідей, концепцій, теорій («Пізнай себе і прояви», «Мене можна цінувати за те, що я вмю робити», «Вчимося володіти собою», «Я та інші» тощо).

Рефлексивні ситуації актуалізують особові й групові мотиви поведінки у різноманітних видах діяльності. Педагогічна рефлексія відіграє важливу роль у професійному розвитку педагога. Вдаючись до рефлексії, педагог аналізує набутий досвід, робить висновки і будує плани. Рефлексія допомагає педагогу проявляти більшу гнучкість у плануванні занять з урахуванням реальних комунікативних потреб і психологічних особливостей учнів, що переводить взаємодію вчителя й учня з «суб'єкт-об'єктного» рівня на «суб'єкт-суб'єктний».

Ефективними формами, у рамках яких активно застосовують рефлексивні вміння і навички, є інтерактивні ігри та вправи («Моє ім'я і особиста риса», «Моя індивідуальність», «Перетворення», «Проекція образу особистого Я»). Цікавою, на наш погляд, була вправа «Поміркуємо». Кожен учасник отримував картку із визначенням поняття «рефлексії», дане відомим ученим. Він мав озвучити та проаналізувати твердження, визначивши його переваги та недоліки. Далі в обговоренні брали участь усі учасники.

Картка 1. Рефлексія – спостереження (внутрішній досвід), якому розум піддає свою діяльність та спосіб її прояву, внаслідок чого у розумі виникають ідеї цієї діяльності (Джон Локк).

Картка 2. Рефлексія – здатність індивіда зосереджуватися на змісті власних думок, абстрагуючись від усього зовнішнього, тілесного (Рене Декарт).

Картка 3. Рефлексія – універсальний спосіб пізнання свідомості, при якому потік переживання з усіма його різноманітними подіями <...> стає чітко осягненим та аналізованим (Едмунд Гуссерль).

Картка 4. Вільна людина, яка живе за принципом «золотої середини», адекватна у своєму виборі, тому що рефлексує власні «бажання» і «нахили», здійснюючи вибір на підставі розуму, а не почуттів (Бенедикт Спіноза).

Картка 5. Рефлексія – активний, наполегливий і уважний розгляд будь-якої думки або передбаченої форми знання у світлі підвалин, на яких воно покоїться, і аналіз подальших висновків, до яких воно приводить (Джон Дьюї).

Картка 6. Рефлексія дає змогу особистості вийти з повного заглиблення у безпосередню діяльність, ніби піднятися над нею, зробити її предметом аналізу, свідомого регулювання і контролю (Ювеналій Кулюткін).

Опанувавши рефлексію щодо самого себе, навчившись аналізувати власні думки, почуття та вчинки, педагог має використати свої рефлексивні знання та уміння у процесі пізнання дітей і застосувати рефлексивні механізми у взаємодії з ними.

Проектні ситуації спонукали учителів до усвідомлення правильності власних дій, їх значущості для оточуючих і для себе особисто, сприяли прийняттю грамотних рішень, прогнозуванню можливих наслідків власної діяльності, визначенню її перспектив (моделювання фрагменту уроку «Мікровикладання», самопрезентація себе і свого предмету викладання, моделювання виховного заходу, конкурс «Майстерність педагогічної розповіді», «Аукціон педагогічних ідей», «Конкурс педагогічних талантів», «Співбесіда», «Переговори» тощо).

Креативні ситуації розкривають творчий потенціал у рішенні педагогами професійних проблем, ділових задач, у процесі розв'язання яких учителі пропонували нове бачення, альтернативи поширеним способом рішення проблеми. Педагогам пропонувалися такі завдання. Наприклад, завдання (на розвиток професійного сприймання, уявлення та уяви вчителя). Гра «Оповідач по колу». Ведучий починає розповідь: «Зайшовши до класу після дзвінка, вчителька побачила...». Далі продовжує наступний. Останній учасник повинен закінчити оповідання. Встановлюється мінімум та максимум внеску кожного: від речення до 1 хв. розповіді.

Завдання (на удосконалення мови вчителя, інтонаційну виразність мовлення). Ви вчитель. Учитель пояснює новий матеріал, входить Сергійко, який запізнився. Ваші дії у цей момент...

Завдання (на розвиток мислення, уяви). Пропонується учителям скласти казки, за даними картками (витягують по черзі).

Завдання (на розвиток артистичних умінь) 1. У класі тихо. Всі працюють. Лише одна учениця закрила зошит, поклала ручку і дивиться у вікно. Відреагуйте на цю ситуацію... 2. Вчителька доручає двом учням прибрати у класі. Вони відмовляються. Спроектуйте ваші дії і програйте цю ситуацію.

Виконання будь-якого завдання обов'язково аналізувалося вчителем, відзначалися моменти, в яких учасник відійшов від наміченого плану, аналізуються результати прояву творчості у вирішенні тих чи інших завдань та її продуктивність.

Ситуації-тренінги відпрацьовували конкретні уміння й навички педагогів у конкретних педагогічних ситуаціях. Для цього педагогам пропонувалися завдання типу:

1) відшукати у собі почуття, яких ви не відчуваєте зараз: радість, гнів, горе, відчай, байдужість, обурення тощо, і у педагогічно доцільній формі виразити ці почуття у різних ситуаціях;

2) подаються різні фрази, і ставиться завдання вимовити їх з різними відтінками у залежності від педагогічної ситуації (типу «Добрий день!», «Будь ласка», «Ні», «Так», «Хто відсутній?», «Підійди до мене» та ін.).

Добрий ефект давали *ситуації-імпровізації*, коли, учителі могли програвати різні ролі – від директора, батьків до учня тощо, проявивши при цьому свої особисті, професійні та ділові якості.

У дослідженні була використана гра «Інтерв'ю», коли учитель «вступає у роль», займає позицію школярів, батьків учнів, колег-учителів, адміністрації школи, громадськості. Учасники добирали питання для інтерв'ю. Члени групи самостійно вирішували, які питання і чому їх слід поставити. Ця гра потребує не лише мобілізації вольових сил, свідомості, підсвідомості, уваги, творчої уяви, а й уміння перевтілюватися у запропоновану роль.

У процесі формування готовності до педагогічної імпровізації з вчителями нами були запозичені такі багатофункціональні ділові ігри, як «Сучасний урок у школі», «Особистісно орієнтовані технології навчання й виховання школярів», «Системи оцінювання знань, умінь і навичок учнів», «Педагогічна рада», «Конфлікти між суб'єктами навчально-виховного процесу», «Засідання методичного об'єднання вчителів», «Робота педагога з неблагополучними сім'ями», «Взаємодія вчителя з адміністрацією, громадськістю», «Діти з обмеженими

можливостями» тощо. У процесі експерименту нами також використовувались імітаційно-моделюючі навчальні ігри з педагогіки з урахуванням рівнів інтелектуальної активності, як то «Шкільна науково-практична конференція», «Вибори директора», «Прес-конференція педагогів-новаторів», «Батьківські збори» тощо.

Найбільш ефективним в аспекті досліджуваної проблеми виявилось спеціально розроблений нами курс «Професійний розвиток учителів». Основна мета програми – надати теоретичні знання та практичні вміння про професійний розвиток учителя, допомогти педагогам оволодіти мінімумом педагогічних знань щодо професійного розвитку та самовдосконалення. Заняття з керівниками і педагогами проводилися у канікулярний час. Програма педагогічної освіти педагогів складається із двох розділів.

Розділ 1. Теоретичні основи професійного розвитку вчителів загальноосвітнього навчального закладу – розкрити особливості професійного розвитку вчителів, функції, методологічні підходи та принципи професійного розвитку вчителів. Познайомити з вітчизняним і зарубіжним досвідом професійного розвитку вчителів. Розкрити сутність поняття «професійний розвиток учителя», рівні професійного розвитку учителів. Визначити мотивацію професійного зростання вчителів.

Розділ 2. Технологія управління професійним розвитком учителів загальноосвітнього навчального закладу – розкрити програмно-цільовий підхід в управлінні професійним розвитком учителів, послідовні кроки управлінця щодо створення програми професійного розвитку учителів, структуру програми професійного розвитку учителів. Визначити форми і методи професійного розвитку учителів загальноосвітнього навчального закладу, інноваційні технології у професійному розвитку вчителя.

Спецкурс містить значущу інформацію про шляхи професійного розвитку педагогів, можливості продовження освіти, оволодіння формами і методами професійного розвитку учителів загальноосвітнього навчального закладу. Особливість курсу полягає у тому, що їх викладання вимагало співробітництва багатьох фахівців – психологів, викладачів вишів, експертів у різних областях професійної діяльності. Різноманітність занять курсу підвищує інтерес учителів до роботи над темою й тим самим створює передумови ефективної роботи. Використання у процесі вивчення спецкурсу вправ «Особистісний ріст учителя», «Реклама професії вчителя»,

«Переговори», розігрування рольових ситуацій тощо сприяли підвищенню рівня сформованості професійного розвитку вчителів.

Спецкурс «Професійний розвиток учителів» був запропонований не тільки загальноосвітнім навчальним закладам, а й використовувався на заняттях зі слухачами курсів підвищення кваліфікації та студентами ступеня освіти «магістр» за спеціальністю 073 «Менеджмент» (управління навчальним закладом у сфері освіти та виробничого навчання) кафедри педагогіки та управління освітою Донецького національного університету імені Василя Стуса.

Проведена робота сприяла координації дій учасників експерименту; стимулюванню інноваційної діяльності вчителів; створенню позитивного мікроклімату, який необхідний для продуктивної співпраці.

Крім того, відмічалось, що професійний розвиток спрямований на реалізацію педагогом себе як особистості. Прагнення до самовдосконалення, самоосвіти, саморозвитку є важливими чинниками професійного зростання вчителя, що забезпечують розширення його творчих можливостей, пізнавальних інтересів та формування творчої індивідуальності.

Тому, важливе значення для професійного зростання вчителя мали:

1. Оволодіння передовим педагогічним досвідом, пошуковою дослідною роботою. Унаслідок ознайомлення з діяльністю кращих педагогів та її аналізу вчитель глибше осмислював закономірності навчально-виховного процесу, вчився педагогічно правильно сприймати кожен учинок дитини, знаходити причини конфліктів і способи їх розв'язання.

2. Систематичне вивчення філософської та психолого-педагогічної літератури, законодавчих актів держави про освіту, виховання та навчання; зустрічі з новаторами; участь у роботі методичних об'єднань, семінарів, конференцій, педагогічних читань тощо.

3. Ознайомлення з педагогічною пресою, радіо, телебаченням, Інтернетом. Вони швидко реагують на всі зміни, що відбуваються у системі педагогічної освіти та навчально-виховному процесі, ознайомлюють із досвідом педагогів-новаторів, науково-педагогічними новинками, матеріалами різноманітних зустрічей, конференцій тощо. Популярними серед учителів стали газети «Освіта», «Шкільний світ», журнали «Рідна школа», «Шлях освіти» тощо, а також зарубіжні періодичні психолого-педагогічні видання.

4. Ознайомлення із національною системою виховання, що втілює виховну мудрість українського народу, його кращих учених, прогресивні традиції українців у родинному вихованні, виховне значення українських народних звичаїв, традицій, свят, обрядів.

Таким чином, реалізація змістовно-технологічного компонента дозволила сформувати у кожного учасника уявлення про зміст та особливості професійного розвитку педагогів, використання форм і методів професійного розвитку учителів загальноосвітнього навчального закладу тощо.

Метою *оцінювально-результативної складової* було здійснення контролю за ходом експериментального дослідження та визначення певних результатів педагогів.

У процесі роботи керівники спостерігали, як упроваджуваний експеримент впливав на педагогів: чи спонукало це їх до творчої, інноваційної діяльності, пошуку літератури, чи з бажанням знаходили відповіді на запитання, чи більше почали цікавитись проблемами школи, навчання, чи охочіше стали вчитись, як узагалі вплинула на професійний розвиток учителів експериментальна робота (задоволені – незадоволені).

Для більш успішного управління професійного розвитку вчителів був розроблений навчально-методичний посібник для керівників, учителів «Управління професійним розвитком учителів». Під час експериментальної роботи у деяких педагогів виникали певні труднощі: з організації навчального процесу, вміння організувати свою працю, організації свого часу тощо. У таких випадках проводилися консультації з проблем, що виникали. Також у процесі роботи давалися конкретні відповіді на поставлені педагогами питання. Для більш глибокого ознайомлення з матеріалом пропонували додаткову літературу. Проводилися круглі столи з управління освітнім середовищем професійного розвитку педагогів, організовувалися диспути з проблеми професійного розвитку педагогів.

У процесі проведення експериментальної роботи була виявлена ефективна форма популяризації досягнень педагогів – «Фестиваль ідей», що став презентацією кращого досвіду роботи вчителів. За період проведення експерименту загальноосвітні навчальні заклади стали більше співпрацювати з різними освітніми установами міста й області.

Особливе значення для всіх учасників експериментальних навчальних закладів мали участь і перемога у конкурсах: Всеукраїнський конкурс

«Учитель року», міський конкурс «Віртуальні виставки: феєрія знахідок», міський конкурс «Педагогічна надія міста», міський конкурс «Класний керівник року», Всеукраїнський конкурс «Парк педагогічної майстерності», міський конкурс «Кращий навчально-методичний посібник», міський конкурс на кращий методичний посібник «Ярмарок фахових сподівань» у рамках міського проекту «Ім'я в освіті міста», обласний конкурс «Методичне забезпечення професійної компетентності педагогічних працівників» тощо.

Великого значення в експериментальній роботі набуло створення учителями портфоліо професійної діяльності, що допомогло систематизувати роботу з професійного розвитку вчителя.

Робота, що проводилася, підсилювала позитивний вплив соціального оточення на учителів, зміцнювалися відносини між колегами, адміністрацією, забезпечувалася у процесі співробітництва «батьки-учень-учитель-адміністрація». Педагогічні ради, конференції, семінари сприяли створенню єдиної консолідованої позиції педагогів, адміністрації та учнів, стали інструментом інтеграції зусиль усіх учасників освітнього процесу. Звичайно, ця робота мала дати позитивні результати, що отримало своє підтвердження у процесі контрольного експерименту.

Результати проведеного дослідження дають підставу зробити такі **висновки:**

Визначено, що управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів передбачає створення моделі. Модель управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів розглядається як концептуальний інструмент, поданий у вигляді складових освітнього середовища, які визначально впливають на процес управління професійним розвитком учителів загальноосвітнього навчального закладу. На основі теоретичного аналізу було обґрунтовано сукупність визначених складових моделі: концептуально-цільова, організаційно-управлінська, змістовно-технологічна та оцінювально-результативна.

У процесі формувального експерименту реалізована модель управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів. Розроблено й апробовано науково-практичний інструментарій реалізації моделі управління освітнім середовищем професійного розвитку вчителів: цільова програма розвитку «Професійний розвиток педагогів»; програма спеціально розроблених курсів «Управління професійним розвитком учителів», «Професійний розвиток учителів» тощо.

Література:

1. Анненкова І.П. Теорія і методика моніторингу якості професійної діяльності науково-педагогічних працівників вищих навчальних закладів : дис. ... докт. пед. наук : 13.00.06 / Ірина Петрівна Анненкова. – К., 2016. – 517 с.
2. Бабанский Ю.К. Проблемы повышения эффективности педагогических исследований: дидактический аспект / Ю.К. Бабанский. – М. : Педагогика, 1982. – 191 с.
3. Дахин А.Н. Моделирование в педагогике: попытка осмысления / А.Н. Дахин // Bestreferat.ru. [Электронный ресурс] – Режим доступа: <http://www.bestreferat.ru/referat-78582.html>
4. Управление развитием школы / под ред. М.М. Поташника, В.С. Лазарева. – М. : Новая шк., 1995. – 464 с.
5. Фрицюк В.А. Теоретичні та методичні засади підготовки майбутніх педагогів до безперервного професійного саморозвитку : дис. ... докт. пед. наук : 13.00.04 / Валентина Анатоліївна Фрицюк. – Вінниця, 2016. – 532 с.
6. Шехавцова С.О. Теоретичні і методичні засади формування суб'єктності майбутніх учителів у процесі фахової підготовки : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти» / С.О. Шехавцова. – Старобільськ, 2017. – 44 с.

Марценюк М. О.,
кандидат психологічних наук, доцент кафедри психології
Мукачівського державного університету, м. Мукачево

Штих І. І.,
старший викладач кафедри психології
Мукачівського державного університету, м. Мукачево

ГЕРОНТОПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ МІЖСОБИСТІСНОГО СПІЛКУВАННЯ

Анотація

Стаття присвячена актуальній проблемі сучасної геронтопсихології – проблемі комунікації та спілкування осіб похилого віку. Окреслено роль міжособистісного спілкування у житті людей похилого віку. Зазначено, що дана проблема, як складне явище, має багаторівневий, суперечливий характер і у цілому недостатньо розроблена. Здійснено емпіричне дослідження особливостей комунікативних та інтерактивних аспектів міжособистісного спілкування літніх осіб. Установлено, що існують певні особливості у міжособистісних взаєминах даної категорії людей. Проаналізовані геронтопсихологічні аспекти процесу міжособистісного спілкування. Визначено напрямки подальшої роботи та перспективи досліджень.

Вступ

Загальновідомі демографічні та соціальні зміни, що відбулися у більшості країн світу у першій половині ХХ століття, стали безпосередніми причинами стрімкого розвитку геронтології – науки про старіння і старість.

Психологія похилого віку розроблена недостатньо (у психології розвитку 90% займає психологія дітей). Тим часом цей період – значущий етап онтогенезу людини, і без його ґрунтовного дослідження неможлива побудова концепції психічного розвитку та відповідно формування образу «позитивного старіння». Важливість вивчення і розробки психології старіння, як головної складової соціальної геронтології, очевидна. Але перед психологією тут виникає багато ще невирішених проблем, у тому числі у сфері теоретичних пояснень, методологічних підходів. При цьому проблема комунікації,

спілкування в осіб похилого віку має багаторівневий та суперечливий характер. Ця суперечливість впливає із самої сутності людського буття. Людина, з одного боку, є суб'єктом, індивідуальною особистістю, яка має потребу в автономії й індивідуалізації. З іншого боку, вона – істота громадська (суспільна), яка має потребу до постійного спілкування з подібними собі. Тому втрата контактів із людьми, самотність становлять серйозну проблему для людей похилого віку. Спілкування в осіб похилого віку ще більше погіршує проблеми як соціально-побутового, так і психологічного характеру, та загострює їх сприйняття самими людьми через неможливість ділитися інформацією навіть із близькими людьми [4; 8].

Похилий вік науковцями трактується як окремий етап у такому періоді життя людини, як старість, початок якого пов'язаний із кризою (Т.Д. Марцинковська, В.В. Фролькіс та ін.). Психічний розвиток підпорядковується певним закономірностям (серед них особливе значення має нерівномірність та гетерохронність) і керується низкою механізмів (зокрема, компенсацією, уникненням, відчуженням, агресією, самостійним самопроекуванням тощо). У похилому віці відбуваються зміни у соціальній ситуації розвитку особистості, у системі її стосунків з навколишнім середовищем (М.Д. Александрова, Л.І. Анциферова, О.І. Бондарчук, М.С. Пряжніков та ін.). Провідну діяльність осіб похилого віку пов'язують зі спілкуванням, наставництвом (В.Ф. Моргун), зі збереженням особистості (М.В. Єрмолаєва), із прийняттям власного життєвого шляху (О.Г. Лідерс), професійною самореалізацією (М.Д. Петраш), саморозвитком (М.Л. Смульсон), позитивним розвитком у подальшому житті тощо. Особистісні новоутворення цього віку науковці вбачають в аналізі минулого життя, у формуванні оновленої ментальної моделі світу, у чинниках, які зумовлюють гармонійний розвиток на сучасному етапі.

Серед праць, які безпосередньо торкаються дослідження психологічних проблем спілкування у похилому віці, можна згадати роботи О.А. Агаркова, М.О. Житинської, О.Г. Коваленко, О.В. Краснова, Т.І. Колесніченко, Б.Д. Паригіна, О.А. Поцулко та інших. Однак загалом ця проблема залишається дослідженою недостатньо.

Проблема відсутності спілкування в осіб похилого віку у вітчизняній літературі є порівняно малодослідженою сферою. Заслуговують на увагу праці О.Г. Дмитрієва, Б.Ф. Усманова, Н.І. Шелейнова, М.Я. Соніна, О.О. Дискіна, В.О. Сухомлинського, у яких розглянуто проблеми адаптації громадян похилого віку до нових умов (таких як

передпенсійний період, становлення ринкової економіки). Розкриттю сутності феномена самотності літніх людей присвячено роботи О.О. Базалука, М.М. Віленчика, Г.В. Старшенбаума та інших.

Мета статті полягає у теоретичному розгляді, емпіричному дослідженні, а також аналізі геронтопсихологічних аспектів міжособистісного спілкування.

Повноцінний розвиток психіки надає можливість говорити про період старості не як про передсмертне існування, а як про повноцінний період, який завершує онтогенез людини. Високорозвинена психіка докладає максимум зусиль для того, щоб увійти у період старості у максимально комфортному стані, не витратити час та сили на боротьбу з хворобами, а продовжувати максимально реалізовувати свої внутрішні потенціали. Історія знає безліч прикладів, коли видатний внесок в історію людства було здійснено у період старості. Це і концепція ноосфери В. Вернадського, яку він почав обґрунтовувати у віці далеко за 70 років; і дослідження А. Виноградова з космохімії, до яких він приступив після 60 років; і неперевершена у плані поетизації жінки збірка розповідей нобелівського лауреата І. Буніна «Темні алеї», що була написана у 73 роки; й основні твори з етики І. Канта, написані у відрізьку між 60 та 75 роками тощо. При грамотному ставленні до тіла у попередні роки період старості у плані творчої активності мало чим відрізняється від попередніх періодів [3].

Вікова періодизація другої половини життя людини складна, оскільки у міру збільшення її тривалості життя змінюються і уявлення про час настання похилого і старечого віку. Найбільш відома класифікація англійської вченої Д. Бромлей. Згідно з її періодизацією, цикл старіння складається з трьох стадій:

- 1 стадія – «віддалення від справ», «відставка» – 65-70 років;
- 2 стадія – старість – 70 років і старше;
- 3 стадія – хвороблива старість і смерть / максимум – близько 110 років.

Д. Бромлей наводить наступну характеристику цих стадій.

Перша характеризується підвищенням вразливості до порушень життєвого стереотипу і «психічними заворушеннями» у найближчому оточенні; збільшується потребою у комунікації, загостренню почуття спорідненості і прихильності до близьких людей; звільненням від службової ролі і громадських справ або продовженням деякого роду діяльності з метою підтримання авторитету і влади; адаптацією до

нових умов життя без постійних і напружених занять; погіршенням фізичного та розумового стану.

Старість характеризується повною незайнятістю у суспільстві, відсутність будь-яких ролей, крім сімейних, зростаючої соціальною ізоляцією, поступовим скороченням кола близьких людей, особливо зі сфери однолітків, фізичної і розумової недостатності.

Остання стадія – постаріння, у процесі якого хвороблива старість характеризується наростанням сенільних явищ (сенільному – старечий психоз) у поведінці і психічній сфері, остаточним порушенням біологічних функцій, хронічними болючими станами, смертю. Для цієї стадії Д. Бромлей вже не знайшла будь-яких соціальних характеристик і визначень стану особистості, суб'єкта і внутрішнього світу старої людини, переживання нею прожитого життя і очікування смерті [13].

Головною умовою життя людини, умовою її виховання і розвитку, засвоєння суспільного досвіду поряд із працею, як відзначає І.Д. Бех, є спілкування [5].

У житті літньої людини важливим є міжособистісне спілкування. Воно зумовлює її життєдіяльність. Завдяки якісному спілкуванню літня людина включається до широких соціальних зв'язків, у неї знижуються темпи старіння, стає кращим фізичне здоров'я, що у цілому зумовлює вищий рівень її життя. Таке спілкування загалом відіграє провідну роль у похилому віці. Це перший вид діяльності, яким людина оволодіває в онтогенезі і який дозволяє успішно здійснювати інші види діяльності. Це також засіб, за допомогою якого старіння стає саме соціальним процесом, а не лише фізіологічним або психологічним. Важливою умовою, яка зумовлює зміни у міжособистісному спілкуванні у похилому віці виступає соціальна активність особистості [7; 10].

Міжособистісне спілкування осіб похилого віку є процесом формування емоційних взаємин особистості у похилому віці з окремими суб'єктами, що її оточують, що передбачає емоційне ставлення один до одного, взаємне соціальне пізнання, певний спосіб їхньої поведінки один з одним. Тобто міжособистісне спілкування у похилому віці є суб'єкт-суб'єктним складним процесом, що має емоційну, пізнавальну й поведінкову складові [7].

Емоційна складова міжособистісного спілкування особи похилого віку передбачає прояв її емоційно ціннісного ставлення до іншої людини. Така складова виявляється у різноманітних якостях, властивостях людини, зокрема, в її емпатійності, здатності викликати до себе симпатію, подобатися іншим особам, у її прагненні не бути

самотньою, у гнучкості у спілкуванні, у наявності емоційного досвіду спілкування, у настанові на партнера у безпосередньому спілкуванні.

Пізнавальна складова міжособистісного спілкування передбачає соціальне пізнання іншої людини. Вона містить орієнтованість у вербальних і невербальних засобах комунікації, здатність правильно розуміти комунікативну ситуацію, особистісні якості, що впливають на процес міжособистісного спілкування. Поведінкова складова міжособистісного спілкування особи похилого віку передбачає саморегуляцію її поведінки (взаємодії) з іншою людиною, й має мотиваційно-вольові аспекти. Цей компонент містить сукупність умінь ефективно використовувати вербальні й невербальні засоби спілкування, спостерігати за собою та партнером по спілкуванню, знаходити оптимальні способи для вираження власних почуттів, адекватно відобразити почуття партнера, володіти прийомами зворотного зв'язку.

Поведінкова складова міжособистісного спілкування осіб похилого віку виявляється також у способах, стилях такого спілкування.

Провідною складовою у міжособистісному спілкуванні осіб похилого віку виступає саме емоційна. Вона передбачає наявність у суб'єктів міжособистісного спілкування певних почуттів один до одного, емоцій, переживань, які цих суб'єктів зближують або роз'єднують. У процесі міжособистісного спілкування формуються міжособистісні стосунки, котрі мають емоційну основу, тобто вони з'являються на основі певних почуттів партнерів один до одного, що можуть бути як позитивними, так і негативними (Б.Д. Паригін).

Міжособистісна взаємодія у похилому віці відбувається за кількома напрямками (Яцемирская Р.С.) [14]:

1. Сім'я (родина) – найближче оточення, що складається з осіб різного віку, в основі якого є шлюб або кровне родство. Це соціокультурне середовище, котре може надати особі похилого віку матеріальну допомогу й підтримку, гарантує її безпеку, доповнить її соціальні контакти, зробить активним спосіб життя. Але саме у сім'ях часто виникають проблеми, джерелом яких може бути егоїзм і соціокультурні характеристики як старих осіб, так і молодих членів сім'ї.

2. Друзі та знайомі складають найближчу частину субкультури, до якої належить особа похилого віку. За результатами окремих досліджень, для людини у похилому віці більш важливими є соціальні контакти з друзями чи сусідами (вони більше впливають на її

благополуччя), ніж контакти з дітьми або іншими родичами. Друзі інколи частіше, ніж родина можуть зрозуміти літню людину й надати їй підтримку та допомогу – адже вони мають однакові проблеми, схожий життєвий досвід, стереотипи сприйняття. Проблема старіючих осіб полягає у тому, що поступово члени культурних груп їхньої приналежності йдуть із життя й ці втрати стають непоправними через звуження кола нових соціальних контактів. Тому необхідно створювати для осіб похилого віку спеціальні умови та налагоджувати коло їхнього спілкування (М. Пінкварт) [11].

3. Різні спільноти (групи за інтересами, товариства, конфесійні об'єднання тощо) є соціальними організаціями, у межах яких особи похилого віку можуть реалізувати свій соціально корисний культурний потенціал і завдяки яким вони відчувають власний зв'язок зі світом, із ширшим соціальним контекстом. Проблеми осіб цього віку полягають у недостатній розвиненості таких спільнот, особливо у сільських умовах, і у недостатній кількості спеціалістів, які вміють організовувати участь цієї категорії населення у суспільному житті (О.В. Краснова) [10].

Так, чим менш порушеними у пізньому віці у людини є властивості уваги та сприйняття, тим більше особливостей поведінки партнера вона зможе помітити, що дозволить краще його зрозуміти. І сам процес спілкування буде відрізнятися у працюючих та непрацюючих осіб похилого віку. Особи літнього віку, зазвичай, зорієнтовані на пізнання і культуру, продовження професійного життя, турботу про онуків, відпочинок, радість від життя (Б.М. Ємалетдінов, Г.С. Сухобський) [7].

У літньої людини, що відвідує будь-які гуртки, на кшталт: співу, малювання, вишивки, іноземної мови, а також полюбляє рибалити, куховарити, доглядає та вигулює домашнього улюбленця, є соціально активною, уміє користуватися Інтернетом, Skype є більше можливостей для налагодження спілкування з різними людьми, ніж у тієї, яка приділяє власний час протягом дня лише домашньому господарству й рідним, не має жодних інтересів, захоплень (крім, наприклад, бездумного перегляду телевізора) і не цікавиться сучасними засобами налагодження зв'язку.

Серед тих, хто також може контактувати з літніми людьми, є сусіди. При цьому стосунки між сусідами не завжди є доброзичливими. Часто ці стосунки перетворюються на тривалу війну, яка йде зі змінним успіхом. Поразки постають у вигляді інфарктів, інсультів та інших

захворювань. Часто хворобливо підвищена підозрілість самотньої людини провокує спалахи гніву в її близького оточення.

З позиції сучасних досліджень можливими механізмами стабілізації розвитку у пізні періоди виступають творчість, навчання, активність, самодетермінація, професійна самореалізація також, уміння приймати допомогу [1; 2].

Важливу роль у міжособистісному спілкуванні осіб похилого віку відіграють також етнічні умови. Так, в одних культурах само собою зрозумілою є повага до старості, до представників старших поколінь, в інших ж культурах така повага не є загальноприйнятою. Зовнішні чинники впливають загалом на ситуацію спілкування, що зумовлює його характер і ефективність. Ситуація спілкування може бути спокійною, а може бути напруженою, конфліктною [9].

Особа похилого віку, яка живе усамітнено, ізольовано, частіше може відчувати почуття самотності, ніж та, що живе з родиною і має з нею нормальні взаємини. Таким чином, міжособистісне спілкування для літніх людей дозволяє їм вирішувати важливі задачі розвитку – оновлювати сенс життя (М.Л. Смульсон) та коригувати власні емоційні стани (І.Д. Бех) [12].

Міжособистісне спілкування є не тільки необхідним компонентом діяльності людей, а обов'язковою умовою нормального функціонування. І саме тому, у похилому віці необхідно розвивати соціальні уміння, навички, особливості, якості, риси, що пов'язані з навчанням міжособистісного спілкування.

Результати емпіричного дослідження. Вибірка нашого дослідження складала 57 літніх людей віком від 59 до 75 років, з них 40 жінок, 17 чоловіків. На основі проведеного аналізу теоретичних джерел та методичного інструментарію, для нашого дослідження ми обрали: тест-опитувальник особистісної зрілості Ю.З. Гільбуха, методику дослідження самооцінки особистості та визначення індексу задоволення собою (спрощена версія Q-сортування В. Стефенсона), методику виявлення стратегії поведінки у конфлікті К. Томаса, методику діагностики міжособистісних відносин Т. Лірі, методику діагностики міжособистісних відносин за О.О. Рукавишниковим [6; 15].

Літні люди у нашому дослідженні мають високі показники за шкалами «Ставлення до свого Я» ($M_x = 10,64$) та «Життєва установка» ($M_x = 9,64$), що говорить про підвищену самооцінку та значну роль установок в їхньому житті. Результати методики «Тест-опитувальник особистісної зрілості» Ю.З. Гільбуха графічно представлені на рис. 1.1.

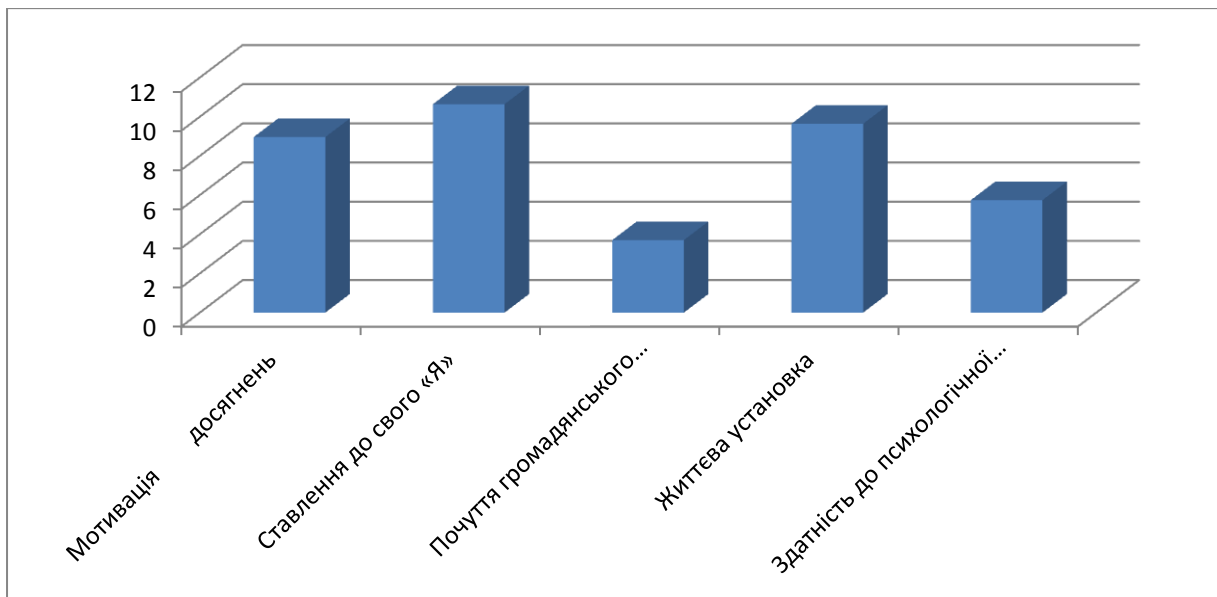

Рис. 1.1. Середні значення за методикою Ю.З. Гільбуха «Тест-опитувальник особистісної зрілості»

Самооцінка та установки дозволяють підтримувати впевненість у собі, дотримуватись певних життєстверджуючих стратегій поведінки у повсякденному житті та у складних ситуаціях. Трохи нижчі показники за шкалою «Мотивація досягнень» ($M_x = 8,96$), проте вони вказують на присутність у даної категорії людей бажання проявляти ініціативу та боротися за свої цілі, досягати поставленої мети, відстоювати свої позиції.

Отримані дані підкреслюють значну у роль у похилому віці мотиваційно-вольової сфери особистості. Вольові якості та моральні установки і принципи визначають у значній мірі якість життя людини літнього віку і впливають на всі сфери її життя, особливо на процес спілкування, оскільки впливають на вибір кола спілкування – з тими особами, з якими цікаво і які розділяють ці принципи та установки.

Низькі показники за шкалами «Психологічної близькості з іншою людиною» ($M_x = 5,74$) та «Почуття громадянського обов'язку» ($M_x = 3,70$) потребують окремого аналізу. Ймовірно досліджувані нами особи відчують себе непотрібними у сучасному соціумі, втрачають інтерес до явищ суспільно-політичного життя, не бачать перспективи своєї діяльності у суспільстві або вважають свій громадський ресурс вичерпаним. Це може бути пов'язано з тим фактом, що багатьох з тих, з ким вони провели свої молоді і зрілі роки, вже нема, а в довірливій

близькі стосунки з новими людьми вони не ризикують вступати через страх втрати чи відсутність емпатії.

Тенденцію до підвищення самооцінки у похилому віці підтверджують дані, отримані у результаті проведеної методики дослідження самооцінки особистості та визначення індексу задоволення собою (спрощена версія Q-сортування В. Стефенсона).

Таблиця 1.1

**Рівень самооцінки людей похилого віку
(за методикою Q – сортування В. Стефенсона)**

Рівень самооцінки	Неадекватно занижена	Занижена	Завищена	Неадекватно завищена
Кількість осіб	5	15	27	10
Значення показника у %	8,8	26,3	47,4	17,5

Завищена самооцінка спостерігається у 47,4% досліджуваних осіб, що є позитивним фактором, і свідчить, що такі особи продовжують розвиватися, слідкують за своїм здоров'ям, спілкуються зі своїми ровесниками, друзями, родичами. У процесі бесіди з цими людьми виявилось, що у них є діти, онуки, з якими вони підтримують хороші стосунки. У одних респондентів родичі живуть разом з ними, інші знаходяться на відстані, і навіть в інших країнах, але вони часто розмовляють телефоном, користуються для спілкування скайпом, листуються, турбуються один про одного. Варто зазначити, що у даних осіб були також виявлені високі показники індексу задоволення собою.

Занижена самооцінка спостерігається у меншій кількості осіб – 26,3%. Такий рівень самооцінки свідчить про слабе сприймання свого «Я-образу», про невпевненість у собі, підвищену критичність до себе, а також критичне ставлення до всіх навколишніх осіб – друзів, рідних – дітей, онуків. У цієї частини вибірки сформована негативна «Я – концепція», яка погіршує їх пристосування до сучасних умов їх життя і діяльності спричиняючи погане самопочуття, знижений настрій, можливо навіть конфліктність у відносинах з оточуючими.

Неадекватно занижена самооцінка спостерігається у 8,8%, що свідчить про розбіжності у досліджуваних особистостей між «Я – реальним» та «Я – ідеальним». У респондентів може бути

підвищена тривога, підозрілість, низька самоповага, може проявлятися комплекс неповноцінності, низька активність особистості. У цих же досліджуваних спостерігались низькі показники за шкалами «Психологічна близькість з іншою людиною» та «Почуття громадянського обов'язку» за методикою Ю.З. Гільбуха.

У процесі бесіди з нашими респондентами було виявлено, що саме в осіб із заниженою самооцінкою спостерігається погіршення настрою і самопочуття, вони тривалий час лікуються від хронічних захворювань, важко переживають негаразди у сім'ї, перебувають під впливом засобів масової інформації і негативно сприймають соціальні проблеми у країні.

Неадекватно завищена самооцінка виявлена у 17,5% опитаних. Це переважно жінки пенсійного віку, які у свій продуктивний період займали посади у керівних органах, звикли керувати іншими людьми, відстоювати свою думку і не підпадають під вплив інших осіб. До того ж, одна з них не має власної сім'ї, але опікується племінниками, а у другій все нормально складається у дітей і внуків, вони спілкуються з нею, радяться, зважають на її думку.

Отже, у результаті дослідження за методикою визначення самооцінки особистості та індексу задоволення собою (спрощена версія Q – сортування В. Стефенсона), виявлено, що більшість людей похилого віку у досліджуваній вибірці мають адекватно завищену самооцінку.

Нас цікавило питання, які ж моделі поведінки у міжособистісному спілкуванні характерні для даної вікової категорії людей. За допомогою опитувальника К. Томаса «Стратегії поведінки в конфлікті», який може бути використаний в якості орієнтовного для вивчення адаптаційних і комунікативних особливостей особистості, стилю міжособистісної взаємодії, ми отримали найвищі показники за шкалою «Співпраця» ($M_x = 6,66$), «Пристосування» ($M_x = 6,59$), середні за шкалами «Компроміс» ($M_x = 5,57$) та «Ухилення» ($M_x = 5,47$) і найнижчі – за шкалою «Суперництво» ($M_x = 4,08$) (графічно результати методики «Стратегії поведінки у конфлікті» К. Томаса представлені на рис. 1.2).

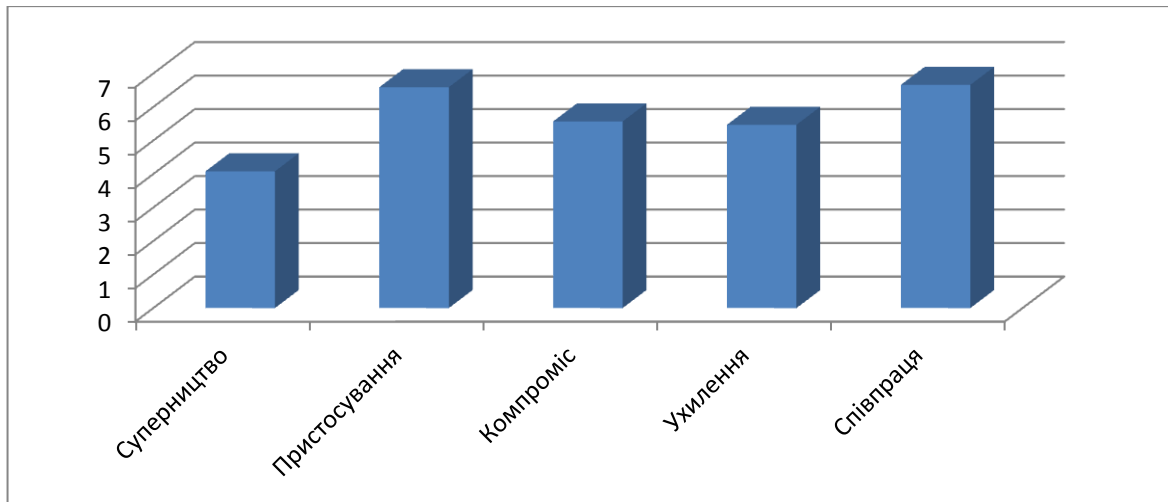

Рис. 1.2. Середні значення за методикою К. Томаса «Стратегії поведінки у конфлікті»

Оптимальною стратегією поведінки у конфлікті вважається така, при якій людина застосовує всі п'ять стилів поведінки, і кожен з них має значення в інтервалі від 5 до 7 балів. Як бачимо, у досліджуваній групі переважає практично оптимальна стратегія за виключенням стратегії суперництва. Враховуючи, що суперництво – найменш ефективний, але найчастіше використовуваний спосіб поведінки у конфліктах, можемо стверджувати, що літні люди найчастіше уникають використовувати саме цю стратегію, прагнуть до м'якого вирішення конфліктів, до співпраці чи, принаймні, компромісу та пристосування. І, хоча, не завжди ці стратегії відстоюють їх інтереси, але вони не загострюють конфлікти – це те, чого літні люди бажають понад усе. Літні люди з установкою на співпрацю та пристосування рідше вступають у суперечки, менше драматизують події, частіше кажуть «так», хоча водночас залишаються при своїй думці і дотримуються власної лінії поведінки.

Результати діагностики міжособистісних відносин за методикою Т. Лірі графічно представлені на рис. 1.3.

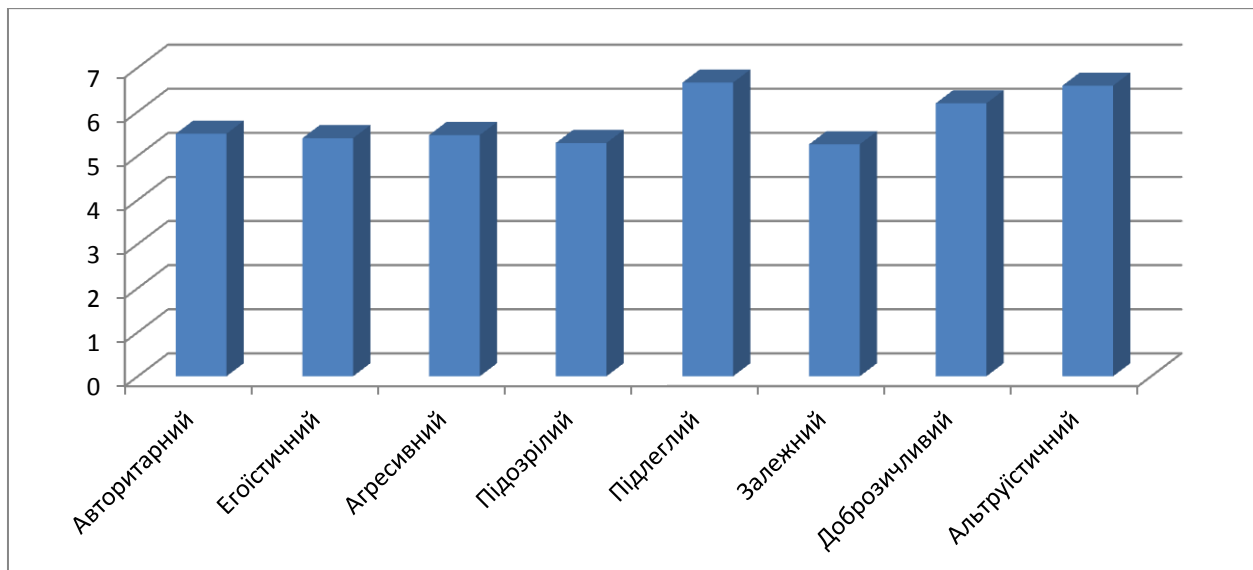

Рис. 1.3. Середні значення за методикою Т. Лірі «Діагностика міжособистісних відносин»

Прояв основних особистісних якостей (домінування/підлеглисть; дружелюбність/агресивність) визначається за формулами:

Домінування / підлеглисть: $(I - V) + 0,7 \cdot (VIII + II - IV - VI) = -0,362$

Дружелюбність / агресивність: $(VII - III) + 0,7 \cdot (VIII - II - IV + VI) = 1,53$

Отже, досліджувані проявляють у міжособистісних стосунках такі якості як підлеглисть (-0,362) і дружелюбність (1,53). Ці якості реалізуються у бажанні спілкуватися, займаючи конформну позицію; в установці на безконфліктне спілкування; у згоді поступитися своїми інтересами, лише б бути прийнятим і почутим. Результати, що отримані за даної методикою узгоджуються з попередніми (за методикою К. Томаса), згідно з якими літні люди надають перевагу таким стилям спілкування як співпраця, пристосування і компроміс, і найменш схильні до суперництва.

Опитувальник О.О. Рукавишникова «Діагностика міжособистісних відносин» є російськомовною версією опитувальника FIRO (Fundamental Interpersonal Relations Orientation), розробленого американським психологом В. Шутцем і спрямований на діагностику різноманітних відносин, а також на вивчення комунікативних особливостей особистості.

За результатами даної методики ми констатуємо наступне: найвищий показник досягнуто за шкалою «Афект» ($M_x = 4,01$), але його значення

знаходиться у межах граничного, що вказує на тенденцію змінювати поведінку від низького до високого рівня задіяності у процесі спілкування. Індивід має потребу в емоційно близьких стосунках з оточуючими, воліє ділитись своїми інтимними почуттями, і у той же час, він обережний і знаходиться на певній дистанції від таких стосунків.

Результати «Діагностики міжособистісних відносин» О.О. Рукавишнікова графічно представлені на рис. 1.4.

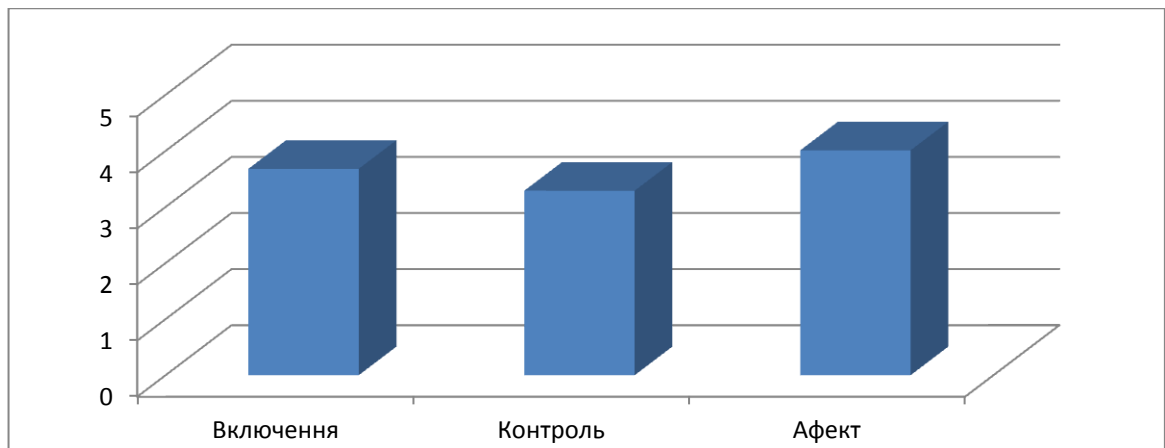

Рис. 1.4. Середні значення за методикою «Діагностика міжособистісних відносин»

Показники за шкалою «Включення» та «Контроль» низькі – $M_x = 3,68$ та $M_x = 3,29$ відповідно. Це означає, що досліджувані особи, у переважній своїй більшості, схильні спілкуватися з обмеженою кількістю осіб, і у той же час, мають сильну потребу бути прийнятими іншими й належати до них. Вони схильні уникати прийняття рішень і не брати відповідальність на себе, чинять опір контролю над собою.

Згідно з В. Шутцем, міжособистісна поведінка індивіда трактується на основі трьох потреб: «включення», «контролю» та «афекту». Ці потреби розвиваються у дитинстві у взаємодії з дорослими, насамперед з батьками. Так, розвиток потреби «включення» залежить від того, наскільки дитина була включена у свою сім'ю; потреба «контролю» залежить від того, чи у стосунках батько – дитина був поставлений акцент на свободу або на контроль; потреба «афекту» залежить від ступеня, в якому дитина була емоційно прийнята чи знехтувана найближчим оточенням. Якщо ці потреби не були задоволені у період дитинства, людина відчувається нікчемною, некомпетентною, недостойною любові. Для подолання цих почуттів вона виробляє у себе

захисні механізми, які проявляються як характерні способи поведінки у міжособистісних контактах. Сформовані таким чином у дитинстві певні способи поведінки продовжують існувати у зрілому віці, і у похилому віці включно, визначаючи загалом типові особливості орієнтації особистості у соціальному середовищі.

Проведений нами кореляційний аналіз показав, що значимо корелюють між собою шкали «Контроль» та «Пристосування» ($R=0,481$), «Авторитарний» і «Почуття громадянського обов'язку» ($R=0,463$), «Доброзичливий» та «Залежний» ($R=0,428$), «Егоїстичний» та «Почуття громадянського обов'язку» ($R=0,420$). Як бачимо, у літніх людей почуття громадянського обов'язку пов'язане з проявами авторитарності та егоїстичності. У спілкуванні вони погоджуються на залежну позицію, аби лише зберегти доброзичливі взаємини. Пристосування до певних правил у спілкуванні дає їм відчуття контролю, не дозволяє доводити ситуацію до конфлікту, якого вони всіма засобами уникають.

Приводимо узагальнені дані кореляційного аналізу за Пірсоном у табл. 1.2.

Таблиця 1.2

Кореляція R– Пірсона

Шкала 1	Шкала 2	Пірсона
Авторитарний	Почуття громадянського обов'язку	0,463
Контроль	Пристосування	0,481
Доброзичливий	Авторитарний	0,332
Контроль	Суперництво	0,309
Егоїстичний	Почуття громадянського обов'язку	0,420
Доброзичливий	Залежний	0,428
Компроміс	Почуття громадянського обов'язку	-0,365
Включення	Почуття громадянського обов'язку	-0,471
Ухилення	Життєва установка	-0,378
Контроль	Здатність до психологічної близькості	-0,572

Відзначимо, що обернено корелюють між собою шкали «Включення» та «Почуття громадянського обов'язку», ($R=-0,471$), а також «Контроль» та «Здатність до психологічної близькості»

($R=-0,572$). Очевидно, чим більше включення літньої людини у групу, до якої вона хоче бути прийнятою, з членами якої хоче спілкуватись, тим менше вона піддається почуттю виконання громадянського обов'язку, тим більше вона користується свободою вибору бажаного оточення. І відповідно, чим менший контроль над даним процесом, тим вищий рівень психологічної близькості.

Висновки

Збільшення частки людей похилого віку у загальній чисельності населення буде продовжуватися згідно зі загальносвітовою тенденцією старіння населення. З огляду на це люди старших вікових груп повинні розглядатися як позитивний фактор у процесі соціального розвитку. Повага до людей похилого віку і турбота про них є незмінними якісними характеристиками людської цивілізації, що відбиває взаємозалежність між прагненням до самозбереження і збереження людського суспільства, які обумовлюють виживання і прогрес людства.

Міжособистісне спілкування займає важливе місце у житті людей похилого віку. Можна розглядати його не тільки як фактор соціалізації, а і як фактор соціальної реабілітації. У цьому сенсі міжособистісне спілкування набуває характеру не стільки природно існуючого середовища у житті літніх людей, скільки штучно організованого, спеціально вибудованого суспільством простору. Міжособистісне спілкування виступає необхідною умовою буття людей, без якого неможливе повноцінне формування не тільки окремих психічних функцій, процесів і властивостей людини, але й особистості у цілому. Таке спілкування загалом відіграє провідну роль у похилому віці.

Отже, у результаті теоретичного та емпіричного дослідження нами був виявлен ряд геронтопсихологічних аспектів міжособистісного спілкування:

- похилий вік впливає на процес міжособистісного спілкування людини;
- провідною складовою у міжособистісному спілкуванні осіб похилого віку є емоційна, про що свідчить середній рівень «афекту» у міжособистісних стосунках і низький рівень «контролю» та «включення»;
- перевага у міжособистісній взаємодії таких стилів як співробітництво, пристосування і компроміс;

– висока самооцінка та мотивація до спілкування, що ґрунтуються на певних життєвих установках, але низька здатність до психологічної близькості з іншою людиною;

– домінування підлеглої поведінки, альтруїстичних мотивів та доброзичливості; спостереження незначних проявів егоїзму та агресивності.

– наявність прямої кореляції між шкалами «Контроль» та «Пристосування», «Авторитарний» і «Почуття громадянського обов'язку», «Доброзичливий» та «Залежний», «Егоїстичний» та «Почуття громадянського обов'язку». Обернена кореляція наявна між шкалами «Включення» та «Почуття громадянського обов'язку, а також «Контроль» та «Здатність до психологічної близькості».

Перспективу подальших досліджень ми вбачаємо у розробці програми розвитку міжособистісного спілкування для літніх людей, оскільки завдяки якісному спілкуванню літня людина включається до широких соціальних зв'язків, у неї знижуються темпи старіння, покращується фізичне самопочуття, що у цілому підвищує якість її життя. Таке спілкування, загалом, відіграє провідну роль у геронтогенезі особистості.

Література:

1. Александрова И.Р. Старение человека и его индивидуальные проявления / И.Р. Александрова // Вестник СПб. Ун-та. Серия 16. – 2014. – Выпуск 2. – С. 81-86.
2. Анцыферова Л.И. Развитие личности и проблемы геронтопсихологии / Л.И. Анцыферова. – М. : ИП РАН, 2006. – 740 с.
3. Виленчик М.М. Биологические проблемы старения и долголетия / М.М. Виленчик. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Знание, 1987. – 224 с.
4. Ермолаева М.В. Практическая психология старости / М.В. Ермолаева. – М. : ЭКСМО Пресс, 2002. – 320 с.
5. Гамезо М.В. Период геронтогенеза: психология людей пожилого и старческого возраста / М.В. Гамезо, Е.А. Петрова, Л.М. Орлова ; под. ред. М.В. Гамезо // Возрастная и педагогическая психология: учебное пособие для студ. педаг. вузов – М. : Педагогическое общество, 2004. – С. 257-285.
6. Гильбух Ю.З. Тест-опросник личностной зрелости / Ю.З. Гильбух. – К. : Научно-практический центр «Психодиагностика и дифференцированное обучение», 1994. – 23 с.

7. Коваленко О.Г. Міжособистісне спілкування осіб похилого віку: психологічні аспекти : [монографія] / О.Г. Коваленко. – К. : Інститут обдарованої дитини, 2015. – 456 с.
8. Кон И.С. Социальная психология старости : [учебное пособие для студ. вузов] / И.С. Кон, А.Г. Лидерс. – М. : Академия, 2002. – 288 с.
9. Крайг Г. Психология развития / Г. Крайг. – СПб : Питер, 2000. – 992 с.
10. Краснова О.В. Идентичность в позднем возрасте: нарративный подход / О.В. Краснова // Современная социальная психология: теоретические подходы и прикладные исследования. – 2012. – № 4. – С. 46-53.
11. Куницына В.Н. Межличностное общение / В.Н. Куницына, Н.М. Казаринова, В.М. Погольша. – СПб : Питер, 2007. – 544 с.
12. Парыгин Б.Д. Социальная психология. Проблемы методологии, истории и теории / Б.Д. Парыгин. – СПб : ИГУП, 2007. – 592 с.
13. Піступ І.П. Працездатність та здоров'я людини : [навчальний посібник] / І.П. Піступ, М.К. Хобзей, Г.В. Сілін ; За ред. І.П. Піступа. – Львів : Афіша, 2003. – 280 с.
14. Яцемирская Р.С. Социальная геронтология : [учебное пособие для вузов] / Р.С. Яцемирская. – М. : Академический Проект, 2006. – 320 с.
15. Энциклопедия психодиагностики. Психодиагностика взрослых / Редактор-составитель Д.Я. Райгородский. – Самара: Бахрах–М, 2009. – 704 с.

Мельничук Т. Ф.,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри культурології
Національного університету біоресурсів
і природокористування України, м. Київ

ФОРМУВАННЯ ТВОРЧОЇ ОСОБИСТОСТІ ЗАСОБАМИ КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В ЄВРОІНТЕГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСАХ ВИЩОЇ ШКОЛИ У ПЕРІОД ГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Анотація

Проблеми глобалізованого світу у сфері економіки, політики, екології та сталого природокористування характеризуються підсиленням конкуренції, що веде до змін умов підготовки випускників вищих навчальних закладів, специфічними особливостями яких постає наявність вмінь творчого підходу до власної діяльності, готовність до змін профілю роботи, розуміння відповідальності перед майбутніми поколіннями за негативні наслідки (іноді планетарного масштабу) у разі їх непрофесійного вирішення. Входження України в Європейський та світовий економічний, культурний, комунікативний простір вимагають від освіти нового етапу її розвитку. Виникає невідповідність між якістю підготовки фахівця, його працевлаштуванням і подальшою професійною кар'єрою. Фундаментальна наука, розвитком якої опікується держава, закладає основу знань, а освіта передбачає підготовку всебічно розвиненої і адаптованої до практичного життя особистості, готової до виконання завдань до потреб економіки і ринку праці. Реформування системи освіти повинно відповідати вимогам часу, тому необхідно проводити корекцію цього процесу, враховувати потреби і замовлення суспільства по підвищенню якості освіти у підготовці фахівця відповідно міжнародним стандартам. Участь студентів у різних формах культурно-просвітницької діяльності під час навчання стає базою формування творчого підходу до майбутньої продуктивної професійної діяльності і практичним життєвим досвідом.

Вступ

Глобальні зміни розвитку земної цивілізації ХХІ ст. в економічному, соціальному, екологічному, політичному, демографічному, культурологічному вимірах, наслідком яких є: зміни клімату, нещадна

експлуатація земельних ресурсів заради високих врожаїв, неконтрольоване використання гербіцидів та пестицидів, стрімке зростання чисельності населення на планеті, забруднення довкілля, конкуренція на ринку збуту продукції, високі ціни на енергоносії, змушують людей різних країн шукати виходу зі складної ситуації, з тим, щоб забезпечити якість життя людей і свій економічний розвиток. Сучасне суспільство побудоване на принципах ринкових відносин, економіка налаштована на швидку вигоду – прибуток за будь-яку ціну, часто порушуючи технології виробництва, забуваючи про біологічну безпеку, екологію, взагалі про майбутнє людства. Кожна країна йде своїм шляхом, приймаючи іноді зовсім не популярні рішення. Динамічний світовий економічний розвиток має *планетарний масштаб* і накладає відповідальність за наслідки не завжди професійної виробничої діяльності людини (варто згадати людський фактор аварії на Чорнобильській атомній станції і відлуння катастрофи майже у всіх країнах світу), тому успіх у роботі людини передбачає творчий підхід, професіоналізм і відповідальність [1].

Інтеграція України в європейський простір, розвиток процесів інтернаціоналізації і глобалізації економіки та бізнесу створили умови для того, щоб вища освіта отримала якісно нову характеристику не тільки у сфері передачі і отримання знань, а і впровадженні новітніх інформаційних та наукових технологій для підготовки професіоналів високого рівня, здатних ефективно творчо працювати, швидко адаптуватись в умовах швидкозмінного світу. В усьому світі прийнято вважати Україну аграрною країною, з її чорноземами і сприятливими кліматичними умовами, людським потенціалом, тому підготовка фахівців у цій сфері вважається пріоритетною.

Перед освітою як інституцією культури, що формує людину як соціальний капітал постають сучасні вимоги, створюються і нові перспективи. Президент НАПН України В. Кремень пов'язує глобалізацію вищої освіти зі «вступом людства на перетині тисячоліть до нового типу цивілізації, опануванням нового способу мислення й різновидом прогресу» [Кремень В. Філософія освіти XXI ст. // Персонал. – 2003. – № 1. – С. 8]. Найбільш пріоритетними галузями у XXI ст., на думку вченого, стануть «наука як сфера, що продукує нові знання, та освіта, як сфера, що олюднює знання», тільки країна, спроможна в умовах глобалізованого світу примножити свою інтелектуальну власність, сферу знань як субстанцію виробництва, зможе претендувати на гідне місце у світовій спільноті, бути

конкуренентоспроможною. Ще у 1913 р. В.І. Вернадський визнавав наукові знання як форму духовної культури: «Только наука и тесно связанная с ней техника вызывают единство культуры для всего человечества, достигают того, к чему напрасно стремились различные формы религии и школы философии» [3, с. 273].

1. Завдання сучасної освіти та виховання

Системи освіти кожної країни потребують адаптації, підвищення і корекції якості освіти у підготовці фахівців, професіоналів з творчим підходом до своєї справи, з оригінальним стилем мислення, враховуючи потреби і замовлення суспільства на вимогу часу, відповідно міжнародним стандартам [6]. Прийняття Спільної декларації міністрів освіти Європи «Європейський простір у сфері вищої освіти» (Болонья, 19 червня 1999 р.), основою якої стала Сорбонська декларація від 25 травня 1998 р., підкреслила провідну роль університетів у розвитку європейського культурного виміру у сфері вищої освіти. Сприяння мобільності молоді у країни ЄС через гранти, меморандуми між університетами, що стало можливим завдяки інтеграції України у міжнародний освітній простір, вимагає адаптації освітніх програм, узгодження багатьох положень і планів, формування творчого підходу особистості до своєї професійної діяльності. Роботодавці потребують кваліфікованих фахівців, а випускники – гідного працевлаштування.

Рейтинг престижних вишів України за оцінкою роботодавців довів, що наука і освіта розвиваються окремо від потреб народного господарства, без належної координації дій у цьому напрямі. Отримання вищої освіти і подальше працевлаштування набувають різних форм і засобів. Так навчання у Польсько-українському культурно-освітньому центрі Університету менеджменту у Легниці при МАУП (Міжнародна академія управління персоналом) дає абітурієнтові можливість отримати два дипломи про вищу освіту – український і польський, а також поєднання процесу здобуття вищої освіти з роботою, обравши заочну форму навчання. Традиційною для українського бакалавра стає форма навчання і отримання диплому магістра у країнах Євросоюзу. Основною причиною у цьому, на нашу думку, є дефіцит людей з новим типом мислення, інертність у розвитку і впровадженню нових ідей та інноваційних технологій, політичний і економічний стан країни, відсутність системної роботи над якістю освіти.

Хочеться підкреслити, що наука, освіта, культура у будь-якій державі залежна від економічного розвитку країни – чим вище ВВП (внутрішній валовий продукт), тим більше можливостей підтримки їх розвитку. У бюджет країн закладаються фінанси на цю сферу діяльності для формування національної еліти як виражника інтересів нації, тому розуміння або не розуміння урядовцями важливості питання впливає на гуманітарну політику держави. «Водночас на національну еліту покладається не менш важливий обов'язок: повноправно, конкурентоспроможно інтегруватися у глобальну систему співбуття, співпраці в якості високоінтелектуального, високотехнологічного суспільства. Насамперед слід для цього перетворити освіту і науку у пріоритетну сферу, здатну примножувати інтелектуальний ресурс країни, формувати високий науково-технічний потенціал» [4, с. 79]. «Кожне суспільство дбає про те, щоб підготувати до життя молоде покоління, що йде йому на зміну, і з той метою передає молоді релігійні і моральні погляди, теоретичні знання та набутий практикою досвід» – так розпочинає свою монографію «Історія освіти в Україні» С. Сірополко [12, с. 27]. Цивілізована країна не буде економити на вихованні інтелектуальної еліти і впровадженні її наукових розробок, адже це підвищує престиж держави. Тому перспектива гармонізації людини і природи, людської діяльності, удосконалення і покращення якості життя власного народу, на нашу думку, мають стати складовою ідеологічної системи суспільства.

Проблеми економічного стану країн світу обговорюються на Всесвітніх економічних форумах, що стали традиційними формами спілкування щодо тенденцій розвитку людства, суспільства і культури. Головними темами обговорення стають геополітичні потрясіння, міграційні процеси, соціальні виклики, тероризм, кібератаки тощо. Виклики, які виникають в економіці багатьох країн, є не тільки проблемами самих народів, а стають ключовими в обговоренні глобальних економічних, геополітичних, природоохоронних питань світового рівня. На арену виходять країни з високорозвиненими і інноваційними технологіями, сучасним підходом до вирішення глобальних світових проблем, тому підготовка інтелектуальної, творчої, ініціативної молоді стає питанням значного рівня. Випускники університетів повинні мати достатній *рівень освіченості* (набута освіта, практика і розвинений інтелект), а також сформований *емоційний інтелект* (це не вроджена здібність, вона здатна до розвитку), який дозволить налагодження комунікації і контактів між співробітниками у

колективі, про що у своїй книзі «Эмоциональный интеллект. Как разум общается с чувствами» пише Борис Лемберг. Співробітник успішної компанії світу Адам Лашинські, оприлюднив 10 професійних навичок, які будуть актуальними у працівників через 5 років. Цей термін вибраний не випадково, за прогнозами вчених період напіврозпаду знань у сучасному швидкоплинному світі становить всього 5 років, тому необхідно бути фахівцем, відповідним вимогам міжнародних стандартів і якості життя суспільства. Для цього, на його думку, необхідно фахівцю мати такі якості:

Комплексне багаторівневе вирішення проблем (Complex problem solving) – бачити її суть, розбиратися у причинах, а не наслідках, тобто вміння фахівця володіти системним, цілісним підходом до вирішення цієї проблеми, генерувати нові проекти та ідеї.

Критичне мислення (Critical thinking) – є корисною навичкою, такий спосіб мислення ставить під сумнів будь-яку інформацію і заставляє перепроверити її.

Креативність у широкому сенсі (Creativity) – творчий підхід, здібність бачити наперед ще не існуючий продукт діяльності.

Вміння управляти людьми (People management) – прояв лідерських якостей.

Взаємодія з людьми (Coordinating with others) – комунікабельність.

Емоційний інтелект (Emotional intelligence) – здібність розуміти емоції, наміри і мотивацію інших людей, вміння управляти своїми і чужими емоціями.

Формування власної думки і прийняття рішень (Judgment and decision-making) – швидко орієнтуватися і бачити сенс питання.

Клієнтоорієнтованість (Service orientation) – хороший сервіс у сфері послуг.

Вміння вести переговори (Negotiation) – толерантне відношення до співрозмовника.

Гнучкість розуму (Cognitive flexibility) – когнітивна гнучкість, здібність розуму швидко переключатися з однієї думки на іншу, обдумувати декілька речей одночасно.

Людина народжується для виконання своєї місії на Землі, а якою буде ця місія залежить від багатьох складових. Якість життя – це ступінь задоволення матеріальних, культурних і духовних потреб людини, а підвищення її якості – необхідна умова людського розвитку, створення середовища, в якому людина проживе довге, здорове і, головне, творче життя. Індекс оцінки якості життя у різних країнах

різний, але загальними є такі параметри: *екологія, здоров'я, економіка, суспільне середовище, освіта, безпека, культура і дозвілля, житло, транспорт, економіка, зайнятість, громадянська активність*. Всі ці параметри оцінки якості життя людини стають змістом життєдіяльності людини цивілізованого суспільства, побудованого на пріоритетності загальнолюдських цінностей.

Академік НАН України М.Г. Жулинський наголошував на тому, що «без системних інвестицій у людину, в її творчий, науковий, інтелектуальний та інноваційний потенціал, годі сподіватись на серйозні зрушення у соціально-політичній трансформації українського суспільства. Саме на основі культури як системи цінностей, опертих на традицію, і можна сформувати духовну єдність України, і можлива консолідація українського народу як політичної європейської нації» [5, с. 98].

У період економічної, політичної кризи, що зараз переживає світова спільнота, відбуваються певні зміни у свідомості, духовному житті та психології людини, що зумовили орієнтацію гуманітарної науки на духовно-психологічні процеси, активізацію внутрішніх ресурсів людини, розвиток її здатності максимально реалізувати свій творчий потенціал. У зв'язку з цим виникає потреба в самоактуалізації антропоцентричних і трансцендентних цінностей на фоні соціометричних. Самоактуалізація – це прагнення людини до якомога повнішого виявлення і розвитку своїх особистісних можливостей, здібностей і талантів, як звершення своєї місії, або покликання, долі і т. п., як більш повне пізнання і прийняття своєї власної початкової природи, як невинне прагнення до єдності, інтеграції або внутрішньої синергії особистості. Творча самореалізація особистості здійснюється лише через креативне освоєння всіх існуючих досвідів життєдіяльності кожного індивіда, його знань, ціннісних орієнтацій, спілкування, творчості, самопізнання, встановлення зв'язку з іншими людьми і світом, усвідомлення природи та життя, що у сукупності утворюють духовну культуру особистості, без якої неможливий творчий підхід до справи [7]. Ще раз наголошуємо, що є ряд дуже важливих глобальних економічних, екологічних, соціальних проблем, які заслуговують на увагу і вирішення їх на світовому рівні – це:

- дефіцит продовольства і питної води;
- екологічна і соціальна проблема, пов'язана з міграційними процесами населення;

- проблеми впливу глобальних змін клімату на світове виробництво і забезпечення людей продовольством та перспективою зростання природних надзвичайних ситуацій, поява у певних регіонах нових хвороб рослин, тварин і людей;

- проблема погіршення якості та безпеки харчів, напоїв, прісної і морської води та повітря, що потребує покращення стану довкілля;

- проблеми збереження ремедіації родючості ґрунтів;

- проблеми раціонального використання біомаси планети в енергозбереженні;

- припинення знищення площ лісів на планеті.

Все це разом вимагає вироблення принципово нової економічної і продовольчої політики у глобальному природокористуванні, сучасного, творчого підходу людини до вирішення цих проблем. Особливо небезпечним для Природи і людини є некваліфіковане і авантюрне застосування нинішніх хімічних препаратів і біотехнологій (у т. ч. трансгенних рослин та інших організмів, використання стимуляторів росту, смакових речовин і консервантів, антибіотиків, гормонів, вакцин тощо). Не даремно ж на Заході уже біля десяти років назад введено таке наукове поняття як «біоекономіка», що передбачає встановлення пріоритету здоров'я людини і стану довкілля над прибутковістю при оцінці ефективності тієї чи іншої нової технології. В останні роки появилось ще новіше поняття – «біосоціальна економіка», яка остання акцентує увагу ще й на тому, що запровадження сучасних технологій, як правило, скорочує робочі місця, викликає великі соціальні проблеми і невдоволеність громадян з усіма можливими наслідками. Тому перед сучасним бізнесом ставиться завдання при освоєнні нових технологій передбачати вирішення відповідних соціальних проблем шляхом паралельного введення додаткових технологій та сервісних і соціальних підприємств, які б компенсували втрати робочих місць та не нищили інфраструктури сільської місцевості.

Ситуацію, подібну з нинішнім станом довкілля в Україні, успішні країни Заходу мали приблизно у 70-х роках минулого століття: різке падіння біорізноманіття, зменшення приросту біомаси, зменшення живності у річках і озерах, порушення балансу між концентрацією вуглекислоти та кисню в атмосфері у сторону збільшення вуглекислоти (з явищами парникового ефекту), поява кислотних дощів та смогів, розпад коралових рифів, забруднення ґрунтів і вод радіонуклідами,

важкими металами, пестицидами та іншими небезпечними для життя речовинами. Ця ситуація стала реальною загрозою життю на планеті, що обумовила велику тривогу у суспільстві і на рівні керівництва багатьох Держав. Тому у 1972 р. у м. Стокгольмі відбулась перша Всесвітня екологічна конференція на рівні Урядів більше ніж сто країн, де були прийняті рішення про необхідність об'єднання зусиль і ресурсів країн (під керівництвом ООН) для розробки глобальної Програми дій для боротьби зі стрімким забрудненням Довкілля. У 1987 р. ця Програма «Наше спільне майбутнє» була розроблена, а обговорення цієї Програми відбулось тільки у 1992 р. на другій Міжнародній екологічній конференції у м. Ріо-де-Жанейро також за участі глав Держав (урядів) 179 країн світу, де були вироблені два основних документи: «Порядок денний на ХХІ століття» та «Декларація Ріо». У них було зазначено, що обов'язковою умовою розвитку людства має стати сталий (збалансований) розвиток Довкілля (sustainable development), за умов якого «задоволення потреб нинішніх поколінь не має ставити під загрозу можливості наступних поколінь задовольняти і свої власні потреби».

Дуже велику роль у реалізації прийнятих документів відіграла Всесвітня організація з питань продовольства і сільського господарства (ФАО при ООН), а також Комісії з питань «Кіотського протоколу», «Кодекс Алиментаріус» та низки світових і регіональних громадських і волонтерських організацій.

Підсумки виконання запланованих робіт були підведені на третій Всесвітній екологічній конференції (також за участі біля 200 Голів Держав) у 2013 р. у м. Йоханесбурзі. Основна увага тут концентрувалась на біологічних і соціальних компонентах сталого розвитку Довкілля та покращення якості життя людства. Основний висновок цієї Конференції – країни, які побудували свою політику на принципах і нормах сталого розвитку довкілля і природокористування, стали успішними як в економічному, так і у соціальному відношеннях, і їх народи насолоджуються результатами прийнятих реформ. Вони можуть стати прикладом для успішного проведення відповідних реформ в інших країнах з перехідною економікою тощо. Збагачення шляхом виснаження природних ресурсів, недбалого ставлення до Землі призведе не тільки до руйнації екосистеми, а і до занепаду розвитку *екології людських душ*.

Інтенсивний розвиток виробництва у багатьох сферах діяльності не завжди є безпечним, тому використання екологічно чистих технологій

стає нормою у свідомості культурної та освіченої людини, що закладається у період становлення особистості, особливо у студентський час. Культура, наукова думка і наукова творчість – так В.І. Вернадський сформулював найголовніший закон – закон єдності світу, зв'язків людства і природи (природознавство) і наголошував на якісно новій біосфері – ноосфері як єдиній планетарній структурі. Ще раз підкреслюємо, що *університети аграрного і природоохоронного профілю мають розуміти відповідальність по формуванню культурно-освіченого фахівця, з розумінням наслідків своєї діяльності у природоохоронній сфері і збереженні об'єктів довкілля.*

2. Формування творчих здібностей у молоді зادля подолання проблем з довкіллям

Екологічна ситуація, що склалася в Україні, потребує корекції на державному, регіональному та місцевому рівнях усіх сфер життєдіяльності суспільства із врахуванням розуміння понять «природні ресурси» і «природокористування», «природоохоронна діяльність», «довкілля», фахівців з цих сфер і готують аграрні і природоохоронні університети України. Екологічна культура – це спосіб життєдіяльності людини, який успадковується та виховується у процесі взаємовідносин з навколишнім середовищем, сприяє здоровому способу життя, стійкому соціально-економічному розвитку, екологічній безпеці країни і кожної людини та є складовою загальнолюдської культури. Зберегти біосферу як середовище існування людства – одне з головних завдань людства [10]. Основний принцип екологічної культури – це відповідність соціального та природного як єдиного цілого, гармонізація взаємовідносин суспільства та природи, формування людини нового типу – людини епохи ноосфери. Вища освіта має за мету сформувати у студентів високу екологічну культуру, біосферний світогляд, уміння розглядати питання своєї спеціальності в екологічному контексті [8, с. 259-260].

Яскравим прикладом застосування таких основ знань в Україні є Фонд Екологічної Освіти, який через реалізацію програм Еко-школи засобами культурно-просвітницької діяльності поєднує навчання та практичні дії, роблять її ідеальним варіантом виховання екологічної культури у молоді. Всі заходи молоді узгоджуються з місцевою владою, неурядовими організаціями, що сприяє значному покращенню стану навколишнього середовища як у літній школі, так і у суспільстві у цілому. Загальна екологічна освіта має формувати систему знань,

поглядів і переконань, які б забезпечили громадянську відповідальність за стан довкілля, розуміння його як основи існування держави, готовності до прийняття рішень у контексті екологічно сталого розвитку. У результаті в учнів має сформулюватися цілісне уявлення про біосферу, взаємозв'язок екологічних, економічних і соціальних питань, розуміння принципів раціонального природокористування, захисту довкілля, екологічного сталого (збалансованого) розвитку, а також почуття відповідальності за належний стан довкілля, неухильність дотримання природоохоронного законодавства, сформовані практичні вміння щодо захисту природи і підвищенню життєдіяльності. Водночас проблему сучасної екологічної культури в Україні не можна розглядати поза загальноосвітніми тенденціями цієї освітньої галузі. Вони є виключно складними за своїм змістом й вимагають об'єднання світової педагогічної спільноти у відшуканні нових стратегій організації, змісту, форм, створенні нової освітньої екологічної парадигми [11]. Перспективною буде така екологічна культура, що вибудовуватиметься на основі нової екологічної етики, етики бажаного розвитку, що інтегруватиметься з історією і культурою, мистецтвом і релігією, політикою і мораллю, етнопедагогікою і господарськими традиціями. Причому глобальні і регіональні екологічні проблеми зумовлюватимуть більш тісний діалог українознавства з культурами і цінностями інших народів, в основі чого знаходиться турбота і повага до природи Землі.

Державна екологічна політика, природоохоронна юриспруденція, екологічне право регламентуються чинним законодавством, нормативно-правовими актами, одними з основних і останніх за часом є:

1. Постанова ВР України «Про основні напрями державної політики України у галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» (№ 188/98-ВР, 5.03.1998 р.), де визначено забезпечення екологічної безпеки й підтримки екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи як екологічної загрози планетарного масштабу, збереження генофонду українського народу, що є обов'язком держави.

2. Розпорядження КМ України «Про затвердження Концепції національної екологічної політики на період до 2020 р.» (№ 880-р., 17.10.2007 р.), де основною функцією управління для розвитку екологічної освіти й виховання населення є розробка методологічного, нормативно-методичного, правового забезпечення, розробка екологічних програм і проектів, просвітницька робота з населенням.

3. Закон України «Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики на період до 2020 р.» (№ 2818-VI, 21.12.2010 р.), метою якого є посилення екологічної правової освіти, культури та науки у проведенні природоохоронної діяльності, координації роботи наукових еколого-експертних центрів, розширення мережі спеціалізованих навчальних еколого-правових закладів (коледжів, інститутів тощо), які беруть на себе зобов'язання по розробці нових навчальних програм і удосконалення методик викладання екологічних дисциплін, спецкурсів для підготовки фахівців у галузі гуманітарних і природничих наук, наукових досліджень у галузі використання природних ресурсів, охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки, використання ЗМІ та друкованих видань з метою просвітницької екологічної інформації населення, яке виступає незалежним арбітром у прийнятті рішень при розміщенні екологічно небезпечних об'єктів і співпрацює з органами місцевої влади по екологічному контролю. Ефективне здійснення екологічної політики держави можливе за умов дотримання принципу рівномірного і планомірного розвитку економіки, стратегічних планів, достовірності екологічної інформації та участі громадянського суспільства, органів самоврядування, ділових кіл у підготовці, обговоренні, ухваленні та виконанні екологічних проектів.

Викладачі та студенти аграрних і природоохоронних університетів проводять велику наукову роботу у різних напрямках екології та біотехнології, створюючи нові засоби біологічного захисту та оздоровлення навколишнього середовища, шляхом отримання нових лікарських препаратів для профілактики рослин від хвороб, що сприятиме підвищенню врожайності і продуктивності.

Таким чином, тільки люди з творчим підходом і відповідальністю за долю майбутніх поколінь, здатні приймати рішення й адекватно реалізувати практичні завдання, з дотриманням екологічних і будь-яких інших нормативів, від яких залежить стійкість і збереження природних ресурсів, а тим самим людської цивілізації у цілому [11]. Велика відповідальність лягає на долю природоохоронних університетів у підготовці кадрів для народного господарства, у формуванні творчої особистості високої екологічної культури, здатної творити, зберігаючи неоціненні багатства природи.

Сучасний світ характеризується підсиленням конкуренції, що веде до змін умов підготовки випускників ВНЗ, специфічними особливостями яких постає наявність вмінь творчого підходу до власної діяльності,

готовність до змін профілю роботи. Виникає невідповідність між якістю підготовки фахівця, його працевлаштуванням і подальшою професійною кар'єрою, здатною включитися у складний процес під назвою *життєдіяльність*. Нові завдання освіти у XXI столітті вимагають і застосування у широкому масштабі інноваційних педагогічних технологій, що базуються на фундаментальних аспектах педагогіки і дидактики, пов'язаних з мистецтвом розуміння та високою комунікативною культурою. Органічною стає потреба у констатації множинності освітніх траєкторій, для яких характерна варіативність методик, які активізують розумову діяльність та творчо організують освітній простір, а також нововведень (інновацій) у педагогічну систему для поліпшення і удосконалення результату педагогічного процесу (Дж. Д'юї, Нью-Йорк, США, 1911), (А. Фер'єр Швейцарія, 1912).

Основною метою впровадження інновацій в освіті кінця XX – початку XXI ст. стала необхідність дати відповідь глобалізаційним трансформаціям, екологічним і економічним проблемам, полікультурним тенденціям у світі. Нові ідеї зосередилися навколо проблеми якості освіти, підготовки соціально активної, свідомої, творчої особистості, яка здатна і готова до виконання свого громадянського, суспільного і професійного обов'язку. У просторі цивілізованого світу у процесі становлення особистості чільне місце належить здобуттю вищої освіти, де стаття 26 «Закону про вищу освіту» від 1 липня 2014 р. №1556-VII одним з основних пунктів передбачає «формування особистості шляхом патріотичного, правового, екологічного виховання, утвердження в учасників освітнього процесу моральних цінностей, соціальної активності, громадянської позиції та відповідальності, здорового способу життя, вміння вільно мислити та самоорганізовуватися у сучасних умовах». Всі ці вимоги часу у вирішенні поставлених завдань у дослідницьких університетах можливі за умов надання ґрунтовних знань при вивченні не тільки профільних дисциплін, а і дисциплін гуманітарного циклу, які формують світоглядні орієнтації, загальну культуру, спосіб мислення студента – майбутнього фахівця природоохоронної сфери [5].

Швейцарський економіст професор Клаус Шваб (засновник і президент з 1971 р. Всесвітнього Економічного форуму у Давосі) у своїй статті у журналі «Foreign Affairs» зробив прогноз про економічний світовий стан і перспективи його розвитку, коли зростають технологічний прогрес і використовуються інноваційні технології. Технічна революція викликає у суспільстві як позитивні,

так і негативні явища, насамперед скорочення робочих місць і вплив на економіку, культуру і на місце людини у суспільстві. У такій ситуації піднімається рейтинг *інтелектуалів і талановитих людей*, які зможуть адаптуватися і знайти свій шлях в економічному розвитку суспільства і бути конкурентоздатними на ринку праці у сучасному світі. Автоматизація виробництва, поява нових форм організації праці і робототехніки призведе до скорочення робочих місць, з'являться нові погляди на економіку як основу існування всього живого, але суспільство не повинно втрачати саме цінне – Людину, з її кращими якостями винахідливості, емпатії, вмінням керувати світом і знаходити вихід із складних ситуацій, не втрачати людську душу і не забувати про духовні цінності [13].

Талант – це обдарованість людини, дар Божий (Біблія) – один із найважливіших критеріїв діяльності, це сукупність здібностей (обдарованостей) людини, яка дає їй змогу у процесі діяльності отримати щось нове, досконале і суспільно значуще. Пошук талантів та їх розвиток, формування творчої особистості є однією з задач педагогіки у різні епохи людства (Олександр і Вільгельм фон Гумбольдти, Ф. Гальтон). Термін «інтелект» (середовище для розвитку розуму) на початку 80-х років ввів американський психолог Говард Гарднер у своєї праці «Рамки розуму: теорія множинного інтелекту», в якій викладена теорія пізнання інтелекту людини та інтелектуальних здібностей, які можна розвинути. Вчений визнає дев'ять типів інтелекту, кожен з яких має свою структуру, функції, мову, тобто має свій особливий шлях розвитку: вербально-лінгвістичний інтелект, логіко-математичний, візуально-просторовий, моторно-рухливий (кінестатичний), музично-ритмічний, міжособистісний, внутрішньо особистісний, натуралістичний, екзистенціальний інтелект. Гарднер попереджав про те, що кожен учень має всі дев'ять здібностей у більшій чи меншій мірі, а досвідчений викладач мусить виявити домінуючі здібності у свого вихованця і розвинути їх та використати у життєвому досвіді [Культурологічний словник / За ред. В.І. Рожка, О.В. Антонюка. – К. : НМАУ. – 464 с.].

Згідно з Національною доктриною розвитку освіти України у XXI столітті та основними нормативно-правовими актами у сфері освітньої діяльності підготовка фахівців нової генерації повинна будуватися на нових, сучасних ідеях та підходах. Концептуальні засади формування лідерських якостей майбутніх працівників АПК, національної інтелігенції, гармонійно розвиненої особистості, що

сприятиме збагаченню і оновленню інтелектуального генофонду нації стоять на одному рівні з підготовкою висококваліфікованих фахівців, професіоналів своєї справи в аграрних закладах України. Відзначимо, що підвалини побудови інтегративної культурно-просвітницької системи закладені вже у базисному навчальному плані, створення наукових і методичних центрів, клубів, студій, творчих колективів, гуртків та інших форм поєднання культури, мистецтва, освіти і науки, що сприяють мобілізації зусиль студентів для їх творчої самореалізації у різних сферах життєдіяльності. Реалізація цих завдань дозволить вітчизняній вищій школі подолати духовну кризу, ліквідувати освітнє і культурне відставання від передових країн і стати на шлях переходу вітчизняної освіти від академічної до конкурентоздатної на ринку праці у сучасних умовах культурно-цивілізаційного розвитку. Таким чином, ефективність процесу творчої самореалізації особистості студента зумовлюється теоретико-методологічними основами, на яких ґрунтується створення організаційно-методичної системи, спрямованої на розкриття творчих здібностей та розвиток мотивації до самоактуалізації майбутнього фахівця. Проводиться значна робота по залученню до навчання у вищій школі призерів обласного та всеукраїнського туру предметних олімпіад, талановитих та здібних учнів через підготовчі курси і факультети, які діють на базі ВНЗ. У Національному аграрному університеті (зараз НУБіП України) більше ніж 10 років (1992–2006) тривав експеримент по професійній орієнтації талановитої сільської молоді, випускників середніх шкіл і аграрних закладів I–II рівня акредитації, який проводився на весінніх канікулах (ліцензія МОН України АБ№121861 від 14.03.2005р). Претенденти на золоту (срібну) медаль або на диплом з відзнакою (школа надавала довідку) мали можливість на весняних канікулах взяти участь у предметній олімпіаді по 33 спеціальностям різних факультетів університету, з *обов'язковим* екзаменом з іноземної мови. За результатами конкурсних випробувань на обрані спеціальності за державним замовленням рекомендовані оргкомітетом переможці олімпіади при закінченні школи з відзнакою ставали автоматично студентами університету.

Як здійснюється організація культурно-просвітницької діяльності у формуванні творчої особистості можемо показати на досвіді кафедри культурології НУБіП України, де викладачі забезпечують викладання на високому рівні для студентів усіх факультетів університету таких дисциплін, виховну силу яких важко переоцінити: культурологія,

українська та світова культура, етнокультурологія, етика та естетика, історія української культури, філософія, судова риторика, міжнародний протокол та етикет, декоративна флористика, сімейно-побутова культура та домашня економіка. Окрім того, здійснюючи індивідуальний підхід, викладачі залучають студентів відповідно до їх здібностей, нахилів та уподобань до участі у художніх студентських колективах: народний ансамбль пісні і танцю «Колос», народний духовий оркестр, народний театр «Березіль», студія академічного співу, дівочий вокальний ансамбль «Октава», чоловічий вокальний ансамбль «Амеро», академічний хор, ансамбль бального танцю «Чарівність», хореографічний ансамбль «Дівоче сузір'я», вокально-інструментальний ансамбль «Отава», до проведення традиційних культурно-виховних заходів (міжнародний фестиваль «Голосіївська весна», конкурс «Краса НУБіП», День захисника Вітчизни, Шевченківські дні, День Знань, Міжнародний день студента тощо).

Реалізація виховної роботи у студентських групах здійснюється через інститут кураторів, людей з великим авторитетом і репутацією (нормативним документом є Положення про наставника студентської групи). Як суб'єкт культурно-просвітницької діяльності, навчально-науковий працівник виступає організатором гурткової роботи, залучаючи студентів до активної участі у проведенні тематичних конференцій, конкурсів, наукових семінарів, круглих столів, долучаючи до поезії, формуючи естетичні смаки, прищеплюючи любов до рідного краю, народного мистецтва, музики, театру, формуючи патріотизм, громадянську свідомість. Так, у Національному університеті біоресурсів і природокористування України (Київ) студенти можуть розвинути свої здібності у таких гуртках: культурознавчий клуб «Наші регіони», гурток «Харизматичний оратор», художня студія «Голосіївська палітра», гурток «Декоративна флористика», «Мистецтво сервірування», гурток любителів театру «Мельпомена», музична вітальня «Золота ліра», науковий гурток «Юний мовознавець», «Соціальний аналітик», «Соціальна позиція», «Соцінформ». Основними функціями особистості, за словами Л.С. Виготського, є творче засвоєння суспільного досвіду і включення людини у систему суспільних відносин, де здібності людини розкриваються тільки у діяльності і спілкуванні з іншими людьми (комунікативні якості), у процесі взаємовідношень і вивченні практичного досвіду попередників (життєдіяльність видатних особистостей).

Основними принципами формування творчої особистості студента засобами культурно-просвітницької діяльності – є: розвивальний потенціал і вільна траєкторія творчого становлення особистості; наступність і відкритість системи формування творчої особистості; узгодженість компонентів культурно-просвітницької діяльності; взаємозв'язок та взаємодоповнення методів, прийомів, засобів і форм формування творчої особистості.

Головні риси характеру творчої особистості:

Інтелектуальність – це глибина суджень, духовна зрілість, що виникають як результат активного пізнання дійсності, самостійного осмислення складних життєвих процесів. Інтелектуальна діяльність – одна з форм життєдіяльності людини, сутнісна основа процесу створення інтелектуального продукту та відтворення інтелектуального капіталу, найпотужніша рушійна сила розвитку людської цивілізації, яка спирається на сукупність досягнень науки, культури, традиції та духовні цінності, накопичені людством протягом тисячоліть.

Інтелектуальна діяльність – одна з форм життєдіяльності людини, сутнісна основа процесу створення інтелектуального продукту та відтворення інтелектуального капіталу, найпотужніша рушійна сила розвитку людської цивілізації, яка спирається на сукупність досягнень науки, культури, традиції та духовні цінності, накопичені людством протягом тисячоліть. Поєднує два взаємопов'язані аспекти: *репродуктивний* – спрямований на вирішення стандартних завдань, досягнення заданих результатів, застосування відомих алгоритмів та типових засобів і *творчий (продуктивний)* – спрямований на вирішення нестандартних завдань, які вимагають створення нових (неповторних, оригінальних, унікальних) або нестандартного застосування відомих засобів у принципово нових ситуаціях. Творча праця спрямована на створення і впровадження *інновацій*. Водночас її результатом є не лише новий інтелектуальний продукт, а й інтелектуальний розвиток самої особистості [2].

Ініціативність – це складна якість особистості, у якій виявляється діяльнісний стан людини з її ставленням до цілей, змісту, характеру діяльності та прагненням мобілізувати свої морально-вольові зусилля на досягнення навчально-творчої й професійно-практичної мети.

Самостійність особистості характеризується двома факторами: по-перше, знаннями, вміннями й навичками, по-друге, ставленням до процесу діяльності, результатів і умов її здійснення, а також зв'язками, які створюються під час діяльності з іншими людьми.

Розвинена уява, як зазначає Л. Виготський, полягає у тому, що творча діяльність знаходиться у прямій залежності від багатства та різноманітності попереднього досвіду людини, тому що цей досвід є матеріалом, на якому формується уява.

Нестандартне мислення – це відсутність шаблонів, вміння знаходити нові підходи до вирішення різних проблем, здатність виходити за рамки звичного мислення, звичної логіки. У психолого-педагогічних дослідженнях нестандартне мислення часто ототожнюють з креативним.

Наполегливість – це вміння постійно і тривало добиватися мети, не знижуючи енергії у боротьбі з труднощами, правильно оцінювати обставини.

Допитливість як явище має своєрідну психологічну природу і розвивається у процесі формування людини як особистості та проходить певні стадії відповідно вікових особливостей розвитку людської психіки, спрямовується на пошук невідомого, непізнаного чи незрозумілого.

Основні риси характеристики творчої особистості, що висвітлені педагогами та психологами, повністю збігаються із попитом і вимогами сучасного роботодавця до потенціального працівника, про що говорилося вище.

Ще один інноваційний аспект використовується у навчально-виховному процесі університету – це робота громадських організацій (студентська, профспілкова, спілка молодих аграріїв, рада молодих вчених, рада ветеранів), але особливою популярністю користується клуб ділової жінки «Гармонія». За роки свого існування ця неформальна жіноча організація зарекомендувала себе дослідником з гуманітарних питань української культури, вітчизняного мистецтвознавства, історії, краєзнавства, завдячуючи можливості здійснювати культурологічні експедиції по країні. Матеріали культурологічних поїздок, мистецьких заходів, екскурсій, де робляться фото– і відеозйомки, широко використовуються у навчально-виховному процесі [9]. Клуб має типовий формат сучасних громадських організацій: він керується Конституцією України, Законодавством держави і Положенням клубу, що затверджений Вченою радою університету, має емблему, альманах (літопис клубу) й атрибут клубного одягу (блакитний шарфик з емблемою). Згідно з Положенням, членом клубу «Гармонія», який діє при кафедрі культурології з 2004 р. і охоплює жіноцтво всього університету, членом клубу може стати ініціативна громадянка України з 18-річного

віку, яка працює або вчиться у НУБіП України і його філіях (створено 13 клубів в усіх філіях університету). З ініціативи «Гармонії» проводяться семінари («Академічна освіта крізь призму суспільства»), науково-практичні конференції («Місія жінок-освітянок у відродженні України»). Так, на міжнародному семінарі «Комунікативні інтеграційні процеси розвитку академічної культури в єдиному просторі освіти, науки та інновацій» українські студенти, які вчаться в Токійському аграрному університеті по програмі обміну, показали особливості системи освіти в Японії, значення формування екологічної культури та негативні наслідки аварій на Чорнобильській АЕС та Фукусімі. Діяльність клубу відома за межами України, завдяки участі у міжнародних наукових симпозіумах, конференціях та семінарах, круглих столах, Парламентських читаннях у Верховній Раді України. Робота клубу «Гармонія» висвітлюється у різних журналах України, зокрема «Business, women, society» (2008), «Жінка» (2010), у радіопередачах українського радіо, телебачення, газетах «Сільські вісті» (2014) і «Університетському кур'єрі». Жіночий клуб «Гармонія» є громадсько-просвітницьким об'єднанням, яке згуртовує усіх працівників і студентів НУБіП України на професійній, освітньо-виховній та історико-культурній засадах, залучає своїх членів до участі у просвітницьких, благодійних та мистецьких заходах, розвиває соціально-активну, творчу особистість, з чітко вираженою громадянською позицією, здатною адаптуватися у сучасному світі. Значення проведеної роботи по формуванню творчої особистості студента підтверджується виданим Державною службою інтелектуальної власності України Свідоцтва про реєстрацію авторського права № 61767 від 22.09.2015 р. (автор Мельничук Тетяна Федорівна) на науковий твір «Інновації у процесі етнокультурологічної підготовки студентів (на прикладі клубу ділової жінки «Гармонія»).

З розвитком процесів інтернаціоналізації і глобалізації економіки та бізнесу вища освіта отримала якісно нову характеристику – вона має можливість стати не тільки сферою передачі і отримання знань, а й впровадження новітніх інформаційних і наукових технологій для підготовки професіоналів високого рівня, здатних для діяльності за межами країни у високорозвинених європейських країнах, ефективно працювати в умовах швидкозмінного глобального ринку.

Висновки. Спільність цінностей і поглядів на сучасну та майбутню світобудову, які передаються за допомогою освіти молодим поколінням, у сукупності із використанням скоординованих заходів і методів подальшого вдосконалення самої освіти, відкрилися як могутній ресурс європейської інтеграції. Використання такого ресурсу

створило б нову економіку сфери підготовки кадрів і підвищило ефективність професійної освіти. Теоретичне узагальнення поглядів дослідників на культурні передумови процесу та перспективи практичної реалізації інтеграційних принципів європейських систем вищої освіти сприяє виявленню шляхів розв'язання глобальних проблем в умовах розмаїття національних систем освіти, пришвидшенню темпів їх розвитку та перетворень, що тісно пов'язані зі станом національних економік та культур.

Література:

1. Алексєєнко І.Р., Остання цивілізація? Людина. Суспільство. Природа / І.Р. Алексєєнко, Л.В. Кейсевич. – К. : Наукова думка, 1997. – 412с.
2. Базилевич В.Д. Інтелектуальна власність : [підручник] / В. Базилевич. – К. : Знання, 2006. – 431 с.
3. Вернадский В.И. Биосфера и ноосфера / В.И. Вернадский // Библиотека журнала ORGANIC UA. – Кн. 10. Т. 1. –К. : APC, 2013. – 348 с.
4. Воронцова З.И. Валеологическая составляющая биогенных технологий / З.И. Воронцова // Образование и здоровье. Экономические, медицинские и социальные проблемы: материалы IV Междунар. науч.-практ. конф. – Пенза : Приволжский Дом знаний, 2009. – С. 15-22.
5. Жулинський М.Г. Нація. Культура. Література: нац.-культ. міфи ідейно-естет. пошуки укр. л-ри / Микола Жулинський. – К. : Наук. думка, 2010. – 560 с.
6. Журавський В.С. Вища освіта як фактор державотворення і культури в Україні / В.С. Журавський. – К. : Ін Юре, 2003. – 416 с.
7. Маслоу А. Самоактуалізація личности й образование : пер. с англ. / А. Маслоу ; предисл. Г.А. Балла. – Киев – Донецк, 1994. – 52 с.
8. Мельник Л.Г. Основи стійкого розвитку : [навчальний посібник] / За заг. ред. д.е.н., проф. Л.Г. Мельника. – Суми : Університетська книга, 2005. – 654 с.
9. Мельничук Т.Ф. Виховання патріотичних, лідерських і вольових якостей – складова формування творчої особистості в університетах природничого спрямування. Теорія і методика хортингу. Збірник наукових праць / Т.Ф. Мельничук. – К. : Паливода А.В., 2014. – Вип. 2. – 248 с. – С. 55–62.
10. Ноосферогенез і гармонійний розвиток / В.Я. Шевчук, Г.О. Білявський, Ю.М. Саталкін, В.М. Навроцький. – К. : Геопринт, 2002. – 127 с.

11. Рідей Н.М. Ступенева підготовка майбутніх екологів: теорія і практика : [монографія] / за заг. ред. академіка Д.О. Мельничука. – Херсон : Олді-плюс, 2010. – 558 с.

12. Сірополко С. Історія освіти в Україні / Степан Сірополко. – Київ : Наук. думка, 2001. – 912 с.

13. Schwab Klaus. The Fourth Industrial Revolution: What It Means and How to Respond / Schwab Klaus. [Електронний ресурс] – режим доступу: (<http://www.segodnya.ua/politics/pnews/davos-ukraine-nuzhen-po-trem-prichinam-ekspert-684663.html>. – 2016. – 21.01).

Мешко Г. М.,

*доктор педагогічних наук, професор,
завідувач кафедри педагогіки та менеджменту освіти
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль*

Мешко О. І.,

*кандидат психологічних наук, доцент, доцент кафедри психології
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка, м. Тернопіль*

ПІДГОТОВКА МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ДО ЗБЕРЕЖЕННЯ І ЗМІЦНЕННЯ ПРОФЕСІЙНОГО ЗДОРОВ'Я

Анотація

У роботі представлено результати досліджень автором стану професійного здоров'я вчителів та готовності студентів до здоров'язбережувальної діяльності. Доведено необхідність цілеспрямованої підготовки майбутніх учителів до збереження і зміцнення професійного здоров'я. Здійснено теоретичне обґрунтування системи підготовки майбутніх учителів до збереження і зміцнення професійного здоров'я у процесі вивчення психолого-педагогічних дисциплін. Охарактеризовано структурні компоненти цієї системи: цільовий, теоретико-методологічний, організаційно-змістовий, процесуально-діяльнісний, діагностичний і результативний. Проаналізовано стан дослідженості у психолого-педагогічній літературі проблеми формування готовності майбутніх учителів до

здоров'язбережувальної діяльності. Представлено авторське трактування готовності майбутніх учителів до збереження і зміцнення професійного здоров'я. Виокремлено й охарактеризовано компоненти, критерії, показники та узагальнені індикатори досліджуваної готовності.

Вступ

Професійна діяльність учителів відрізняється від інших постійним нервово-психічним та емоційним напруженням, яке зумовлене як змістом, так і умовами педагогічної роботи. У третини вчителів показник ступеня соціальної адаптації нижчий або рівний, ніж у хворих невротиками [4, с. 166]. Професія вчителя вже давно належить до професій підвищеного ризику за частотою виникнення невротичних і психосоматичних розладів. У педагогів спостерігається чи не найвищий рівень «накопичення» важких форм невротів [2, с. 161]. Серед учителів поширений синдром «емоційного вигорання», емоційна нестійкість, дисгармонійність особистості.

Результати проведеного нами дослідження засвідчили, що тільки 12 педагогів (7,6%) із 172 опитаних почувають себе відносно здоровими, у них високий рівень працездатності і прогнозується висока стресостійкість. Варто зазначити, що 147 педагогів (77,3%) відзначили наявність порушень у власній емоційній сфері (поганий, пригнічений настрій, дратівливість, напруженість, неспокій, гнів, труднощі у керуванні своїми емоціями). За результатами тестування, резерви їхнього організму близькі до виснаження. У той же час більшість з опитаних нами студентів – майбутніх учителів відзначають, що не вміють протистояти стресам, долати негативний вплив дистресу на власну особистість, недостатньо володіють інформацією про способи формування стійкості до стресу, технологією збереження і зміцнення професійного здоров'я. Майбутнім учителям бракує знань у галузі педагогіки і психології здоров'я, професійного здоров'я. Професійне здоров'я не розглядається, не усвідомлюється ними як необхідна умова професійного становлення вчителя й ефективності педагогічної діяльності, а його збереження і зміцнення – як пріоритетний аспект життєдіяльності особистості фахівця.

Як справедливо зазначає Л. Мітіна, «ніхто не вчить учителів витримці і самовладанню, вмінню зберігати професійну форму, і звідси стільки багато численних «провалів» у їхньому фізичному і психологічному стані» [3]. В освітньому процесі вищих навчальних закладів недостатньо використовуються сучасні педагогічні технології, що спрямовані на формування готовності студентів до збереження і

зміцнення професійного здоров'я. Тому питання підготовки майбутніх учителів до діяльності зі збереження і зміцнення професійного здоров'я мають бути серед найбільш пріоритетних у вищих педагогічних навчальних закладах.

Проблема професійного здоров'я привертає до себе увагу багатьох науковців (Ю. Варданян, Е. Зеєр, Є. Іванов, В. Карвасарський, Г. Нікіфоров, В. Пономаренко, Л. Сущенко та ін.). У сучасній психолого-педагогічній науці значна кількість досліджень присвячена вивченню сутнісних аспектів, факторів виникнення професійного стресу, професійних деформацій, синдрому «емоційного вигорання» (Г. Зайчикова, Л. Карамушка, М. Лейтер, С. Максименко, К. Маслач, Л. Мітіна, Г. Нікіфоров, В. Розов, Е. Рутман, Н. Самоукіна, Е. Симанюк, В. Шепель, В. Щербатих та ін.), формуванню здорового способу життя, валеологічної грамотності, валеологічної свідомості майбутніх учителів (В. Антипіна, М. Берєбін, О. Волинська, В. Грушко, М. Доброрадних, З. Литвинова, В. Лободін, Л. Овчиннікова, Л. Хомич та ін.), формуванню валеологічної культури майбутніх педагогів (В. Бобрицька, Ю. Бойчук, С. Болтівець, Н. Гончарова, Н. Рибачук та ін.), проблемі підготовки вчителя до реалізації завдань здоров'язбережувальної педагогіки (В. Безпалько, Я. Герчак, Б. Долинський, Т. Засобіна, С. Крохмаль, Л. Хабін, О. Панюкова та ін.), використання здоров'язбережувальних технологій у практиці підготовки майбутніх фахівців (О. Ващенко, О. Міхеєнко, Ю. Палічук та ін.).

Останнім часом з'являються роботи, в яких розглядаються питання профілактики синдрому «емоційного вигорання» вчителів, попередження виникнення професійного стресу, професійних деформацій, деструкцій, подолання фрустрацій у педагогічній діяльності (О. Баранов, Н. Булатевич, Т. Жалагіна, Л. Карапетян, В. Калошин, О. Марковець, Н. Назарук, В. Третяченко, І. Холоднова, В. Шахов та ін.). Значно більшої уваги потребують дослідження, що стосуються розробки превентивних заходів та шляхів збереження і зміцнення професійного здоров'я вчителів, підвищення рівня стресостійкості майбутніх фахівців, створення системи підготовки майбутніх учителів до збереження і зміцнення професійного здоров'я.

1. Система підготовки майбутніх учителів до збереження і зміцнення професійного здоров'я

Професійне здоров'я вчителя трактуємо як інтегральну характеристику функціонального стану організму, глобальний психічний стан його особистості, для якого характерна динамічна гармонійність внутрішніх переживань і пов'язані з цим ефективність та

успішність педагогічної діяльності, здатність протистояти негативним чинникам, що супроводжують цю діяльність.

Концептуальне бачення системи підготовки майбутніх учителів до збереження і зміцнення професійного здоров'я представлено в авторській моделі, зображеній на рис. 1. Запропонована у моделі система підготовки майбутніх учителів до збереження і зміцнення професійного здоров'я характеризується цілісністю, взаємодією її компонентів, елементів, частин, зв'язками і відношеннями, що обумовлюють її структуру, взаємодію із середовищем, системами нижчого і вищого порядку, щодо яких вона виступає як частина.

Розробляючи систему підготовки майбутніх учителів до збереження і зміцнення професійного здоров'я, ми враховували психологічні особливості студентства як соціально-психологічної і вікової категорії, те типове, що йому властиве, специфіку психофізичних і соціальних рис особистості студента, а також особливості професійної підготовки майбутніх фахівців.

Запропонована нами система підготовки спрямована на:

- підвищення інтересу майбутніх учителів до професійного здоров'я, як професійно-особистісної цінності, та шляхів його збереження і зміцнення;
- покращення здатності орієнтуватися в інформації про професійне здоров'я і розумний спосіб життя, чинники їх забезпечення;
- засвоєння студентами знань високого ступеня узагальнення, інтеграція яких забезпечить науково обґрунтоване їх застосування і перенесення у майбутню професійну діяльність;
- оволодіння способами реалізації здоров'язбережувальних методик; реалізацію особистісних потреб студентів у здоров'ятворчій діяльності;
- залучення до самостійної діяльності зі збереження і зміцнення здоров'я;
- оцінку та аналіз власної здоров'ятворчої діяльності;
- активність і творчість майбутніх учителів у пошуку і створенні власних систем оздоровлення, власного досвіду підтримання оптимального професійного здоров'я;
- формування бажання здійснювати здоров'язбережувальну діяльність у школі;
- сприяння студентам у подоланні перешкод стосовно реалізації розумного способу життя;
- самопізнання і саморозвиток майбутніх учителів; працю самоорганізації у сфері здоров'я на основі творчої активності і валеологічної компетентності.

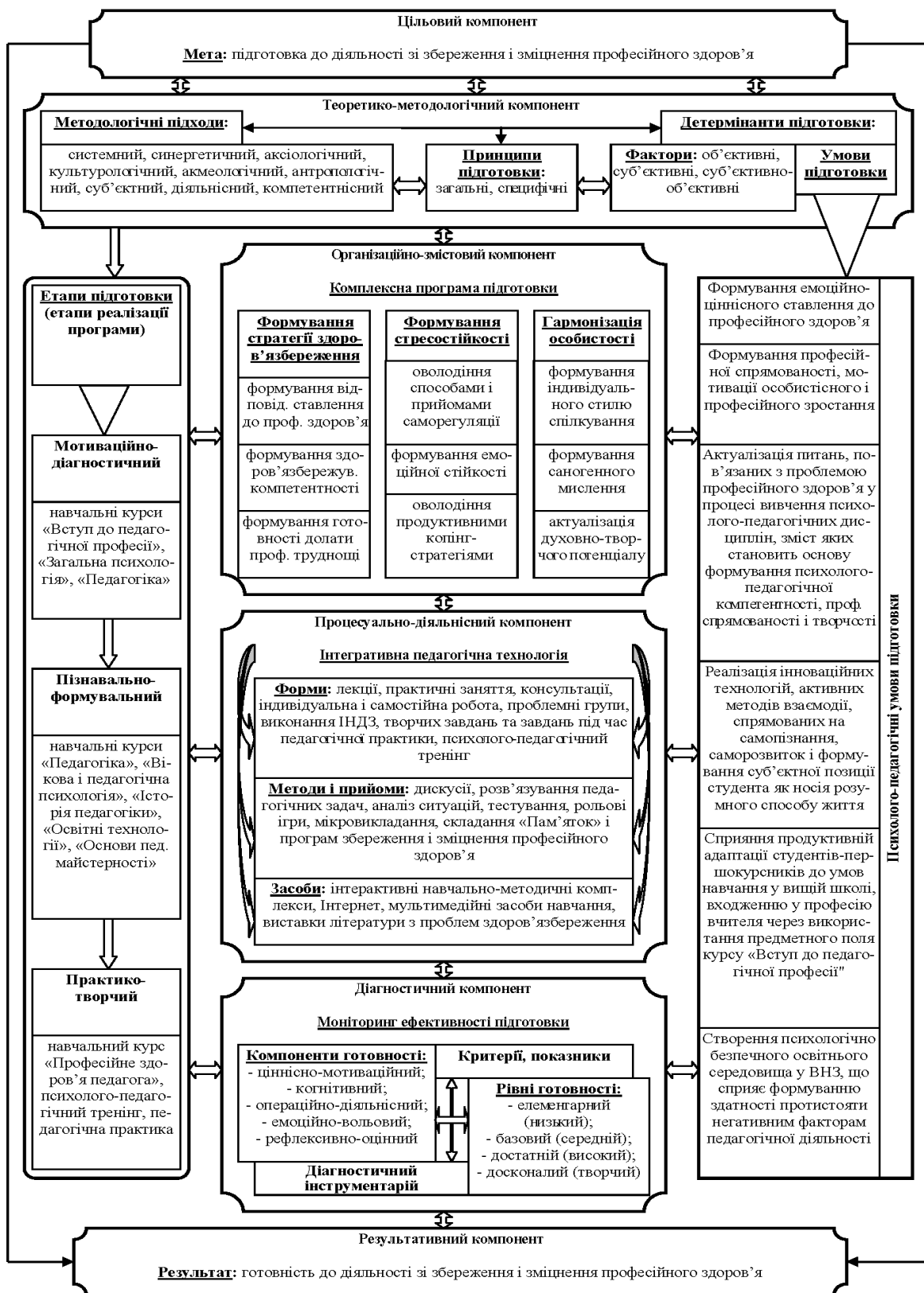

Рисунок 1. Модель системи підготовки майбутніх учителів до збереження і зміцнення професійного здоров'я

Наш підхід до підготовки майбутніх учителів у визначеному напрямі дає змогу фахівцю проектувати свій спосіб життя на кожному етапі педагогічної діяльності, підтримувати оптимальне фізичне, психічне, соціальне і духовне здоров'я протягом всього життя і професійної діяльності, протистояти негативним чинникам педагогічної діяльності, долати професійні труднощі з найменшими втратами для здоров'я.

Система підготовки майбутніх учителів до збереження і зміцнення професійного здоров'я відображає структурно-функціональну взаємодію основних компонентів підготовки (цільового, теоретико-методологічного, організаційно-змістового, процесуально-діяльнісного, діагностичного та результативного).

Цільовий компонент охоплює мету і завдання підготовки майбутніх вчителів до збереження і зміцнення професійного здоров'я. Мета є системотвірним елементом представленої системи, вона реалізується через комплекс завдань: засвоєння системи знань і формування умінь, що дозволять реалізувати стратегію збереження професійного здоров'я, забезпечать неперервне особистісно-професійне зростання; виховання ціннісного, відповідального ставлення до професійного здоров'я, переконання у необхідності здійснення педагогічної діяльності з найменшими втратами для власного здоров'я і без шкідливого впливу на здоров'я учнів; виявлення внутрішнього потенціалу для особистісно-професійного зростання, здоров'ятворчої діяльності; ознайомлення з сучасними оздоровчими технологіями і системами, необхідними для підтримання і зміцнення професійного здоров'я і мінімізації впливу негативних професійних чинників; мотивування до пошуку власних систем оздоровлення; усвідомлення необхідності адаптуватися до професійної діяльності з опорою на свої сильні сторони; формування стійкості до негативних чинників професійної діяльності; здатності долати професійні труднощі з найменшими втратами для здоров'я; залучення студентів до діяльності зі збереження і зміцнення професійного здоров'я, активізація у них прагнення до самостійного проектування програм збереження професійного здоров'я. Для досягнення поставленої мети були комплексно задіяні всі інші компоненти системи підготовки.

Теоретико-методологічний компонент складає концептуальну основу системи підготовки майбутніх учителів до збереження і зміцнення професійного здоров'я. Він ґрунтується на інтеграції філософських принципів і методологічних підходів, що визначають загальнонаукові

орієнтири реалізації теоретичних та практичних аспектів відображеної у моделі системи підготовки майбутніх учителів.

Моделювання системи підготовки майбутніх учителів до збереження і зміцнення професійного здоров'я здійснювалося з дотриманням загальнодидактичних принципів (науковості, зв'язку з життям, систематичності і послідовності, свідомості та активності, доступності, міцності, культуровідповідності, природовідповідності, професійної спрямованості, емоційності) і специфічних принципів (пріоритетності самопізнання і саморозвитку, інтегративності, індивідуалізації підготовки, комплексного підходу, суб'єктності, наступності і неперервності, зв'язку духовного, чуттєвого і фізичного, гармонізації всієї системи ціннісних орієнтацій, психологічного супроводу, здоров'язбережувальний принцип), що виступили своєрідними педагогічними імперативами при побудові системи і забезпечували врахування логічних основ теорії пізнання, закономірностей психічного розвитку у студентському віці, рівня розвитку психолого-педагогічної науки і стану практики підготовки фахівців у вищій школі, а також вимог до організації освітнього процесу, у т.ч. його побудови на здоров'язбережувальних засадах. Важливою умовою створення комплексної програми реалізації пропонованої нами системи є врахування принципу обмеження наукової компетенції (психолого-педагогічної компетенції у питаннях здоров'я).

Теоретико-методологічний компонент також відображає обов'язковий елемент при формуванні системи підготовки студентів до збереження і зміцнення професійного здоров'я – об'єктивні, суб'єктивні та суб'єктивно-об'єктивні фактори й умови, що детермінують розкриття потенційних можливостей особистості у процесі підготовки, її особистісно-професійний розвиток, формування готовності до здоров'ятворчої діяльності.

Особлива увага приділялась обґрунтуванню комплексу психолого-педагогічних умов, які спеціально конструюватимуться з метою впливу на протікання процесу і цим визначатимуть якість підготовки майбутніх учителів до збереження і зміцнення професійного здоров'я. Такими умовами є: 1) формування емоційно-ціннісного, відповідального ставлення студентів до професійного здоров'я; 2) формування педагогічної спрямованості майбутніх учителів, їх мотивації до особистісно-професійного зростання, бажання зберігати «професійну форму», орієнтації на творчість у професії; 3) актуалізація питань, пов'язаних з проблемою професійного здоров'я у процесі вивчення

психолого-педагогічних дисциплін, зміст яких становить основу формування психолого-педагогічної компетентності, професійної спрямованості і творчості; 4) реалізація інноваційних технологій, активних методів взаємодії, спрямованих на самопізнання і саморозвиток, формування суб'єктної позиції студента як носія розумного способу життя; 5) сприяння продуктивній адаптації студентів-першокурсників до умов навчання у вищій школі, «входженню» у професію вчителя через використання предметного поля курсу «Вступ до педагогічної професії»; 6) створення психологічно безпечного освітнього середовища у вищому навчальному закладі, спрямованого на розвиток гармонійної, здорової, соціально успішної особистості, здатної протистояти негативним факторам педагогічної діяльності, конструктивно долати професійні труднощі з найменшими втратами для здоров'я. Реалізації визначених психолого-педагогічних умов сприяють наявність здоров'язбережувального освітнього середовища у вищому навчальному закладі, сприятливого психологічного клімату у студентській групі, професійно-акмеологічна позиція викладача.

Організаційно-змістовий компонент передбачає обґрунтування основних етапів (мотиваційно-діагностичного, пізнавально-формульовального і практико-творчого) та змісту підготовки студентів до діяльності у визначеному вище напрямі. Основу змісту підготовки складає комплексна програма, що спрямована на формування стратегії збереження професійного здоров'я, підвищення рівня професійної стресостійкості і гармонізацію особистості студентів через формування їх саногенного мислення, індивідуального стилю педагогічного спілкування та актуалізацію їх духовно-творчого потенціалу.

Процесуально-діяльнісний компонент передбачає шляхи реалізації комплексної програми (сутнісні характеристики технології підготовки, форми, методи, засоби навчання). Основними шляхами реалізації комплексної програми підготовки майбутніх учителів до збереження і зміцнення професійного здоров'я є: лекційно-просвітницька робота, практичні заняття, індивідуально-консультативна методична робота, виконання студентами системи спеціально розроблених завдань під час педагогічної практики, самостійна та науково-дослідна робота студентів, тренінгова практика.

Формувальному та корекційному впливу у процесі реалізації програми слугував розроблений нами психолого-педагогічний тренінг, побудований на принципах активного соціально-психологічного навчання й орієнтований на особистісне зростання студентів. Він

спрямований на: розвиток адекватної самооцінки; формування позитивної Я-концепції, асертивної поведінки; формування рефлексії, вміння розпізнавати свій емоційний стан, мотиви поведінки, наслідки вчинків; профілактику соціально і професійно небажаних якостей, деформацій, деструктивних змін особистості, формування саногенного мислення; розвиток умінь саморегуляції емоційних станів; розвиток готовності до саморозвитку, самореалізації у сфері професійної діяльності; формування індивідуального стилю педагогічного спілкування. Розроблений психолого-педагогічний тренінг є ефективним засобом запобігання виникненню професійного стресу, профілактики «емоційного вигорання», гармонізації особистості майбутніх учителів.

Упровадженню комплексної програми підготовки майбутніх учителів до збереження і зміцнення професійного здоров'я сприяє педагогічна технологія, що має інтегративний характер, оскільки враховує поєднання педагогічних, психологічних й акмеологічних впливів, що спрямовані на: самопізнання і саморозвиток особистості студента в умовах освітнього процесу; актуалізацію і супровід особистісно-професійного зростання і саморозвитку майбутніх учителів, актуалізацію і перетворення їх внутрішнього світу; стимулювання у досягненні «акме» на етапі професійної підготовки: виховання ціннісного і відповідального ставлення до власного професійного здоров'я, підвищення адаптаційних можливостей майбутніх учителів; зміну в інтелектуальній, емоційній та поведінковій сферах особистості. Аспектами реалізації інтегративної педагогічної технології виступають акмеологічні технології навчання та психоконсультування, технології ігromodelювання, технології розвитку аутопсихологічної компетентності, а також «тонкі» методи цілеспрямованого психологічного впливу на мотиваційну сферу особистості, що дають змогу керувати здоров'ятворчою діяльністю майбутніх фахівців.

Діагностичний компонент системи підготовки майбутніх учителів до збереження і зміцнення здоров'я полягає у моніторингу процесу реалізації комплексної програми підготовки майбутніх учителів до збереження і зміцнення професійного здоров'я та простеженні динаміки формування компонентів готовності студентів до такого виду діяльності.

Результативний компонент у пропонованій нами моделі передбачає аналіз результатів упровадження комплексної програми та ефективності розробленої системи підготовки майбутніх учителів до діяльності зі збереження і зміцнення здоров'я. Узагальненим показником

результативності і якості цієї підготовки слугує сформованість готовності студентів до визначеного виду діяльності.

2. Готовність до збереження і зміцнення професійного здоров'я як узагальнений результат здоров'яформування педагогічної освіти

Готовність до збереження і зміцнення професійного здоров'я є узагальненим результатом процесу підготовки у визначеному аспекті. Вона виявляється у готовності піклуватися про свій психічний і фізичний статус, готовності оздоровити свій спосіб життя, готовності до самореабілітації, готовності запровадити оздоровчу парадигму у власне життя і професійну діяльність.

Багато вчених результатом здоров'яформування освіти у вищій школі вважають розвинуту готовність до діяльності, спрямовану на здоров'я: В. Бобрицька (готовність до реалізації здорової життєдіяльності своєї та інших), Я. Герчак (готовність студентів до здоров'язбереження), Т. Гіголаєва, А. Левченко (готовність до реалізації здорового способу життя), Л. Мінеєва (готовність до проектування здоров'язбережувального педагогічного процесу), І. Пічугіна, І. Кувшинова (готовність майбутнього вчителя до здійснення здоров'язбережувального експерименту) тощо.

В. Бобрицька [1], досліджуючи проблему формування здорового способу життя майбутніх учителів у процесі вивчення природничих наук, розробила модель формування здорового способу життя студентів педагогічних ВНЗ, яка охоплює чотири взаємозв'язані компоненти: мотиваційний, когнітивний, операційно-діяльнісний, професійно-технологічний. Результатом і головною метою реалізації моделі є формування готовності до організації здорової життєдіяльності своєї та інших на етапі навчання та у професійній діяльності. При цьому готовність авторка дисертаційного дослідження розглядає як інтегральне утворення особистості, що забезпечує її здатність до набуття знань і досвіду вдосконалення (корекції) життєдіяльності на засадах здорового способу життя як життєвої і професійної перспективи.

Вартим уваги є підхід Є. Романової, яка розглядає готовність до професійної діяльності на двох рівнях: загальна, генералізована особистісна готовність та «спеціальна» професійна готовність, що виступає як своєрідний синтез психологічних феноменів та понять на різних рівнях становлення професіонала [5, с. 349]. Категорія «готовність до професійної діяльності» враховує і профпридатність

суб'єкта професійної діяльності, і його спрямованість, і його професійну підготовленість, і його психічні стани [5, с. 341]. До такого розуміння сутності готовності подібною є і наша позиція. З огляду на це, готовність учителя до збереження і зміцнення професійного здоров'я ми розглядаємо як частковий прояв готовності фахівця до професійної педагогічної діяльності. Тому вивчення змісту і структури цього феномена здійснено саме з таких міркувань.

На основі вивчення феномена «готовність до професійної діяльності», специфіки педагогічної діяльності і професійного здоров'я вчителів, особливостей діяльності щодо його збереження і зміцнення поняття «готовність до діяльності зі збереження і зміцнення професійного здоров'я» трактуємо як складне системне утворення, комплекс психологічних характеристик особистості, що забезпечують успішність цієї діяльності. Це поняття охоплює:

- стійку орієнтацію студентів на здоров'я як найвищу цінність і умову ефективності педагогічної діяльності, якості професійного життя; власну позицію щодо його збереження і зміцнення (система професійних мотивів, інтересів, цінностей, прагнень, установки на реалізацію проблем цього виду);

- знання природи, труднощів педагогічної діяльності, чинників професійного здоров'я – нездоров'я вчителів, основ здоров'я-збережувальної діяльності, шляхів і засобів збереження і зміцнення здоров'я;

- розвиток особистого досвіду і засвоєння технологічної культури, технологій збереження і зміцнення професійного здоров'я, технологій самооздоровлення і самоцілення (самореабілітації);

- розвиток психологічної системи регуляції педагогічної діяльності, зокрема, професійні здібності і професійно важливі якості, що необхідні для успішного здійснення діяльності зі збереження і зміцнення професійного здоров'я;

- формування стійких функціональних (емоційних) станів, що забезпечують психологічну стійкість у процесі діяльності у визначеному напрямі, при зустрічі з професійними труднощами, перешкодами тощо;

- оцінку своїх можливостей у зіставленні з можливими труднощами у процесі педагогічної діяльності, діяльності зі збереження і зміцнення професійного здоров'я; усвідомленість про істинний стан свого здоров'я, причинах його погіршення, шляхах і засобах його збереження

і зміцнення; уміння аналізувати й оцінювати результати власної здоров'ятворчої діяльності, рівень підготовленості до неї.

Готовність до діяльності зі збереження і зміцнення професійного здоров'я має складну структуру, між компонентами якої існують різнорівневі і багатозначні зв'язки. Компонентами досліджуваного виду готовності є: ціннісно-мотиваційний, когнітивний, операційно-діяльнісний, емоційно-вольовий, рефлексивно-оцінний. Варто зазначити, що готовність до діяльності зі збереження і зміцнення професійного здоров'я є цілісним утворенням і для її формування необхідно кожний компонент розглядати у структурі цілого та у вимірі тих функцій, які він виконує в утворенні цілого.

Ціннісно-мотиваційний компонент досліджуваної готовності відображає ті її змістові феномени і поняття, які належать до мотиваційної сфери особистості майбутніх учителів і характеризує їх ціннісні орієнтації. Цей компонент готовності охоплює такі показники: усвідомлення цінності здоров'я як найважливішого життєвого і професійного пріоритету; потреба у збереженні і зміцненні професійного здоров'я; визнання власної відповідальності й активної ролі у збереженні і зміцненні професійного здоров'я; потреба у знаннях і практичних уміннях, необхідних для збереження і зміцнення професійного здоров'я; усвідомлення необхідності проектування життєвих і професійних устремлінь, що є основою способу і стилю життя, побудови індивідуальної стратегії збереження і зміцнення професійного здоров'я; прагнення до особистісно-професійного зростання як чинника збереження професійного здоров'я; усвідомлення необхідності долати професійні труднощі з найменшими втратами для здоров'я.

Загалом ціннісно-мотиваційний компонент готовності, що вивчається, проявляється як сукупність вибіркового ціннісних ставлень, які відображають цілі поведінки майбутнього вчителя щодо збереження і зміцнення професійного здоров'я. Ціннісне ставлення до професійного здоров'я можна розглядати як загальну ознаку цього компонента готовності.

Стійка спрямованість особистості майбутнього учителя на діяльність зі збереження і зміцнення професійного здоров'я неможлива без теоретичної орієнтації у визначеному аспекті діяльності і формується, головним чином, на основі знань про педагогічну діяльність, її природу, особливості, труднощі; про професійне здоров'я, його специфіку, фактори, що визначають його, шляхи і способи його забезпечення. Виходячи з цього, у структурі готовності майбутніх

учителів до діяльності зі збереження і зміцнення професійного здоров'я виокремлено когнітивний компонент. На основі аналізу сутності і специфіки професійного здоров'я, чинників, що його визначають, особливостей діяльності з його збереження і зміцнення виявлено ознаки, які характеризують зміст когнітивного компонента досліджуваної готовності: знання сутності, функцій, структури, специфіки професійного здоров'я як складника загального здоров'я вчителя; знання особливостей взаємозв'язку професійної діяльності і професійного здоров'я, можливостей збереження здоров'я в умовах педагогічної діяльності; знання чинників професійного здоров'я вчителів; знання основних підходів, принципів, засобів, форм, методів і прийомів збереження і зміцнення професійного здоров'я; знання технік і технологій збереження і зміцнення професійного здоров'я, технологій самооздоровлення, самозцілення, самореабілітації; сформованість саногенного мислення майбутніх учителів.

Когнітивний компонент досліджуваної готовності передбачає сформованість системи знань про професійне здоров'я, шляхи його збереження і зміцнення. Тому загальним показником цього компонента є обізнаність студентів у визначеному аспекті діяльності, що є необхідною умовою побудови індивідуальної стратегії збереження і зміцнення професійного здоров'я.

Діяльність учителя зі збереження і зміцнення професійного здоров'я передбачає активізацію всієї сукупності його знань, зіставлення їх з розв'язанням конкретних проблем здоров'ятворення, подолання професійних труднощів, трансформацію у способи діяльності. Таке перетворення знань означає, з одного боку, їх синтез і об'єднання навколо певної проблеми, а, з іншого, – переведення їх на мову практичних дій. У практичній діяльності цей процес відбувається через систему вмінь і на основі функціональної системи психічної регуляції діяльності, в яку входять, насамперед професійно значущі якості особистості майбутніх учителів та їх здібності. Забезпечуючи операційний бік діяльності зі збереження і зміцнення професійного здоров'я, вищеназвані феномени утворюють операційно-діяльнісний компонент готовності до збереження і зміцнення професійного здоров'я.

Цей компонент передбачає наявність комплексу вмінь: уміння визначати цілі діяльності зі збереження і зміцнення професійного здоров'я, способи її здійснення, прогнозувати кінцевий результат; уміння діагностувати стан професійного здоров'я, аналізувати

отримані дані, прогнозувати потрібні заходи щодо збереження і зміцнення професійного здоров'я на близьку і далеку перспективу, що є основою побудови індивідуальної стратегії підтримання професійного здоров'я; володіння технологіями і техніками збереження і зміцнення професійного здоров'я, методиками самопомоги; уміння долати професійні труднощі з найменшими втратами для здоров'я; уміння вести розумний спосіб життя, раціонально організовувати власну діяльність і відпочинок, уміння реалізовувати знання про збереження і зміцнення здоров'я у повсякденній діяльності. Важливо зазначити, що володіння системою професійно важливих умінь на високому професійному рівні можливе за умови сформованості відповідних професійно значущих якостей і спеціальних здібностей, а також професійного мислення, яке повинно бути позитивним і саногенним.

Оскільки операційно-діяльнісний компонент досліджуваної готовності проявляється у діяльності, то його критерієм є досвід майбутнього вчителя, а загальним показником сформованості цього компонента готовності можна вважати рівень володіння технологічною культурою у визначеному аспекті діяльності, вміннями зберігати і зміцнювати професійне здоров'я.

Розглянуті вище компоненти готовності характеризують підготовленість майбутніх учителів до здійснення діяльності зі збереження і зміцнення професійного здоров'я, відображаючи, у цілому, сформованість системи їх професійно важливих якостей, яку потрібно привести у рух, активізувати. Тому доцільно виокремити ще один компонент готовності, який характеризує психологічні функціональні стани людини – емоційно-вольовий. Цей компонент готовності виступає як генералізований психологічний стан майбутніх учителів, як загальна налаштованість на «зустріч» з труднощами педагогічної діяльності, труднощами і перешкодами, пов'язаними зі збереженням і зміцненням професійного здоров'я. Він забезпечує емоційну стійкість учителя, витримку, відсутність почуття страху при зустрічі з труднощами професійної діяльності, впевненість у собі, установку на активні та цілеспрямовані дії, самооптимізацію, налаштування на позитивне сприйняття навколишнього і себе, самоконтроль та управління власним станом і поведінкою в умовах педагогічної діяльності.

Емоційно-вольовий компонент готовності до діяльності зі збереження і зміцнення професійного здоров'я вміщує такі показники: позитивне

емоційне ставлення до діяльності зі збереження і зміцнення професійного здоров'я; мобілізацію, самоконтроль та управління власним станом і поведінкою в умовах педагогічної діяльності, що є основою формування професійної стресостійкості; установку на переборення професійних труднощів і перешкод на шляху до досягнення оптимального рівня професійного здоров'я; сформованість вольових якостей та якостей, що забезпечують цілеспрямовану діяльність зі збереження і зміцнення професійного здоров'я; впевненість у своїх силах щодо збереження і зміцнення професійного здоров'я. Загальною ознакою цього компонента готовності є емоційно-вольова регуляція діяльності зі збереження і зміцнення професійного здоров'я.

У структурі готовності майбутніх учителів до діяльності зі збереження і зміцнення професійного здоров'я виокремлено рефлексивно-оцінний компонент. Він передбачає зверненість свідомості майбутнього вчителя на самого себе, самопізнання вчителем власного внутрішнього світу й осмислення себе з позиції інших, усвідомлення своїх біологічних, соціальних, психологічних і духовних можливостей, нерозкритих потенцій. У рефлексивно-оцінний компонент входить і формування особистості професійної самосвідомості майбутніх учителів, їх аутопсихологічної компетентності, вміння зіставити вимоги професії з особливостями своєї особистості, станом професійного здоров'я, рівнем підготовки тощо. Цей компонент досліджуваної готовності має такі показники: усвідомлення себе суб'єктом діяльності зі збереження і зміцнення професійного здоров'я; усвідомлення причин професійного нездоров'я суб'єктивного характеру; усвідомлення рівня своїх можливостей і вмінь, необхідних для досягнення оптимального стану професійного здоров'я; знання про свої генетичні, фізіологічні можливості, пізнання своїх сильних і слабких сторін; уміння адекватно оцінювати свої сили, резерви організму, щоб раціонально використовувати і грамотно ними керувати; уміння самоаналізу, самооцінки, саморегуляції діяльності зі збереження і зміцнення професійного здоров'я.

Узагальненим показником рефлексивно-оцінного компонента готовності до діяльності зі збереження і зміцнення професійного здоров'я є сформованість внутрішньої картини професійного здоров'я.

Виокремлені системні блоки особистісних характеристик майбутніх учителів (компоненти готовності) знаходяться у тісному зв'язку і динамічній взаємодії. У єдності їх можна розглядати як своєрідну

модель готовності до діяльності зі збереження і зміцнення професійного здоров'я (рис. 2).

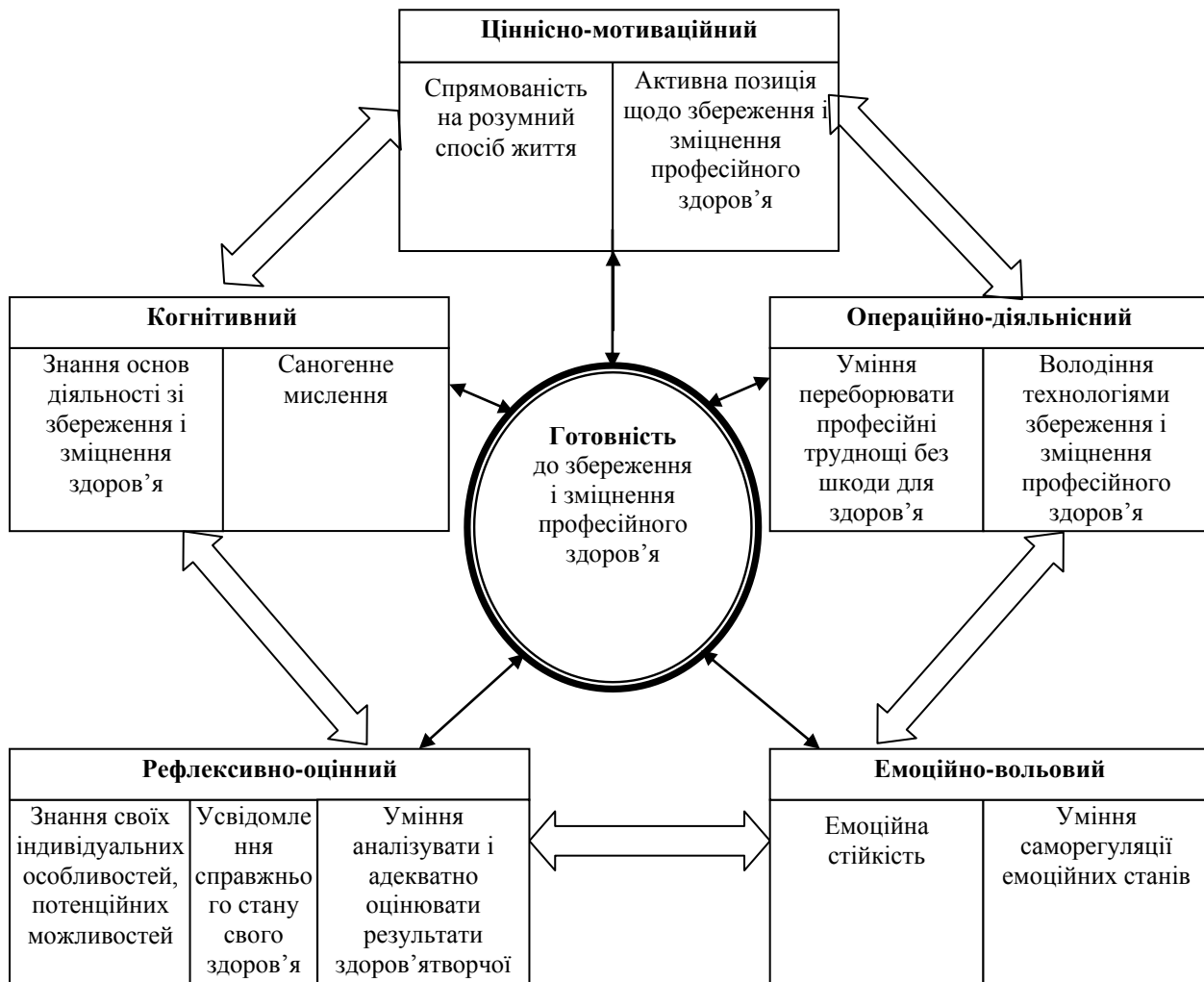

Рисунок 2. Компоненти готовності майбутніх учителів до діяльності зі збереження і зміцнення професійного здоров'я

Системотвірним компонентом цієї готовності є ціннісно-мотиваційний, який передбачає усвідомлення цінності здоров'я як найважливішого життєвого і професійного пріоритету, потребу у збереженні і зміцненні професійного здоров'я, визнання власної відповідальності й активної ролі у підтриманні «професійної форми», прагнення до особистісно-професійного зростання як чинника збереження професійного довголіття.

Узагальненими індикаторами досліджуваної готовності є сформованість стратегії збереження і зміцнення професійного здоров'я, професійної стресостійкості майбутніх учителів.

Професійна стресостійкість визначає здатність протистояти стресовому впливу, негативним чинникам педагогічної діяльності, стресогенним ситуаціям, долати професійні труднощі без шкоди для здоров'я і виконуваної діяльності, вміння знаходити власні ресурси у складних умовах. Стратегія збереження професійного здоров'я як інтегральна характеристика діяльності майбутніх учителів ґрунтується на пріоритеті здоров'я як вищої цінності і визначається продуманим вибором головного напрямку і способу життя, етапів їх досягнення і співпорядкування цих етапів, що забезпечує високу працездатність і творче професійне довголіття. Вона передбачає планування процесу збереження і зміцнення здоров'я, підтримання працездатності, «професійної форми» на основі обґрунтованих і далеких прогнозів.

Виокремлені ознаки (загальні показники) кожного компонента готовності достатньо повно відображають зміст досліджуваного явища і дають змогу його всебічно оцінювати.

Висновки. Отже, важливим компонентом цілісної системи професійної підготовки майбутніх учителів є підготовка до діяльності зі збереження і зміцнення професійного здоров'я. Цілеспрямована підготовка майбутніх учителів у цьому напрямі має бути орієнтованою на розкриття всіх граней індивідуальності майбутнього вчителя, його особистісно-професійне зростання і самореалізацію, формування активної позиції і світоглядно-оздоровчої лінії поведінки на основі принципів «пізнай себе, створи себе, оздоров себе сам» та «здоров'я – через розумний спосіб життя», забезпечувати готовність до здоров'ятворчої діяльності.

Розроблена система підготовки майбутніх учителів до збереження і зміцнення професійного здоров'я відображає структурно-функціональну взаємодію основних компонентів підготовки (цільового, теоретико-методологічного, організаційно-змістового, процесуально-діяльнісного, діагностичного, результативного), принципів, детермінант (фактори, умови), етапів підготовки, критеріїв, показників визначення рівнів сформованості готовності до означеного виду діяльності. Запропонована система підготовки майбутніх учителів до збереження і зміцнення професійного здоров'я реалізується на практиці через запровадження комплексної програми підготовки до діяльності у визначеному напрямі за допомогою інтегративної педагогічної технології та створення відповідних психолого-педагогічних умов.

Підготовка майбутніх учителів до діяльності зі збереження і зміцнення професійного здоров'я передбачає, насамперед, формування готовності як первинної функціональної умови такої діяльності. Готовність до збереження і зміцнення професійного здоров'я є узагальненим результатом підготовки майбутніх фахівців у визначеному напрямі. Виокремлені загальні ознаки (критерії) і показники дають змогу оцінити рівень готовності майбутніх учителів до збереження і зміцнення професійного здоров'я, при потребі внести корективи у процес її формування.

Ефективність пропонованої системи підготовки оцінюється за статистичною значущістю прогресивних змін, що відбуваються у показниках компонентів досліджуваної готовності. Важливим результатом упровадження комплексної програми підготовки є її корекційний ефект, що передбачає покращення показників професійного здоров'я та формування пов'язаних з цим професійно значущих якостей майбутніх учителів.

Література:

1. Бобрицька В.І. Професійно орієнтований контекст як засіб формування здорового способу життя майбутніх учителів / В.І. Бобрицька // Зб. наук. пр. ПДПУ ім. В.Г. Короленка. Серія «Педагогічні науки». – Вип. 7(46). – Полтава, 2005. – С. 220-228.
2. Бурлачук Л.Ф. Психология жизненных ситуаций : [учебное пособие] / Л.Ф. Бурлачук, Е.Ю. Коржова. – М. : Рос. пед. агентство, 1998. – 263 с.
3. Митина Л.М. Концепция профессионального долголетия / Л.М. Митина // Директор школы. – 1998. – № 5. – С. 31-36.
4. Митина Л.М. Психология профессионального развития учителя / Л.М. Митина. – М. : Флинта, 1998. – 200 с.
5. Романова Е.С. Психология профессионального становления личности : дисс. ... д-ра психол. наук / Е.С. Романова. – М., 1992. – 611 с.

Михайлова Л. М.,
кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри дошкільної освіти
КЗ «Запорізький обласний інститут післядипломної
педагогічної освіти» Запорізької обласної ради, м. Запоріжжя

Шульга Л. М.,
старший викладач кафедри дошкільної освіти
КЗ «Запорізький обласний інститут післядипломної
педагогічної освіти» Запорізької обласної ради, м. Запоріжжя

РЕАЛІЗАЦІЯ ТЕХНОЛОГІЧНОГО ПІДХОДУ У РОЗВИТКУ ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Анотація

Стаття присвячена актуальній проблемі дошкільної педагогіки – розвитку творчих здібностей дітей дошкільного віку. Вказано на існування у сучасній дошкільній освіті тенденції недооцінки природи дитини, що негативно позначається на її здоров'ї та розвитку. Автори статті стверджують, що повноцінне використання таких можливостей дошкільного віку, як здатність до почуттєвого сприйняття, емоційна чуйність, співпереживання, фантазування, образне і асоціативне мислення, анімізм, синестезія, виводить розвиток психічних процесів на творчий рівень і дозволяє дитині досягти успіху у будь-якій діяльності. У статті розглянуто теоретичні засади проблеми розвитку творчих здібностей дітей дошкільного віку: визначено сутність дефініції «творчі здібності дошкільників»; розкрито психофізіологічні особливості дошкільного віку як сенситивного для розвитку творчих здібностей дитини; описано сучасні підходи до вирішення проблеми розвитку творчих здібностей дітей дошкільного віку в образотворчій діяльності у науці та практиці. Авторами представлено технологію розвитку творчих здібностей дітей дошкільного віку на заняттях із малювання як модель організації художньо-естетичної діяльності дошкільників, що спрямована на розвиток у них емоційно-чуттєвого сприйняття оточуючого світу, формування естетичного ставлення до його об'єктів, яка забезпечує художньо-творче самовираження кожної дитини і розвиток її творчих здібностей. Стаття розкриває сутність технології розвитку творчих здібностей дітей дошкільного віку на заняттях із малювання та педагогічні умови її впровадження у дошкільних навчальних закладах.

Вступ

Модернізація системи освіти в Україні вимагає комплексного оновлення всіх її ланок, визначення методологічних засад згідно з вимогами сучасності, врахуванням європейських тенденцій та культурного вітчизняного надбання. Пріоритети та перспективи розвитку системи дошкільної освіти визначені Національною стратегією розвитку освіти в Україні на період до 2021 року і спрямовані на забезпечення особистісного розвитку дитини згідно з її індивідуальними задатками, здібностями, потребами. Стратегічний розвиток вимагає вирішення завдань із перебудови навчально-виховного процесу на засадах «розвиваючої педагогіки», раннього виявлення потенціалу у дітей та їх повного розкриття з урахуванням вікових та психологічних особливостей; побудови ефективної системи національного виховання на засадах загальнолюдських, полікультурних, громадянських цінностей, оновлення змісту, форм, методів і засобів навчання, виховання і розвитку дітей дошкільного віку відповідно до вимог Базового компонента дошкільної освіти [1].

Реалізація поставлених завдань потребує від сучасної вітчизняної педагогіки новітніх технологій, в основу яких покладено дослідження закордонних та вітчизняних науковців щодо розкриття творчого потенціалу особистості з урахуванням вікових та психологічних особливостей.

Науковці вважають, що успішність розвитку творчих здібностей дитини безпосередньо залежить від організації освітнього розвивального простору ДНЗ, залучення дітей до художньо-творчої діяльності з опорою на їхній власний досвід, знання, вміння, навички та психічні властивості.

Водночас у практиці сучасної дошкільної освіти існують суттєві недоліки, що негативно впливають на здоров'я та розвиток дітей: недооцінка природи дитини, нехтування її віковими психофізіологічними особливостями, сенситивними періодами розвитку, індивідуальною схильністю до окремих видів діяльності.

Автори дослідження висувають гіпотезу, що розвиток творчих здібностей дітей дошкільного віку на заняттях із малювання буде ефективним за умов розроблення та впровадження технології розвитку творчих здібностей дітей дошкільного віку, яка: спрямована на повноцінне використання можливостей дошкільного віку – здатності до почуттєвого сприйняття, емоційної чуйності, співпереживання, фантазування, образного і асоціативного мислення, анімізму,

синестезії; виводить розвиток психічних процесів (сприймання, відчуття, мислення, уяви) на творчий рівень; дозволяє досягти успіху у будь-якій діяльності. Дослідження спрямовано на розробку, наукове обґрунтування та експериментальну перевірку технології розвитку творчих здібностей дітей дошкільного віку на заняттях із малювання. Поставлена мета передусім вимагає визначення теоретичних засад проблеми, які розглянемо нижче.

1. Теоретичні засади розвитку творчих здібностей дітей дошкільного віку в образотворчій діяльності

У сучасній педагогічній науці проблема розвитку творчих здібностей особистості є однією з ключових. Психолого-педагогічні дослідження Б. Ананьєва, Д. Богоявленської, Л. Виготського, Дж. Гілфорда, Ю. Гільбуха, В. Дружиніна, Г. Костюка, В. Кудрявцева, Н. Лейтеса, О. Леонтьєва, О. Матюшкіна, В. Моляко, О. Музики, Я. Пономарьова, Дж. Рензулі, В. Rogozіної, В. Роменця, С. Рубінштейна, С. Сисоевої, Б. Теплова та інших учених дозволяють розглядати творчі здібності як інтегративну властивість індивіда, яка формується на основі задатків у процесі його взаємодії з навколишнім середовищем і є результатом розвитку психічних процесів (сприйняття, відчуття, мислення, уяви, пам'яті) та умовою успішної життєдіяльності особистості.

Розвиток творчих здібностей розглядається науковцями у зв'язку з діяльністю. Експериментально доведено, що здатність до різних видів творчої діяльності визначається спеціальними здібностями (В. Киреєнко), специфічними якостями особистості людини (Б. Ананьєв, Н. Лейтес), естетичним ставленням до життя (О. Мелік-Пашаєв), здатністю до асоціативно-образних інтерпретацій дійсності, синестезії (Л. Масол, В. Кардашов). Дослідження науковців дозволяють дійти висновку, що *специфіка художньо-творчих здібностей полягає у здатності до художньо-почуттєвого сприйняття, співпереживання, емоційної чуйності, естетичної емпатії, наявності творчої уяви, художньо-образного і асоціативного мислення, синестезії. Разом зі спеціальними (мистецтвознавчими, культурологічними) знаннями, вміннями й навичками у художній діяльності художньо-творчі здібності впливають на становлення естетичних ціннісних орієнтацій людини, що слугують основою її естетичного ставлення до життя.*

Результати досліджень свідчать, що витoki творчості проявляються з раннього дитинства й мають довільну форму, а розвиток творчих здібностей особистості залежить від двох груп чинників: природних

особливостей і соціальних умов, серед яких однією з головних є врахування особливостей розвитку психіки у процесі виховання у певний віковий період.

Психологи (Н. Ветлугіна, Л. Виготський, Л. Венгер, В. Давидов, В. Дружинін, Т. Дуткевич, О. Запорожець, Н. Лейтес, Г. Люблінська, В. Моляко, О. Музика, Р. Павелків, М. Поддяков, О. Усова, Г. Урунтаєва, Д. Ельконін та ін.) вважають дошкільний вік **сенситивним періодом** щодо розвитку певних психічних функцій (уяви, сприймання, мислення та ін.) і пояснюють чутливість психіки швидким зростанням і «дозріванням» мозку дитини у цей період, що залежить як від різноманіття та інтенсивності роботи вже існуючих структур, так і від стимулювання з боку соціального оточення утворення нових властивостей та якостей.

Н. Ветлугіна, Л. Виготський, В. Клименко, О. Некрасова-Каратєєва, О. Чепур, С. Архипова та інші зазначають важливу роль базових характеристик дошкільного віку (сприймання, уяви, мислення) на розвиток творчих здібностей дітей і надають перевагу таким особливостям дошкільного віку, як високий ступінь активності (гіперактивність) дитини в її діяльнісних контактах із реальністю; сенситивність (переважання чуттєвої сторони) і синкретизм (цілісність, нерозчленованість) сприйняття [2, с. 63]; чутливість дитини, яку ототожнюють із творчістю і пов'язують із «величезними таємничими силами»: мисленням, почуттям, уявою, психомоторикою та енергопотенціалом [3, с. 12].

Особливостями сприймання, якому вчені відводять домінуючу роль у розвитку творчих здібностей у дошкільному віці, слід назвати: здатність до емоційної чутливості, уміння «входити» в уявну ситуацію, переживати і емоційно відгукуватися на красу у житті й мистецтві, емоційну щирість, конкретне образне мислення, пізнавальну активність, схильність до творчої діяльності, що слід ураховувати у розвитку творчих здібностей дошкільників. Науковцями доведено необхідність чуттєвого сприймання (Б. Яворський); художнього сприймання (П. Якобсон); розуміння дитиною художніх творів мистецтва (Н. Ветлугіна) і зроблено висновок: чим багатший чуттєвий досвід дитини, чим глибші її емоції і почуття, тим яскравіші образи уяви і гостріше бажання відтворити власні враження у творчій діяльності.

Віковими особливостями наочно-образного мислення дошкільників вважають образність, емоційність, неповторність, яскравість,

асоціативність, оригінальність. Російська вчена В. Канащенкова, досліджуючи художнє мислення дітей старшого дошкільного віку, характеризує його як процес художнього пізнання, осмислення і створення художніх образів під час продуктивної діяльності, а психологічними передумовами називає: багату творчу уяву, образну пам'ять, прагнення від думки до дії, можливість дітей до трансдуктивного умовиводу, розуміння ідейно-сислового змісту художніх творів, оволодіння смисловою стороною мови, емоційно-оцінною лексикою [4, с. 171]. Слід зазначити, що до характеристик художньо-образного мислення науковці відносять **асоціативність**, завдяки якій мислення стає гнучкішим і оригінальним, що впливає на розвиток творчих здібностей, а результат взаємодії асоціацій – синестезію вважають розширенням можливостей творчого потенціалу особистості у процесі художньо-творчої діяльності (Л. Виготський, Б. Галєєв, Л. Маловицька, М. Мерло-Понті, С. Рубінштейн, О. Сарнавська, К. Юнг).

Найважливішим фактором регуляції процесів пізнання науковці вважають емоції, що дало змогу виокремити серед інших психічних явищ емоційний інтелект, який розглядається, як: взаємозв'язок між інтелектом і емоціями (Л. Виготський, В. Давидов, У. Джемс, О. Леонтьєв, С. Рубінштейн), емоційну уяву (О. Запорожець), розумність почуттів (В. Мухіна), первинність почуттів у виникненні розуміння (П. Жане, О. Смирнова, Б. Ельконін), моральні переживання у загальній системі розвитку особистості (Л. Божович, В. Мухіна, І. Сикорський), а погоджене функціонування емоцій з розумовою системою називають умовою успішного виконання будь-якої діяльності (І. Бех, Л. Виготський, О. Запорожець, К. Ізард, В. Сухомлинський, Н. Трофаїла та інші).

Одним із новоутворень дошкільного віку є уява, яка розвивається поступово в міру набуття дитиною певного досвіду: «перша форма зв'язку уяви з дійсністю полягає у тому, що будь-яке творіння уяви завжди будується з елементів, узятих із діяльності» [5, с. 8-9]. Д. Ельконін, О. Запорожець, Л. Субботіна зазначають роль гри у розвитку уяви і вважають малювання «образотворчою модифікацією гри з усіма властивими їй рисами: вживанням і перенесенням у ситуацію, наслідувальним характером, симпатійною уявою» [6, с. 62], а також вказують на своєрідний «реалізм» дитячої уяви, її зв'язок із емоціями та почуттями. Віковою особливістю уяви дошкільників називають здатність до **анімізму** (Е. Тейлор), **антропоморфізму**

(Ж. Піаже), схильність дітей розглядати і оцінювати неживі предмети як живі і відповідно ставитися до них, що, на нашу думку, є важливими особливостями дошкільного віку, що слугують підґрунтям творчого розвитку.

На підставі вищезазначеного, можемо зробити висновок, що психологічні особливості дитини дошкільного віку є підґрунтям для розвитку у неї творчих здібностей, які варто розглядати як *інтегративну властивість, яка завдяки віковим особливостям – здатності до почуттєвого сприйняття, емоційної чуйності, співпереживання, фантазування, образного і асоціативного мислення, анімізму, синестезії – виводить розвиток психічних процесів (сприймання, відчуття, мислення, уяви) на творчий рівень і дозволяє досягти успіху у будь-якій діяльності.*

Механізмом розвитку творчих здібностей дитини у науці і практиці вважається її включення в активну практичну діяльність, педагогами підкреслюється роль продуктивних видів, серед яких визначається особлива роль образотворчої діяльності.

Проблему розвитку творчих здібностей дітей дошкільного віку в образотворчій діяльності досліджували Е. Белкіна, Л. Виготський, Н. Ветлугіна, Т. Доронова, О. Дронова, Т. Казакова, Т. Калініна, Т. Комарова, В. Косминська, В. Котляр, О. Леонтьєв, І. Ликова, В. Мухіна, Б. Неменський, Н. Портницька, Г. Підкурманна, О. Рудницька, Н. Сакуліна, Г. Сухорукова, О. Трусова, Є. Фльоріна, Н. Халезова та інші.

У педагогічній літературі досить ґрунтовно висвітлено **два основні підходи до творчого розвитку** дітей в образотворчій діяльності: *обмежене керівництво* (А. Бакушинський, К. Вентцель, В. Захарова, Г. Кершенштейнер, Ю. Полуянов, Є. Фльоріна та ін.) і *цілеспрямоване навчання* (Н. Ветлугіна, Т. Казакова, Т. Комарова, В. Космінська, В. Котляр, Н. Сакуліна, Н. Халезова та ін.). Існує і **третій підхід – синергетичний**, за якого безпосередньо навчити творчості неможливо, а можна лише формувати здатність до творчості (В. Кремень, Л. Масол), оскільки дитина розвивається нелінійно, на неї впливає багато соціальних чинників, які своєрідно змінюють її природні особливості (деякі задатки розкриваються і розвиваються, інші – затухають, або зовсім не виявляються). Синергетичний підхід орієнтує педагогів на сприйняття й ставлення до дитини як до «цілісної системи», яка живе й розвивається за природними й соціальними законами, що виявляються у процесі її онтогенезу дуже специфічно.

Реалізація синергетичного підходу у педагогіці можливе за умови врахування єдності *інтелектуальної, емоційної та вольової* складових людини, що базуються на природних особливостях і соціальних впливах, усвідомлюється як синергія, де пізнання невіддільне від *переживання*, має потужний імпульс, спрямований на креативне перетворення дійсності й постає як «своєрідна життєва практика, в якій індивід реалізує себе у контексті універсуму одночасно як людина, що *пізнає*, людина, що *відчуває*, і людина, що *спілкується* з іншими людьми» [7, с. 204].

Думки вчених щодо сутності синергетичного підходу у педагогіці та можливостей його використання ми розглядаємо як важливий крок уперед у розумінні сутності людини та пошуку найбільш ефективних підходів до розкриття її творчого потенціалу як основи для розробки інноваційних технологій гармонійного розвитку особистості. Тому саме цей підхід було покладено в основу нашої технології розвитку у дошкільників творчих здібностей в образотворчій діяльності.

Тема нашого дослідження спрямовує вивчення проблеми розвитку творчих здібностей дошкільників під час занять із малювання.

Т. Казакова вважає, що розумно організоване навчання і виховання у процесі заняття починається зі створення умов для формування здібностей, засвоєння знань, вмінь та навичок, і пропонує виокремити у занятті три етапи: **виникнення**, розвиток, усвідомлення та оформлення **задуму**; **створення художніх образів** дітьми за допомогою володіння конкретними художніми навичками та стану натхнення; **аналіз** результатів образотворчої діяльності [8].

Особливу увагу сучасні науковці приділяють **першому етапу** педагогічного процесу і вважають за доцільне його спрямування на організацію **сприйняття** (А. Бакушинський, Н. Ветлугіна, М. Єрмолаєва, Б. Неменський, Н. Сакуліна, О. Трусова та ін.), використання **синтезу мистецтв** у процесі сприйняття (М. Єрмолаєва, В. Кудрявцев, К. Медведєва та ін.), забезпечення **емоційної забарвленості естетичного сприймання** (Н. Ветлугіна, Т. Комарова, Н. Трофаїла та ін.), **збагачення сенсорного досвіду** (Н. Ветлугіна, В. Інжестойкова, Ю. Малікова та ін.).

Дослідження сучасних науковців доводять, що художнє сприйняття, при організації якого надається перевага новому баченню, чуттєвості, переживанню, емоційній безпосередності вражень дитини, підвищує ефективність творчої діяльності дошкільників: Б. Неменський пропонує освоєння мови мистецтва як засобу спілкування з творами, надає

почуттям пріоритетного значення у сприйнятті: «Красу недостатньо знати. Її необхідно відчувати» [9, с. 54]; О. Приходько доводить, що чуттєве сприйняття краси оточуючого світу і його кольорів підвищує ефективність творчої діяльності у дошкільників; Т. Калініна акцентує увагу на активізації здатності дитини вступати до опосередкованого діалогу з автором, освоєнні нею процесу художнього сприйняття «як процесу одухотворення форми» [10, с. 90]; Л. Масол вважає художнє сприйняття неповторним, збагаченим «особистісним смислом (інтерпретацією)» процесом [11, с. 80], вказуючи на те, що використання художньо-педагогічного й мистецтвознавчого аналізу художнього твору є недоцільним у педагогічній практиці дошкільної й початкової ланок освіти, адже за них відбувається нав'язування дітям «певного тлумачення, характерного для розуміння дорослими» [11, с. 80].

І. Біла, Д. Кабалєвський, Л. Масол, Б. Неменський, Г. Шевченко, Б. Юсов, Б. Яворський доводять, що інтеграція різних видів мистецтва є дієвим засобом розкриття творчого потенціалу особистості: під час опанування дидактичного матеріалу дитина може сприймати кілька потоків інформації, кожний з яких є «базою для створення певних асоціацій» [11, с. 71]; забезпечує єдність емоційного й пізнавального, змісту та форми; викликає у дитини комплекс уявлень, завдяки яким створюється синтетичний художній образ.

Учення сучасних науковців доводять роль емоцій і сенсорного досвіду у розвитку творчих здібностей дитини. І. Бех, Т. Піроженко, Л. Трубайчук вважають емоційні переживання основою розвитку духовної структури особистості і вказують на необхідність пройти вже у дитинстві емоційну школу виховання добрих почуттів. В. Зеньковський вважає, що у цей віковий період розвиток емоцій має ґрунтуватись на природному потязі до краси, художньо-естетичної творчості, яка забарвлена естетичною радістю, захопленнями, що доходять до екстазу.

Отже, дослідження сучасних науковців доводять, що розвиток творчих здібностей дітей відбувається у процесі художнього сприйняття завдяки одухотворення форми, рефлексії власних переживань, збереження емоційності, і вказують на **необхідність створення умов для емоційного сприйняття, чуттєвого проживання дитиною світу, самостійного осмислення цих переживань.**

Розглядаючи другий етап заняття з малювання, під час якого відбувається створення художніх образів дітьми за допомогою володіння конкретними художніми навичками (Т. Казакова),

ефективними слід назвати методи і прийоми, що концентрують увагу дитини на реалізації задуманого, здійснюють установку на нову діяльність, вводять дитину в уявну ситуацію; стимулюють розвиток творчих здібностей через наслідування й успішне виконання ігрових дій (О. Леонтьєв, Л. Масол, В. Моляко, О. Музика, Н. Портницька); забезпечують варіативності ситуацій через зміни умов і форм діяльності, умови для прояву активності та самостійності дошкільників (Т. Піроженко).

Особливу увагу у науковій літературі приділено **впливу** на розвиток творчих здібностей дошкільників **різних видів ігор та ігрових прийомів** (Т. Доронова, М. Єрмолаєва, Т. Калініна, Л. Масол), **пошуково-дослідницькій діяльності** (Н. Ветлугіна, Т. Комарова, Д. Менджерицька, Л. Парамонова, М. Поддяков, Н. Сакуліна, Г. Урадовських, Є. Фльоріна).

Дослідниками гра розглядається, як: засіб «перетворення навчання основам зображувальної діяльності у свідому та цікаву для дітей справу», здійснення керівництва діяльністю дітей та оцінювання результатів [12, с. 15]; одночасне включення в ігрову, художню та навчальну діяльність з ознайомлення з елементами мови образотворчого мистецтва [10, с. 141]; спосіб ампліфікації образотворчої діяльності, який полягає у розширенні й поглибленні їх чуттєвого досвіду [13, с. 87]; «школа почуттів» з елементами театрального мистецтва (драматизації, пантоміми, інсценізації, театралізації) [11, с. 102].

Пошуково-орієнтовний характер у художній діяльності забезпечується використанням різних матеріалів і способів зображення, що надає їй інтегрованих властивостей; імпровізація впливає на формування вміння фантазувати, вигадувати, комбінувати знайомий матеріал у мовних, образних, мімічних, пластичних вправах.

Слід зазначити, що організація **третього етапу** заняття з малювання, призначеного аналізу результатів образотворчої діяльності та оцінюванню кінцевого продукту, які вимагають «аргументовано оцінити результат творчості», виділити «характерні, виразні особливості зображення предмета, персонажа» [8, с. 176] не відповідає вимогам сучасності. Так, І. Біла, Л. Виготський, В. Левін вказують на пріоритет у дитячій творчості «проживання кожного етапу творчого процесу» [2, с. 65]; вбачають цінність дитячої творчості «не у результаті, не у продукті, а у самому процесі» [14, с. 67], у здібностях та потребах, які формуються й розвиваються у ході цієї діяльності; зазначають, що самоконтроль дитини спрямований на «процес гри –

творчості, а не на якість творчого продукту» [15, с. 15]. З цього постає висновок, що оцінювання дитячої творчості повинно ґрунтуватися на виключно позитивному ставленні до кожної дитини, довіри до її можливостей.

Огляд та аналіз наявних підходів до вирішення проблеми розвитку творчого потенціалу дошкільників засобами образотворчого мистецтва у педагогічній практиці дає можливість стверджувати, що розроблені й упроваджені у практичну діяльність педагогів дошкільних навчальних закладів методи й форми роботи є достатньо ефективними, але вони не повною мірою використовують сенситивні можливості даного вікового періоду і здебільшого спрямовані на розвиток лише окремих складових творчих здібностей особистості. При цьому зазначимо, що сучасними науковцями й практиками постійно здійснюється дослідницька робота у напрямі методичного забезпечення розвитку творчого потенціалу дошкільників: *експериментальна методика сенсорного розвитку дітей дошкільного віку на основі поєднання різних видів та форм образотворчої діяльності* (Ю. Малікова); *технологія художньо-творчого розвитку дітей засобами художніх еталонів* (С. Погодіна); *методика організації образотворчо-мовленнєвої діяльності на основі взаємопроникнення* (А. Богуш, Н. Гавриш); *технологія художньо-творчого розвитку* (Н. Ветлугіна, Т. Комарова, А. Антонова, М. Зацепіна та ін.). Утім, зазначені технології будуються на принципах дидактичної спрямованості, де творчість поєднується з навчанням образотворчій діяльності, при сприйнятті предметів використовується лише аналітичний, порівняльний підхід, що, на наш погляд, обмежує можливості дитини у творчому сприйнятті і самовираженні.

Отже, розгляд і аналіз наявних досліджень з проблеми розвитку дошкільників у творчій діяльності свідчить про недостатність її розробленості у педагогічній науці та практиці і вимагає подальших пошуків щодо її вирішення на основі технологічного та синергетичного підходів.

2. Технологія розвитку творчих здібностей дітей дошкільного віку на заняттях із малювання

Виходячи з трактувань поняття педагогічної технології В. Беспалька, Б. Ліхачова, В. Монахова, Г. Селевка, ми розглядаємо *технологію розвитку творчих здібностей як модель організації художньо-естетичної діяльності дошкільників, що спрямована на розвиток у них емоційно-чуттєвого сприйняття оточуючого світу,*

формування естетичного ставлення до його об'єктів і яка забезпечує художньо-творче самовираження кожної дитини.

Структурними компонентами даної технології є модулі: концептуально-цільовий, змістовий, технологічний і результативний, реалізація яких дає змогу ефективно впливати на основні компоненти розвитку творчих здібностей дітей дошкільного віку: *емоційно-ціннісний* компонент (здатність до емоційного переживання і відчуття краси, вираження естетичних емоцій, переживань, почуттів); *образно-асоціативний* компонент (розвиток уяви і творчого мислення, вміння встановлювати різноманітні асоціативні зв'язки, вміння фантазувати, імпровізувати); *діяльнісно-естетичний* компонент (застосування необхідних спеціальних якостей, умінь та навичок оволодіння засобами художньо-творчої діяльності).

Концептуально-цільовий модуль відображає мету, завдання, методологічні підходи та принципи технології. Метою розробленої технології визначено: розвиток творчих здібностей дітей дошкільного віку на заняттях із малювання. Завдання полягають у наступному: розвиток у дошкільників чуттєвого сприйняття світу, формування естетично-ціннісного ставлення до краси; розвиток асоціативно-образного мислення, уяви, творчих здібностей; художньо-творче самовираження дошкільників на основі ознайомлення їх із художніми засобами та прийомами зображення.

В основу розробленої технології покладено сучасні *методологічні підходи*: синергетичний, аксіологічний, особистісно орієнтований, діяльнісний, компетентнісний, технологічний.

Для досягнення визначеної мети та завдань ми спиралися на основоположні принципи, які є підґрунтям ефективності технології розвитку творчих здібностей дітей дошкільного віку:

– *принцип цілісності*, який виражається у системності, структурності, сталості, самостійності цілого і вимагає врахування всієї сукупності матеріальних, соціальних, моральних, культурних, психолого-педагогічних та інших умов, що мають вплив на розвиток творчих здібностей дитини дошкільного віку;

– *принцип дитиноцентризму*, реалізація якого у технології відбувається на основі проведення занять на демократичних засадах, опорі на активну позицію дітей, їх самостійність та ініціативу;

– *принцип природовідповідності* реалізується через урахування вікових особливостей дітей дошкільного віку, розвиток природних задатків кожної дитини, забезпечення успіху у художній творчості;

– *принцип поліхудожності* у технології передбачає інтегрування різних видів мистецтва, впровадження у дошкільну практику занять із малювання комплексу мистецтв, що дозволяє розширювати асоціативні уявлення дошкільників, розвивати сенсорну, емоційну та інтелектуальну сфери особистості;

– *принцип системності* вимагає від педагогічної технології наявності всіх ознак системи: логіки процесу, взаємозв'язку його частин, цілісності і розвиток у дитини системного мислення, що дозволяє встановлювати зв'язки між різними об'єктами навколишнього світу;

– *принцип комплексності* у навчальному процесі передбачає використання комплексу мистецтв та ігрових прийомів при знайомстві та спілкуванні з твором живопису, створенні дитиною власного художнього образу, у виховному процесі – спільної зацікавленості та взаємодії педагогів і батьків щодо творчого розвитку дитини.

Змістовий модуль технології відображає особливості змісту матеріалу з розвитку творчих здібностей дітей дошкільного віку на заняттях із малювання.

Освітній матеріал розподіляється за модулями: «Художній матеріал», «Колір», «Образотворче мистецтво» («Краса декору», «Пейзаж», «Натюрморт», «Анімалістика», «Портрет»), що забезпечує його глибоке оволодіння дітьми на рівні ознайомлення (з художніми матеріалами й виразними засобами; кольором і його сполученнями; природою, предметами оточуючого світу, тваринами, людиною та створенням їх образів у мистецтві), емоційно-чуттєвого пізнання, активної ігрової взаємодії, художнього самовираження. Освітній матеріал модулів реалізується на тематичних циклах занять із малювання у кожній віковій групі, що дає дітям можливість зануритися у певну тему, вирішити завдання модулів і виконати різні види малюнків: предметні, сюжетні, декоративні. У кожному циклі розподіл освітнього матеріалу відбувається у залежності від дидактичної мети: ознайомлення, повторення, закріплення і реалізується на наступних видах занять: пізнавальних (здобуття художньо-естетичного досвіду); технічних (технічне застосування художнього досвіду); творчих (творче застосування особистісного досвіду).

Усі заняття спрямовані на розвиток творчих здібностей дошкільників, формування у них навичок художньо-продуктивної

діяльності, естетичне сприйняття світу. Втім, кожний вид занять має й пріоритетні завдання:

– на *пізнавальних заняттях (здобуття художньо-естетичного досвіду)* збагачується художньо-естетичний досвід дітей емоційно-чуттєвим сприйняттям графіки, українського декоративно-прикладного мистецтва, творів різних жанрів живопису (портрет, пейзаж, натюрморт, анімалістичний, побутовий), відбувається знайомство з творами видатних вітчизняних та світових художників;

– на *технічних заняттях (технічне застосування художнього досвіду)* вирішуються завдання з формування елементарних художньо-продуктивних навичок, здобуття дітьми практичного досвіду з орієнтування у розмаїтті властивостей предметів, усвідомлення різних способів створення художніх образів, самостійності, культури художньої діяльності;

– на *творчих заняттях (творчого застосування особистісного досвіду)* пріоритетним завданням є розвиток творчих здібностей дитини, її творче самовираження, застосування особистісного емоційно-почуттєвого, художньо-естетичного досвіду у створенні художнього образу.

Технологічний модуль реалізується через етапи впровадження технології, форми і методи роботи з дітьми щодо розвитку їхніх здібностей на заняттях із малювання. Базуючись на принципі цілісності, технологія реалізується у три взаємопов'язаних між собою етапи: початковий, основний та заключно-корегуючий.

На *початковому етапі* здійснюється створення художньо-розвивального середовища та професійна підготовка педагогів ДНЗ.

Враховуючи сутність понять «середовище», «розвивальне середовище», «предметно-естетичне середовище», розглянутих у роботах Я. Корчака, І. Бека, Ю. Мировської, О. Леонтєва, С. Новосьолової, Р. Фахрутдінової та інших, *художньо-розвивальне середовище* у межах нашої технології ми визначаємо, *як комплексний компонент, який забезпечується організаційно-художньою, дидактично-художньою та інформаційно-художньою складовими і впливає на розвиток у дітей потреби у творчій діяльності, стимулює їхню емоційно-почуттєву сферу та поліmodalність сприйняття оточуючих предметів і явищ, забезпечує прояв свободи, уяви і фантазії у творчому самовираженні.*

Професійна підготовка педагогів ДНЗ на підготовчому етапі технології складатиметься з анкетування вихователів з метою аналізу їхньої готовності до розвитку творчих здібностей дітей на заняттях із малювання, ознайомлення їх із сутністю технології, формування у педагогів практичних навичок її застосування через проведення науково-практичних семінарів, круглих столів, тренінгів, проектів, майстер-класів, квік-налаштувань, рольових ігор, творчих груп, коучинг-сесій тощо з використанням бесід, дискусій, дебатів, тренувань, комунікативних вправ, ігор, методу case-study.

Другий етап реалізації технології – основний – базується на принципах системності та комплексності як першочергових і полягає в організації системи занять з малювання у дошкільному навчальному закладі.

Система занять із розвитку творчих здібностей дітей складається з тематичних циклів, кожен із яких дає змогу дитині зануритися у певну тему: пережити емоційно і чуттєво, осмислити її, виразити свої почуття і враження у довільній формі через емоцію, міміку, слово, дію, рух тощо, втілити образ у малюнок.

Кожен цикл включатиме два-три заняття, поєднаних темою, жанром або художньою технологією. **Перше заняття циклу (пізнавальне)** вирішує завдання мотивування дітей до втілення власних вражень в образотворчій діяльності на підставі інтересу до малювання, активізації сприйняття, прояву емоційно-естетичного відгуку. Воно спрямоване на розвиток внутрішньої мотивації дітей до подальшого занурення у тему та активізацію бажання виразити своє ставлення до неї. **Друге заняття циклу (технічне)** передбачає створення у практичному досвіді дітей художньо-зображувальних умінь і навичок через ознайомлення їх із прийомами зображення. **Третє заняття циклу (творче)** спрямоване на створення дитиною власного образу, спочатку в уяві, потім – в образотворчій діяльності. Воно має на меті самовираження дошкільника та отримання ним задоволення від творчого процесу. Внаслідок такого занурення кожна тема стає емоційно-почуттєвим та інтелектуальним відкриттям, що знаходить вияв в особистісному образотворенні дошкільника і забезпечує розвиток його творчих здібностей.

Перші заняття циклів (пізнавальні) складаються з мотиваційного, чуттєво-пізнавального, художньо-комунікативного, творчо-діяльнісного, рефлексивно-ціннісного етапів.

Другі заняття циклів (технічні) забезпечуються мотиваційним, пошуково-дослідницьким, художньо-діяльним і рефлексивно-технічним етапами.

Треті заняття циклів (підсумкові, творчі) включають етапи: мотиваційний, емоційне піднесення, художньо-імпроваційний, художнього самовираження і рефлексивно-ціннісний.

Методика кожного заняття з малювання у технології розвитку творчих здібностей дітей дошкільного віку – це справжня педагогічна драматургія, в якій гармонійно поєднані форма і зміст, сюжет і композиція, методи і прийоми, яка допомагає створити креативний простір для спілкування з красою, отримати відчуття присутності художніх образів, сприяє розвитку фантазії, імпровації, асоціативного мислення, реалізації власних задумів.

Педагогічними інструментами для реалізації завдань з упровадження технології розвитку творчих здібностей дітей нами визначено наступні форми занять: заняття-зустріч, заняття-подорож, заняття-дослідження, заняття-казка, заняття-фантазія, заняття-пригода, заняття-гра, заняття-свято тощо.

У технології розвитку творчих здібностей використовуються інформаційно-рецептивні, репродуктивні, пошукові, ігрові методи та прийоми. Ігри (ситуації, вправи) інтегруються з різними арт-засобами (кольором, лінією, словом, видами і жанрами мистецтва тощо) і виводять дітей на рівень дослідження, асоціювання, фантазування, інтерпретації, імпровації.

Запропонований змістовий компонент технології дозволяє використовувати ігри на різних етапах заняття з малювання: при ознайомленні з художнім матеріалом, творами мистецтва, виразними засобами, новим словом, у процесі розглядання натури, при входженні в образ, під час образотворчого процесу, при розгляданні творчих робіт.

Третій етап технології – *заключно-корегуючий*, пов'язаний з оцінюванням результатів упровадження технології розвитку творчих здібностей дітей дошкільного віку на заняттях із малювання. На цьому етапі педагог допомагає дітям здійснити рефлексію щодо оцінки результатів своєї діяльності, аналізує власну роботу, за потреби вносить корективи, систематизує й узагальнює набутий досвід, висвітлює і презентує результати впровадження технології на веб-ресурсах, у фахових виданнях, методичних, науково-практичних заходах різного рівня.

Зміст розробленої технології на заключно-корегуючому етапі реалізується через організацію виставок, фестивалів дитячої творчості, обговорення досягнень із дітьми, педагогами, батьками, узагальнення досвіду педагогів з упровадження технології розвитку творчих здібностей дошкільників, у проведенні майстер-класів, участі у семінарах, конференціях тощо.

Ефективність упровадження технології розвитку творчих здібностей дітей дошкільного віку залежить від низки взаємообумовлених педагогічних умов: професіоналізму педагога як сукупності психолого-педагогічної, технологічної та культурологічної компетенцій, і мотивації дитини до художньої творчості. Ефективність формування у дошкільників внутрішньої мотивації до творчої діяльності на заняттях із малювання багато у чому залежить від створення *позитивного соціально-психологічного клімату* на занятті й урахування *вікових та індивідуальних особливостей дошкільників*.

Основними характеристиками психологічного клімату на заняттях із малювання слід назвати: ***позитивний настрій дітей і педагога; зацікавленість дітей змістом діяльності; взаєморозуміння; задоволеність взаємовідносинами та результатами діяльності.***

Створена технологія розвитку творчих здібностей дітей дошкільного віку на заняттях із малювання задовольняє потреби сьогодення щодо організації художньо-естетичної діяльності дошкільників, спрямована на розвиток у них емоційно-чуттєвого сприйняття оточуючого світу, формування естетичного ставлення до його об'єктів і забезпечує художньо-творче самовираження кожної дитини.

Висновки. Розроблена технологія розвитку творчих здібностей дітей дошкільного віку на заняттях з малювання спрямована на розвиток у дошкільників емоційно-чуттєвого сприйняття оточуючого світу, формування естетичного ставлення до його об'єктів і забезпечує художньо-творче самовираження кожної дитини. Метою розробленої технології є: розвиток творчих здібностей дітей дошкільного віку на заняттях з малювання; завданнями є: розвиток у дошкільників чуттєвого сприйняття світу, формування естетично-ціннісного ставлення до краси; розвиток асоціативно-образного мислення, уяви, творчих здібностей; художньо-творче самовираження дошкільників на основі ознайомлення їх із художніми засобами та прийомами зображення. В основу розробленої технології покладено сучасні методологічні підходи: синергетичний, аксіологічний, особистісно орієнтований, діяльнісний, компетентнісний, технологічний.

Структурними компонентами даної технології є модулі: концептуально-цільовий, змістовий, технологічний і результативний. Художньо-розвивальне середовище у межах технології розглядається як комплексний компонент, який забезпечується організаційно-художньою, дидактично-художньою та інформаційно-художньою складовими і впливає на розвиток у дітей потреби у творчій діяльності, стимулює їхню емоційно-почуттєву сферу та полімодальність сприйняття оточуючих предметів і явищ, забезпечує прояв свободи, уяви і фантазії у творчому самовираженні.

Ефективність технології забезпечується педагогічними умовами, якими визначено: професіоналізм педагога, як сукупність психолого-педагогічної, технологічної та культурологічної компетенцій, і мотивація дитини до художньої творчості.

Література:

1. Національна стратегія розвитку освіти в Україні на період до 2021 року : Указ Президента України № 344/2013 від 25 червня 2013 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/344/2013>

2. Некрасова-Каратеева О.Л. Детское творчество в музее : [учеб. пособие] / О.Л. Некрасова-Каратеева. – М. : Высш. шк., 2005. – 207 с.

3. Клименко В. Механізм творчості: Чи можна його розвивати? / В. Клименко. – К. : Шкільний світ, 2002. – 95 с.

4. Канащенкова В.В. К вопросу о психологических предпосылках развития художественного мышления детей старшего дошкольного возраста / В.В. Канащенкова // Вектор науки ТГУ. – 2012. – № 1(8). – С. 168-171. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://edu.tltsu.ru/sites/sites_content/site1238/html/media69595/051_kanase nkova.pdf 08.12.2015

5. Выготский Л.С. Воображение и творчество в детском возрасте психологический очерк / Л.С. Выготский. – М. : Просвещение, 1991. – 93 с.

6. Роменець В.А. Психологія творчості : [навч. посібник] / В.А. Романець. – 2-ге вид., доп. – К. : Либідь, 2001. – 288 с.

7. Синергетика і освіта : [монографія] / За ред. В.Г. Кременя. – К. : Інститут обдарованої дитини, 2014. – 348 с.

8. Казакова Т.Г. Теория и методика развития детского изобразительного творчества : [учеб. пособие для студентов вузов, обучающихся по специальностям «Дошк. педагогика и психология»,

«Педагогика и методика дошк. образования»] / Т.Г. Казакова. – М. : ВЛАДОС, 2006. – 255 с.

9. Неменский Б.М. Мудрость красоты: О проблемах эстетического воспитания : [кн. для учителя] / Б.М. Неменский. – 2-е изд., перераб. и доп. – М. : Просвещение, 1987. – 255 с.

10. Калинина Т.В. Развитие художественного восприятия ребенка [учебное пособие для обучающихся по дополнительной квалификации «Преподаватель»] / Т.В. Калинина. – Екатеринбург : Уральский государственный университет им. А.М. Горького, 2008. – С. 57-203. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://elar.urfu.ru/bitstream/10995/1772/8/1333308_schoolbook.pdf (дата звернення: 08.12.2015)

11. Методика навчання мистецтва у початковій школі : [посібник для вчителів] / Л.М. Масол, О.В. Гайдамака, Е.В. Белкіна, О.В. Калініченко, І.В. Руденко. – Х. : Веста ; Ранок, 2006. – 256 с.

12. Доронова, Т.Н. Обучение детей 2-4 лет рисованию, лепке аппликации в игре / Т.Н. Доронова, С.Г. Якобсон. – М. : Просвещение, 1992. – 142 с.

13. Ермолаева М.В. Практическая психология детского творчества / М.В. Ермолаева. – М. : Московский психолого-социальный институт, 2001. – 194 с.

14. Выготский Л.С. Психология развития ребенка / Л.С. Выготский. – М. : Смысл, Эксмо, 2005. – 512 с.

15. Біла І.М. Психологія дитячої творчості / І.М. Біла. – К. : Фенікс, 2014. – 137 с.

Мірошніченко О. А.,
*кандидат педагогічних наук, доцент,
доцент кафедри педагогіки, психології
та управління навчальними закладами
Житомирського державного університету
імені Івана Франка, м. Житомир*

ГОТОВНІСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ЗИМІВНИКІВ ДО ЖИТТЄДІЯЛЬНОСТІ В УМОВАХ АНТАРКТИКИ

Анотація

У статті розглядаються результати психологічних досліджень вивчення особистості українських зимівників щодо життєдіяльності в експедиційних антарктичних умовах. Основна увага приділяється питанню готовності зимівників, що працюють на Українській антарктичній станції «Академік Вернадський» до річної експедиції. В основу дослідження готовності покладені нейродинамічні особливості особистості (темперамент) та система мотивації полярників. Аналізується зв'язок між типами зимівників та проявами адаптації до екстремальних умов. В емпіричній частині представлений аналіз проведених методик декількох попередніх експедицій до Антарктиди.

Вступ

Наші психологічні дослідження пов'язані із психофізіологічною та соціально-психологічною складовою у психіці полярника. Основним питанням дослідження є психологічна підготовка українського зимівника до довготривалого перебування в Антарктиці. Протягом попередніх шести років відбувається співпраця між Українським антарктичним центром Міністерства освіти і науки України та Житомирським державним університетом імені Івана Франка. Автор даної публікації відвідала Українську антарктичну станцію «Академік Вернадський» як член 19-ї міжсезонної наукової антарктичної експедиції 2014 року, яка знаходиться на острові Галіндез архіпелагу Аргентинські острови біля Антарктичного півострова з географічними координатами 65° 15' пн. ш. і 64° 16' зх. д. Станція є сучасною науковою лабораторією, що обладнана новітньою вимірювальною технікою, укомплектована житловими та допоміжними приміщеннями і побутовим обладнанням. Експедиційна діяльність екіпажу станції (11-13 осіб) базується на виконанні наукових досліджень у галузі

геології, гідрометеорології, біології, озонотрії, радіофізики, психології, медицини тощо. Особливості життєдіяльності зимівників пов'язані з тривалим (до 13 місяців) перебуванням на обмеженій території, що спричинює соціально-психологічну ізоляцію, сенсорну та комунікативну депривацію. Також адаптація зимівників проходить в умовах суворого клімату та гідрометеорологічних особливостей і великою мірою залежить від стабільності психоемоційного стану учасників експедиції, а він, у свою чергу, ґрунтується на системі готовності до життєдіяльності в Антарктиці.

Починаючи з XVI Української антарктичної експедиції на станцію «Академік Вернадський» (з 2011 р.), ми проводимо психологічні дослідження зимівників за чотирма параметрами, а саме:

1) діагностика нейродинамічних і психічних якостей особистості (вивчення властивостей темпераменту, дослідження наявності акцентуацій характеру);

2) дослідження психічних пізнавальних процесів (мислення, пам'ять) та проявів характеру (організованість, працелюбність, допитливість та ін.);

3) дослідження показників міжособистісних взаємовідносин членів групи в умовах ізоляції (визначення способів виходу із конфліктних ситуацій, соціальний статус кожного учасника експедиції);

4) визначення показників соціально обумовленої підструктури особистості (рівень самооцінки зимівника та переважаюча мотивація професійної діяльності).

Заміри психологічних параметрів (зрізів) відбуваються чотири рази: у період формування членів експедиційної команди (лютий-березень відповідного року експедиції), у середині зимівлі (червень-липень відповідного року експедиції), у період початку відкриття станції для відвідувачів (листопад відповідного року експедиції) та у кінці зимівлі (березень року повернення).

Представляємо деякі результати психологічних досліджень за попередні шість років.

1. Готовність до життєдіяльності в умовах Антарктики як основа типології українського зимівника

Протягом шести років Національним антарктичним науковим центром МОН України, а саме відділом медико-біологічних досліджень (у складі якого здійснює свої дослідження автор) проводиться підготовка українських зимівників до їх довготривалого перебування в Антарктиці на українській науковій станції «Академік

Вернадський». Ми, разом з колегами, вивчаємо психологічні, фізіологічні та соціальні передумови готовності українських зимівників до життєдіяльності в екстремальних умовах, до підкорення ними льодових вершин Антарктиди, а також особистих вершин наукового пошуку, пізнання, професійних та соціально-комунікативних вмінь. Показники готовності до життєдіяльності в умовах Антарктики виступають основою для створення типології українського зимівника, адже, на нашу думку, особистість людини, що працює в екстремальних умовах, та ще й отримує при цьому задоволення, відрізняється від більшості людей. Принаймні перед дослідниками психології полярників постає таке питання: чому одні представники людства прагнуть щосили працювати, підкорювати вершини, пізнавати світ, а інші (яких більшість) надають перевагу розміреному темпу життя, надійному банку, неактивному відпочинку?

З різних сторін ми почали працювати над моделлю особистості екстремального типу (але, якщо ризик у роботі є виправданим та таким, що приносить користь суспільству), таку особистість, думаю, можна назвати акме-особистість. Основну роль у подоланні негативних впливів середовища, на нашу думку, відіграє готовність до роботи і життєдіяльності в умовах суворої Антарктики.

Завчасне формування готовності до дій в екстремальних ситуаціях передбачає формування «психологічної надійності», тобто таких якостей особистості, як упевненість у собі та своїй підготовленості, у своїх колегах, цілеспрямованість, самостійність при прийнятті рішення, самовладання, вміння керувати своїми емоціями та ін. У процесі такої підготовки засвоюються знання про можливі варіанти розвитку напружених ситуацій, їх сутність та адекватні варіанти реагування, набуваються відповідні вміння та навички [1].

Необхідно навчити майбутнього зимівника прогнозувати і враховувати ймовірність несприятливого впливу на психіку таких чинників: раптовість, несподіваність ускладнення ситуації; ризик, зумовлюючий небезпеку для здоров'я і життя; підвищена відповідальність за наслідки своїх дій; внутрішній конфлікт між бажанням уникнути небезпеки та необхідністю виконувати професійні обов'язки. А це означає, що зимівник повинен вміти адаптуватися до несприятливих умов як на психофізіологічному, так і на психологічному рівнях. Результати таких досліджень викладені нами у спільній науковій праці співробітників Національного антарктичного наукового центру [2].

Добре адаптована людина – це така особистість, в якій продуктивність, здатність насолоджуватися життям і психічна рівновага не порушені. У процесі адаптації змінюється не тільки індивід, а й середовище, у результаті чого між ними встановлюється відношення адаптивності. У межах цього підходу виділяються два різновиди адаптації:

– алопластична, що забезпечується тими змінами у зовнішньому світі, які людина здійснює для приведення його у відповідність зі своїми потребами;

– аутопластична, що забезпечується змінами особистості (її структури, умінь, навичок), за допомогою яких вона пристосовується до середовища.

Поняття адаптації, визначене нами, обґрунтовується у роботах Г. Айзенка та його послідовників [3]. Вони розуміють адаптацію як стан, в якому вимоги індивіда та середовища повністю задоволені (стан гармонії між індивідом і природою або соціальним середовищем); а також як процес, у результаті якого досягається цей гармонійний стан.

Поряд з загальними закономірностями адаптації, що проявляються на нейродинамічному, психологічному та соціальному рівнях, необхідно враховувати ті форми, які вона набула серед типів людської діяльності. Теоретична розробка моделі особистості українського зимівника, а також практичне визначення типів полярників з метою їх найкращого професійного добору і є основою програми психологічних досліджень на найближчий час.

Етап безпосереднього формування готовності до виконання складних завдань в антарктичних умовах полягає у моделюванні майбутньої діяльності і створенні так званого «передстартового стану», обговоренні оптимальних дій та їх послідовності. Практика свідчить, що чим точніше й повніше уявлення про наступний розвиток ситуації, тим більш адекватні методи і засоби реагування особа обирає у необхідний момент. Таким чином відбуваються навчання, які організовує Національний антарктичний науковий центр МОН України з підготовки українських зимівників до довготривалої експедиції, коли майбутні зимівники перебувають певний час в умовах, наближених до реальних, а саме: проживають у замкненому колективі, вчать налагоджувати міжособистісні стосунки, відпрацьовують навички дії в екстремальних умовах (під час пожежі, повені тощо), а також надання першої невідкладної допомоги.

Про різноманітність психічних станів і реакцій фахівців перед складними, ризикованими подіями свідчать результати проведених нами досліджень: у половини з них зберігаються нормальні психофізіологічні та психологічні показники, близько 30% – відчувають напруженість і невпевненість, у 1-2 членів з групи спостерігаються ознаки сильного хвилювання і тривоги, аж до проявів неупорядкованої активності чи надмірної скованості.

Психологічну напруженість особи значно посилює невизначеність та можлива багатоваріантність розвитку ситуації – отже, на цьому етапі набуває особливої значущості своєчасна і якісна (несуперечлива) інформація про перебіг подій, яка надалі надасть змогу прийняти правильне рішення.

Стан безпосередньої готовності формується й закріплюється за допомогою тренувань і спеціальних вправ: вирішуються ситуаційні завдання, моделюються ситуації, наближені до реальних. Попри деяку умовність, така робота допомагає створити подумки моделі наступної діяльності. Звичайно, у таких «програваннях» містяться суперечності: окрім їх безумовно корисного результату у вигляді нейтралізації чинника несподіваності як основного стресора напруженої ситуації, прогнозування поведінки у майбутній екстремальній ситуації може викликати почуття тривожного чекання, страху та ін. Тому паралельно з тренуваннями необхідна самообілізація та настроєність на виконання завдання, застосування спеціальних прийомів регуляції емоційних станів.

Поряд із відпрацюванням конкретних індивідуальних і спільних дій потрібно приділяти увагу тренуванню навичок сприймання обстановки та змін у ній, прогнозуванню нестандартних дій, розподілу та концентрації уваги, оперативному запам'ятовуванню, формуванню емоційної стійкості, впевненості у собі, наполегливості у досягненні мети.

Найбільш суттєвими показниками готовності на етапі підготовки українських зимівників є цілеспрямована мобілізованість особистості, актуалізація досвіду поведінки в аналогічних обставинах, концентрація на завданні та шляхах його реалізації, установка на максимально раціональне спрямування своїх сил на подолання труднощів і досягнення позитивного результату.

Стан готовності залежить від багатьох об'єктивних та суб'єктивних причин, зокрема, мотивів поведінки та ставлення до вимог наступного завдання і своїх можливостей. Позитивне ставлення спонукає

зацікавленість, пізнавальну активність, емоційно-вольовий підйом; при нейтральному (пасивному) чи негативному ставленні підготовчі дії потребують більшого напруження, оскільки виникає додаткова необхідність у подоланні бар'єрів негативних емоцій. При відсутності мотивів «на справу» фахівець починає керуватися вузькоособистісними прагненнями і міркуваннями, ігноруючи інтереси колективу, а у результаті – і свої власні. Має значення також наявність досвіду, індивідуальні особливості особистості та результативність психологічної підготовки на попередньому етапі. У нашому розумінні мотивації до діяльності ми спиралися на обґрунтування цього поняття сучасними психологічними теоріями [4, 5].

Готовність до дій у напружених ситуаціях на етапі безпосередньої підготовки до виконання складного завдання досягається шляхом цілеспрямованого та послідовного впливу на працівників за такими напрямками: 1) проведення виховних заходів; 2) обговорення змісту завдання, ознайомлення з обставинами та особливостями майбутніх дій; 3) організація вправ і тренувань; 4) активізація самоналаштованості на успішні дії.

При проведенні виховних заходів необхідно акцентувати увагу на залежність загального успіху від згуртованості колективу, точності й своєчасності виконання своїх обов'язків кожним учасником; наголошувати на почутті відповідальності, формувати установку на безумовне виконання поставленого завдання, впевненість в успіху; популяризувати приклади професійної майстерності, взаємовиручки, винахідливості. Особливого піклування потребують зимівники, які їдуть на зимівлю вперше. Негативні емоції можуть впливати на діяльність у новій обстановці, тому їм слід допомогти проаналізувати причини можливих негативних емоцій, порекомендувати, якнайбільш оптимально поводитися у незнайомих обставинах. Не можна обійти увагою й занадто впевнених у собі осіб, які недооцінюють складність наступного завдання. Виховна робота з ними має бути спрямована на створення адекватної самооцінки, актуалізацію почуття відповідальності тощо. Склад групи, що буде жити та працювати рік разом, як правило, формується наполовину з нових, як би мовити, «першопрохідців», а другу половину складають зимівники з досвідом, які їдуть в експедицію по 2-3-му, а то й більше разу. Це дозволяє встановити під час зимівлі баланс між «досвідом» і «новизною погляду».

Готовність у процесі виконання складного завдання може підтримуватися за допомогою: 1) управлінського впливу начальника експедиції на зимівників; 2) застосування методів саморегуляції.

Ефективність управлінського впливу визначається, передусім, якістю і своєчасністю надходження інформації про психологічний клімат у групі, велику роль при цьому відіграє допомога лікаря станції. Окрім того, суттєве значення має активізація мотивації «на справу», у тому числі й через вплив на групові настрої, установки, цілі та контроль за діяльністю і самопочуттям кожного працівника (вибірковий та фронтальний). У окремих випадках, коли дозволяють умови, а виконання роботи передбачає тривале очікування з пониженням м'язового тону (наприклад, під час несприятливих погодних умов), корисно проводити спеціальні вправи, застосовувати ритмічну музику, спортивні заняття, кольорові сенсорні впливи.

Адаптивна поведінка особистості, що працює в екстремальних умовах, характеризується прийняттям рішення, правом ініціативи і точним визначенням свого майбутнього. У нашому дослідженні українського зимівника ми спираємося саме на це розуміння соціально-психологічної адаптації особистості, оскільки у ньому відображається ідея активності особистості. Така особистість здійснює переважно цю форму адаптації, вона не відходить від проблемних ситуацій, а використовує їх для реалізації своїх цілей, сама планує, здійснює своє майбутнє та переборює труднощі. А. Налчаджян, як специфічні особливості соціально-психологічної адаптації, відмічав активну участь свідомості, вплив професійної діяльності людини на середовище та зміну способів власної адаптації у відповідності з соціальними умовами побуту [6, с. 86].

Тому дослідження психологічних характеристик особистості займають ключові позиції у системі обстеження фахівців екстремальних видів діяльності і складають основу прогнозування професійної придатності та адаптації індивідууму до умов соціальної ізоляції та перманентного впливу надзвичайної сили факторів навколишнього середовища.

2. Емпіричні дослідження готовності до життєдіяльності в умовах Антарктики у різних типах українських зимівників

З 2011 року по теперішній час ми працюємо над моделлю особистості екстремального типу. У психологічному дослідженні взяли участь 52 зимівники з шести антарктичних експедицій. Щоб виявити

особливості такого типу, ми спочатку взяли за створення типології особистості взагалі. Звичайно, така проблема не нова, але ми почали будувати власну типологію особистості з метою визначення у ній типів, готових підкорювати вершини.

В основу класифікації ми поклали особливості темпераменту, спираючись на теорії І. Павлова, Б. Теплова, В. Небиліцина та використовуючи методики Г. Айзенка, В. Русалова, Я. Стреляу, Т. Матоліна та К. Леонгарда (з боку біологічних передумов формування особистості) та мотивацію діяльності, взявши за основу теорії А. Петровського, К. Платонова, В. Ільїна, А. Маслоу та методики Б. Басса, О. Потьомкіної, Н. Рейнвальд, М. Рокича та С. Рісса (з боку соціальної підструктури).

У результаті дослідження 52 зимівників ми отримали таку класифікацію типів, яким дали умовні назви, пов'язані з давньогрецькою міфологією, та сучасний український варіант.

Наші досліджувані розподілилися по типах таким чином. Ось як це представлено у таблиці 1.

Таблиця 1

Типологія українського зимівника

Темперамент Мотивація	Холерик 3 (5,8%)	Сангвінік 25 (48,1%)	Флегматик 22 (42,3%)	Меланхолік 2 (3,8%)
Професійно-результативна 14 (26,9%)	Прометей Провідник -	Геліос Зігрівач 7 (%)	Персей Захисник 6 (%)	Орфей Гуманіст 1 (%)
Пізнавальна 17 (32,7%)	Ясон Мандрівник 2 (%)	Ікар Випробувач 7 (%)	Антей Аналітик 7 (%)	Аполлон Художник 1 (%)
Соціальна 15 (28,9%)	Геракл Лідер 1 (%)	Гермес Ентузіаст 8 (%)	Гефест Майстер 6 (%)	Нерей Компаньйон -
Матеріальна 6 (11,5%)	Одісей Підприємець -	Діоніс Сибарит 3 (%)	Мідас Накопичувач 3 (%)	Паріс Естет -

Таким чином, узагальнений портрет українського зимівника – це сангвінік з переважаючою соціальною мотивацією (тип Гермес, Ентузіаст), який має гіпертимну акцентуацію, що свідчить про підвищений настрій, самовпевненість, «почуття авантюризму», потяг до мандрів.

Досліджуючи результати готовності українських зимівників до життєдіяльності в умовах Антарктики, ми виходили з того, що психологічно підготовлений та фізично здоровий полярник нормально адаптується у суворому кліматі і умовно замкненому просторі. Для того, щоб «заміряти» показники адаптації, ми використовували методику визначення акцентуацій характеру Шмішека-Леонгарда [7]. Ми порівнювали кількість отриманих балів за шкалами «Застрягання», «Педантизм», «Тривожність», «Дистимність», «Збудження» у кожного зимівника з шести експедицій протягом зимівлі.

Найбільшої різниці ці параметри досягають між першим та другим заміром, тобто перед від'їздом на зимівлю та через три місяці перебування в Антарктиці. Саме у цей період відбувається активна фаза адаптації до життєдіяльності в екстремальних умовах. Отримані дані були згруповані у показники адаптації за типами темпераментів (сангвініки, флегматики, холерики, меланхоліки) та видами мотивації (соціальна, пізнавальна, професійно-результативна, базова). Такі види мотивацій виділені нами на основі вивчення типів особистості сучасних вітчизняних та зарубіжних авторів [8; 9].

Першими ми показуємо показники адаптації у сангвініків, оскільки вони є найчисельнішою групою серед зимівників. Отримані результати представлено у табл. 2 та на рис. 1.

Таблиця 2

Показники адаптації у сангвініків

Досліджувані	Застрягання		Педантизм		Тривожність		Дистимність		Збудження	
	I зріз	II зріз	I зріз	II зріз	I зріз	II зріз	I зріз	II зріз	I зріз	II зріз
Сер. Бал	10,56	10,94	7,75	8,50	5,69	5,53	8,83	8,72	8,64	8,17
Різниця	3,6%		9,7%		-2,8%		-1,2%		-5,4%	

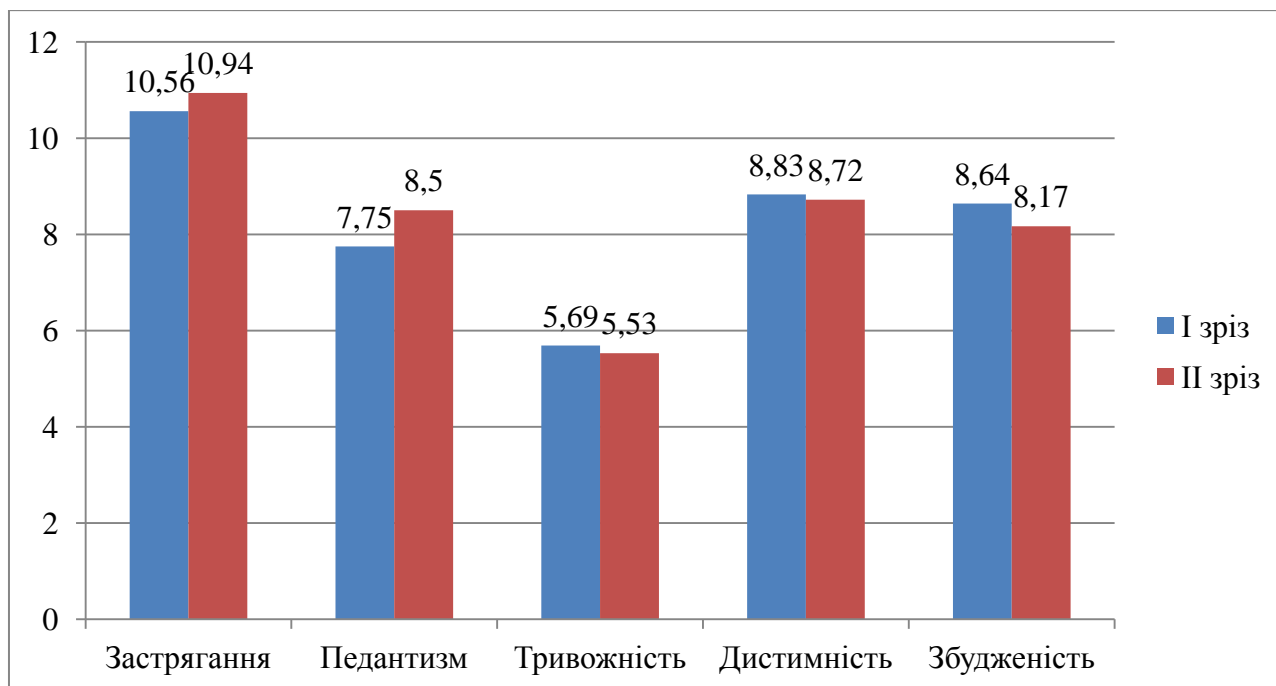

Рис. 1. Показники адаптації у сангвініків

Як видно з табл. 2 та рис. 1, показники за шкалами «Застрагання» (параноїдальність) та «Педантизм» (психастенічність) підвищились, а показники за шкалами «Тривожність», «Дистимність» (депресивність) та «Збудження» (епілептоїдність) зменшились. Це свідчить про достатній рівень адаптованості до екстремальних умов життєдіяльності у представників сангвінічного типу темпераменту.

Наступною за чисельністю групою серед зимівників є флегматики, результати їх досліджень представлено у табл. 3 та на рис. 2.

Таблиця 3

Показники адаптації у флегматиків

Досліджувані	Застрагання		Педантизм		Тривожність		Дистимність		Збудження	
	I зріз	II зріз	I зріз	II зріз	I зріз	I зріз	II зріз	I зріз	II зріз	I зріз
Сер. Бал	9,00	9,31	8,83	9,24	6,97	5,90	9,31	9,17	7,48	7,07
Різниця	3,4%		4,6%		-15,4%		-1,5%		-5,5%	

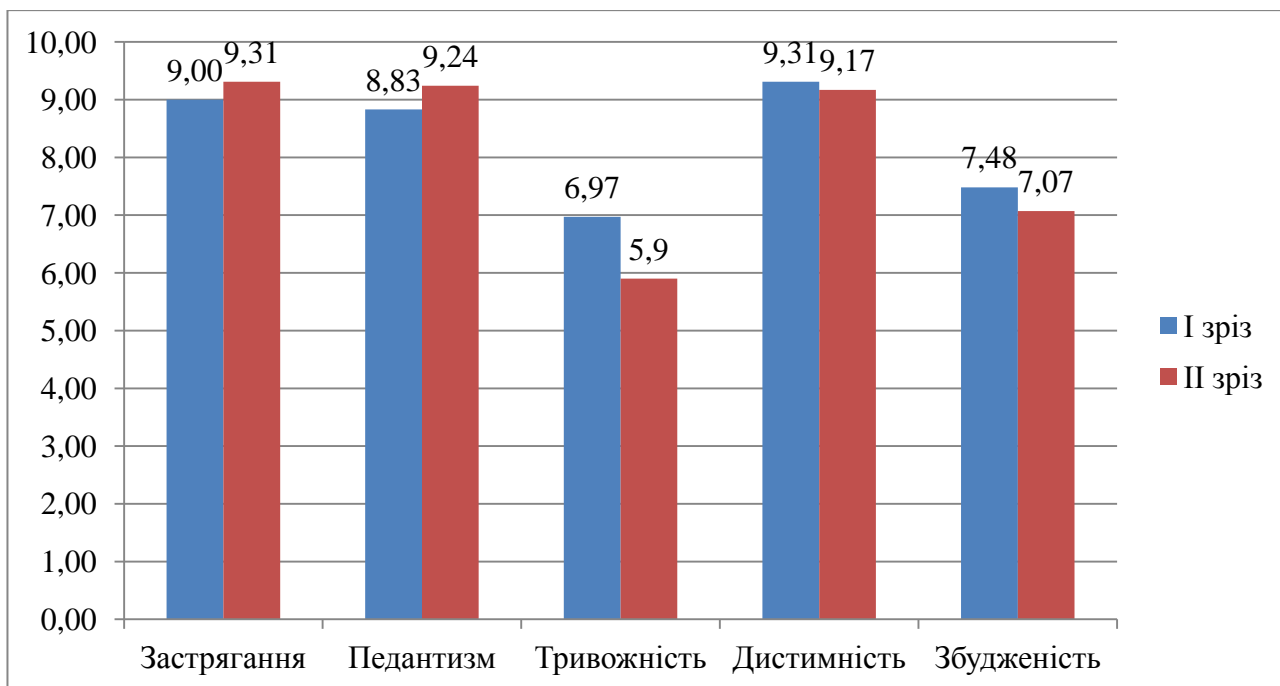

Рис. 2. Показники адаптації у флегматиків

За даними табл. 3 та рис. 2 видно, що показник за шкалами «Застрягання» та «Педантизм» деякою мірою збільшилися, а показники за шкалами «Тривожність», «Дистимність» та «Збудження» суттєво зменшилися. Це свідчить про ще більший рівень адаптованості до несприятливих умов життєдіяльності, ніж у сангвініків. Про це ж свідчать і спостереження та бесіди з представниками флегматичного темпераменту, які відзначають добре самопочуття, задоволення та прагнення поїхати на зимівлю повторно.

Наступною групою досліджуваних були холерики, яка склала 3 особи серед 52 досліджуваних. Результати представлені у табл. 4 та на рис. 3.

Таблиця 4

Показники адаптації у холериків

Досліджувані	Застрягання		Педантизм		Тривожність		Дистимність		Збудження	
	I зріз	II зріз	I зріз	II зріз	I зріз	I зріз	II зріз	I зріз	II зріз	I зріз
Сер. Бал	14,67	14,67	11,33	12,67	5,67	6,00	10,00	11,00	15,00	17,00
Різниця	0,0%		11,8%		5,8%		10,0%		13,3%	

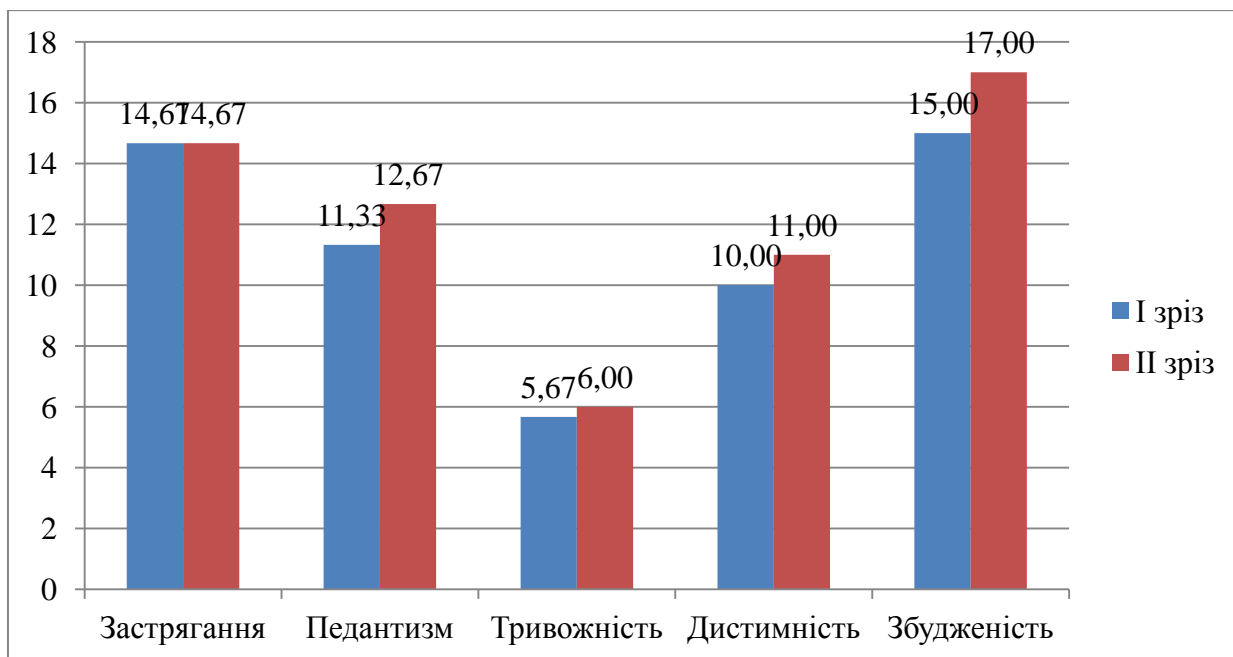

Рис. 3. Показники адаптації у холериків

За отриманими результатами видно, що показники практично за усіма шкалами збільшилися, окрім шкали «Застрягання», показники якої залишилися незмінними. Це свідчить про недостатній рівень адаптованості до екстремальних умов життєдіяльності у представників холеричного темпераменту.

Найменш чисельною групою серед досліджуваних були меланхоліки – 2 особи. Результати представлено у табл. 5 та на рис. 4.

Таблиця 5

Показники адаптації у меланхоліків

Досліджувані	Застрягання		Педантизм		Тривожність		Дистимність		Збудження	
	I зріз	II зріз	I зріз	II зріз	I зріз	II зріз	I зріз	II зріз	I зріз	II зріз
Сер. Бал	12,5	13	11	10,5	8,5	11	10,5	13	7,5	9
Різниця	4,0%		-4,5%		29,4%		23,8%		20,0%	

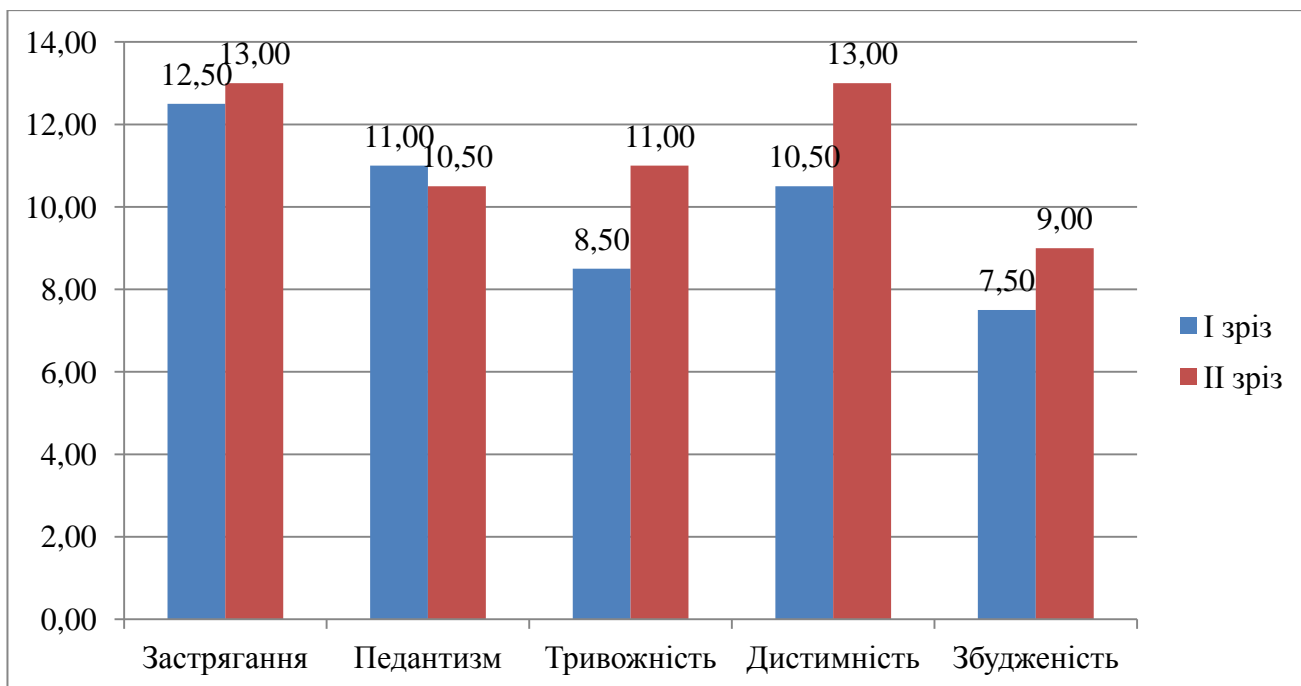

Рис. 4. Показники адаптації у меланхоліків

За результатами дослідження видно, що показники за шкалами «Тривожність», «Дистимність» та «Збудження» суттєво збільшилися, що свідчить про найгірший рівень адаптованості до життєдіяльності в умовах Антарктики серед представників типів темпераментів.

Наступним кроком нашого дослідження було проаналізувати показники адаптованості за тими ж шкалами у представників різних видів мотивації до діяльності. Першим видом, як найбільш поширеним, є соціальна мотивація. Результати проведеного дослідження першої групи представлено у табл. 6 та на рис. 5.

Таблиця 6

Показники адаптації у зимівників з соціальною мотивацією

Досліджувані	Застрагання		Педантизм		Тривожність		Дистимність		Збудження	
	I зріз	II зріз	I зріз	II зріз	I зріз	I зріз	II зріз	I зріз	II зріз	I зріз
Сер. Бал	8,81	8,92	7,38	8,62	6,65	6,15	8,88	8,62	7,31	7,27
Різниця	1,2%		14,3%		-7,5%		-2,9%		-0,5%	

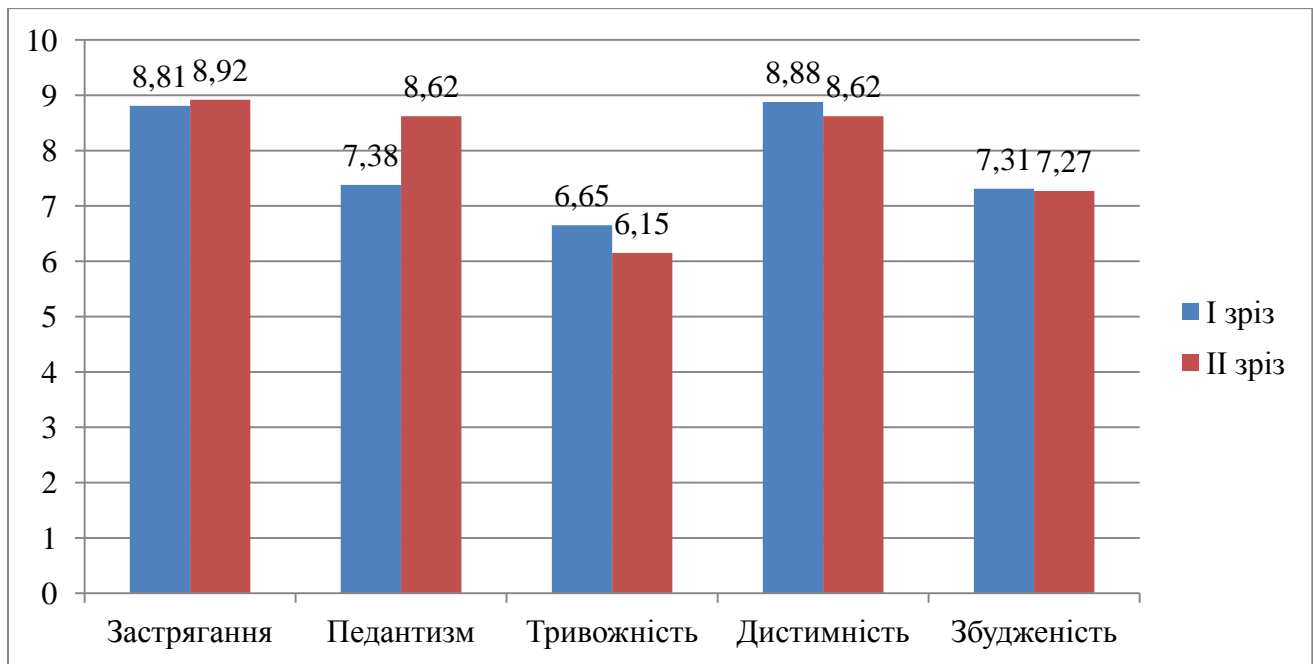

Рис. 5. Показники адаптації у зимівників з соціальною мотивацією

За отриманими результатами видно, що показники за шкалами «Застрагання» та «Педантизм» збільшилися, проте показники за шкалами «Тривожність», «Дистимність» та «Збудження» стали меншими. Це свідчить про середній рівень адаптації представників соціальної адаптації.

Наступна група зимівників представлена нами з пізнавальною мотивацією (табл. 7 та рис. 6).

Таблиця 7

Показники адаптації у зимівників з пізнавальною мотивацією

Досліджувані	Застрагання		Педантизм		Тривожність		Дистимність		Збудження	
	I зріз	II зріз	I зріз	II зріз	I зріз	II зріз	I зріз	II зріз	I зріз	II зріз
Сер. Бал	11,16	12,42	10,95	11,47	6,89	7,63	9,47	9,95	10,37	10,26
Різниця	10,1%		4,5%		9,7%		4,8%		-1,1%	

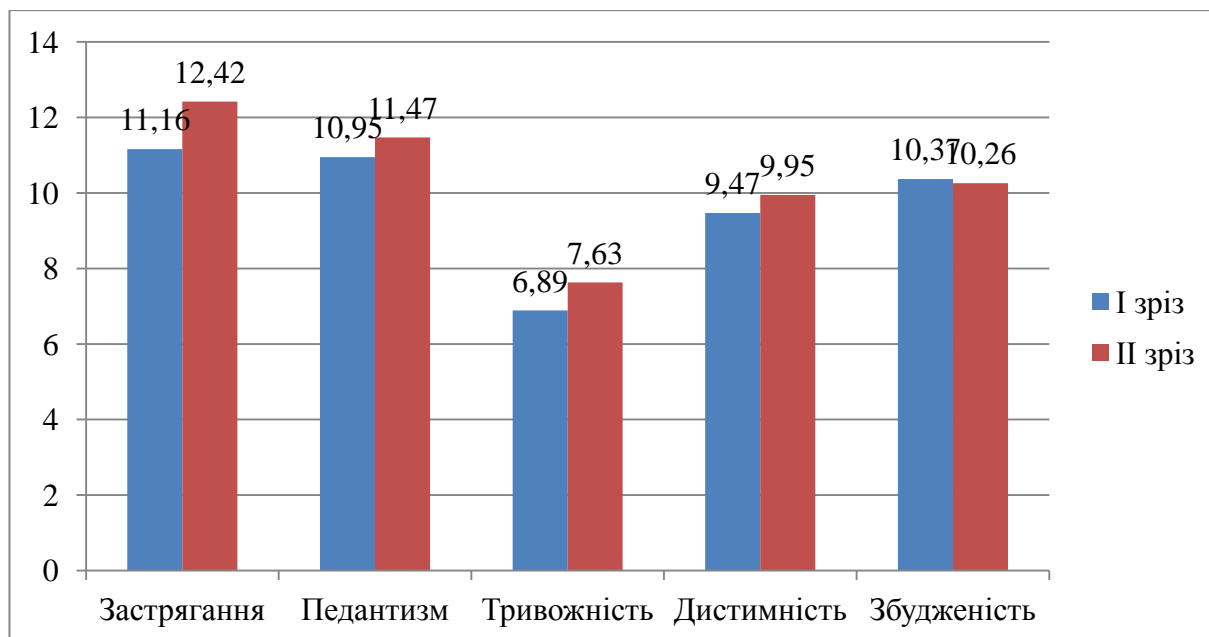

Рис. 7. Показники адаптації у зимівників з пізнавальною мотивацією

У представників цієї групи практично за усіма шкалами збільшилися показники негативних явищ: параноїдальність, психастенічність, тривожність, депресивність. Лише за шкалою «Збудження» відбулося незначне зменшення показників. Це говорить про низький рівень адаптованості до несприятливих умов життєдіяльності у представників з пізнавальною адаптацією. Хоча пізнавальна мотивація є такою, що спонукає людину до пізнання незвіданого, отримання нових вражень, естетичного задоволення, за нашими даними, вона не сприяє адаптації до екстремальних умов професійної діяльності.

Наступною з досліджуваних видів мотивації нами представлена професійно-результативна. Як правило, вона є поєднанням високого рівня широко-соціального та пізнавального видів мотивацій. Результати представлено у табл. 8 та на рис. 7.

Таблиця 8

Показники адаптації у зимівників з професійно-результативною мотивацією

Досліджувані	Застрагання		Педантизм		Тривожність		Дистимність		Збудження	
	I зріз	II зріз	I зріз	II зріз	I зріз	I зріз	II зріз	I зріз	II зріз	I зріз
Сер. Бал	10,94	10,94	8,00	8,06	5,39	3,72	9,33	9,28	8,28	7,06
Різниця	0,0		0,7%		-30,9%		-0,5%		-14,7%	

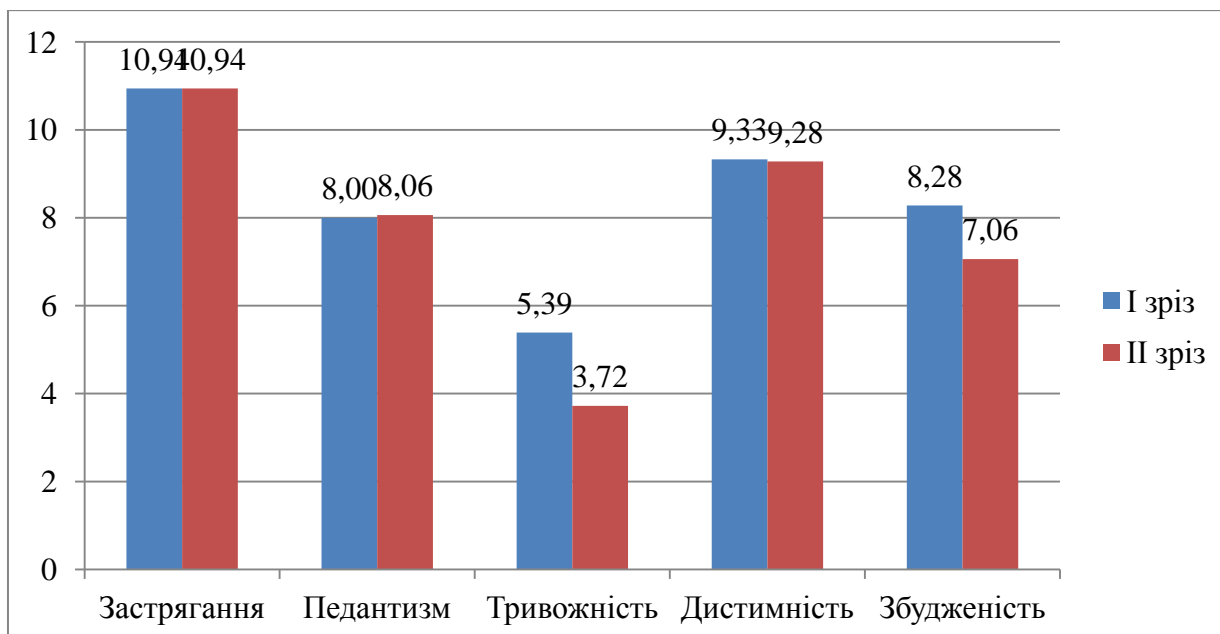

Рис. 7. Показники адаптації у зимівників з професійно-результативною мотивацією

За результатами дослідження видно, що представники даного виду мотивації найбільш вдало адаптуються до несприятливих умов життєдіяльності, оскільки показники всіх негативних явищ зменшилися або залишилися на рівні. Про це ж говорить і той факт, що із людей, які по 3-5 разів були зимівниками антарктичних експедицій, більшість є представниками саме професійно-результативного виду мотивації.

Останньою за чисельністю представників видів мотивації – є базова, або матеріальна. Для представників такого виду найважливішим в експедиції є отримання певних матеріальних вигод. Результати представлено у табл. 9 та на рис. 8.

Таблиця 9

Показники адаптації у зимівників з базовою мотивацією

Досліджувані	Застрагання		Педантизм		Тривожність		Дистимність		Збудження	
	I зріз	II зріз	I зріз	II зріз	I зріз	I зріз	II зріз	I зріз	II зріз	I зріз
Сер. Бал	9,67	8,83	7,17	6,67	6,67	6,33	7,00	6,83	7,67	8,50
Різниця	-8,7%		-6,9%		-5,1%		-2,4%		9,8%	

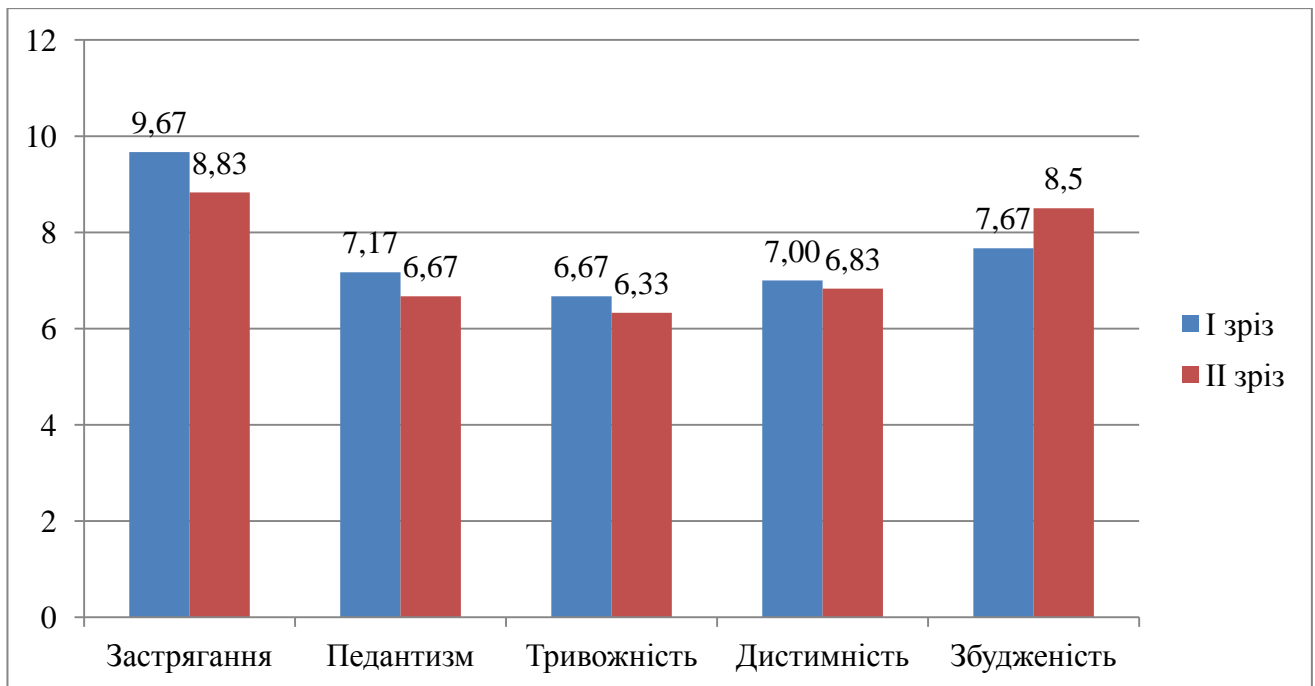

Рис. 8. Показники адаптації у зимівників з базовою мотивацією

За результатами дослідження видно, що за усіма шкалами, окрім шкали «Збудження», показники зменшилися, що свідчить про також високий рівень адаптованості зимівників з даним видом мотивації.

Висновки. Проведений аналіз показників адаптованості до екстремальних умов життєдіяльності зимівників довів, що робота з підготовки полярників до зимівлі на українській станції «Академік Вернадський», яку проводить Національний антарктичний науковий центр Міністерства освіти та науки України, має позитивний результат. Створення умов, наближених до реальних, дає змогу під час підготовки до зимівлі відпрацювати основні моменти тих складнощів, які можуть очікувати зимівників протягом довготривалої експедиції в Антарктиду.

Також нами проводиться робота щодо створення класифікації психологічних типів українських зимівників з метою попереднього відбору представників таких типів, що найбільш вдало адаптуються до екстремальних умов життєдіяльності Антарктики. Нами були створені методичні розробки щодо проведення психологічних досліджень українських зимівників, за якими ми провели дослідження 52-х зимівників за період 2011–2017 рр. Психологічні дослідження містять вивчення нейродинамічних основ темпераменту, мотиваційну складову соціально-обумовленої підструктури особистості та прояви акцентуацій характеру зимівника. Такі заміри проводяться декілька

разів: у період підготовки, під час зимівлі та після повернення з експедиції.

Результати досліджень довели, що серед 16 теоретично припустимих психологічних типів особистості у зимівників 6 українських експедицій виявились 12 типів. Робота щодо створення типології українського зимівника та дослідження його готовності до екстремальних умов життєдіяльності продовжується з кожною наступною експедицією.

Окремі дослідження щодо готовності зимівників до виконання професійних обов'язків на антарктичній станції були присвячені вивченню показників адаптованості до екстремальних умов. Нами проаналізована динаміка показників за шкалами «Застрагання», «Педантизм», «Тривожність», «Дистимність», «Збудження» у представників різних типів темпераментів та видів мотивації. З'ясувалось, що найбільш адаптованим типом темпераменту до екстремальних умов життєдіяльності в Антарктиці є флегматичний, а за видами мотивації – професійно-результативний. Ці висновки потребують подальшого вивчення, аналізу та вироблення психологічних рекомендацій щодо відбору та підготовки українських зимівників до життєдіяльності в Антарктиці, враховуючи той факт, що психологічний тип, який найчастіше виявляється серед наших досліджуваних, має інші характеристики: це сангвінік з соціальною мотивацією.

Розуміється, що у межах даної статті не можна представити всього масиву накопичених за шість років даних щодо дослідження готовності українського зимівника до життєдіяльності в умовах Антарктики, тому плануємо оприлюднення результатів у наступних публікаціях. Також планується продовження наукових досліджень психологічних особливостей українських зимівників та полярників інших держав.

Література:

1. Корольчук М.С. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах / М.С. Корольчук, В.М. Крайнюк. – К. : Ніка-Центр, 2006. – 580 с.
2. Мірошніченко О.А. Основи психофізіологічних та психологічних досліджень операторів екстремальних умов діяльності : [підручник] / О.А. Мірошніченко, Є.В. Моїсеєнко, В.А. Литвинов. – Житомир : Рута, 2015. – 296 с.
3. Айзенк Г. Узнай свой собственный коэффициент интеллекта / Г. Айзенк. – Н. Новгород : СПАЙ-Кью, 2000. – 176 с.

4. Ильин Е.П. Мотивация и мотивы / Е.П. Ильин. – СПб : Питер, 2011. – 512 с.
5. Мотивация замысла : пер. с польск ./ под ред. А. Коляньчик, Б. Войцишке. – Х. : Гуманитарный центр, 2015. – 344 с.
6. Налчаджян А.А. Психологическая адаптация: механизмы и стратегии / А.А. Налчаджян. – М. : Эксмо, 2010. – 386 с.
7. Психология и психоанализ характера. Хрестоматия по психологии и типологии характеров / Редактор-составитель Д.Я. Райгородский. – Самара : БАХРАХ-М, 1998. – 640 с.
8. Асмолов А.Г. Психология личности: культурно-историческое понимание развития человека / А.Г. Асмолов. – М. : Академия, 2007. – 528 с.
9. Практическая психодиагностика. Методики и тексты. Учебное пособие / Редактор-составитель Д.Я. Райгородский. – Самара : БАХРАХ-М, 2008. – 672 с.

Moscaleva L. Yu.,
Doctor of Pedagogic Sciences, Professor,
Bohdan Khmelnytskyi Melitopol State Pedagogical University, Melitopol

Chorna V. V.,
Candidate of Pedagogical Science,
Lecturer at the Department of Elementary Education
Bohdan Khmelnytskyi Melitopol State Pedagogical University, Melitopol

**THE DIALOGICAL COMPETENCE OF “RISK GROUP”
SUPERVISORS’ SOCIAL-PEDAGOGICAL DIAGNOSTICS
AT THE CULTURAL AND EDUCATIONAL SPACE
OF NORTHERN AZOV SEA DISTRICT**

Summary

In a context of democratization of socioeconomic transformations which it's in Ukraine, the stability of the modern society depends to a large extent on the level of the formation citizens' dialogic competence, since it's through dialogue that the requirements for the behavior of another being in different social groups are regulated. The leading place in the formation of the adolescents' dialogic competence belongs to the cultural and

educational space represented by various educational institutions and organizations. It is adolescents who are in dire need of clear answers to the question of further interaction in society, which is based on peace, harmony and development. Changing political priorities and rethinking values in socio-pedagogical work lead to an essential upgrade of the educational process content, it's based on the introduction of the humanities latest achievements.

One of the prerequisites for increasing the effectiveness of this process is the use diagnostic tools in the social and pedagogical work practice, which is developed in the light of the dialogic approach and tested by us with adolescents of the “risk group” in the Northern Azov Sea district.

The region of the Northern Azov Sea in Ukraine is a district where, from ancient times, was and still large-scale historical and political events involving the peoples of different nationalities and religious denominations are resettlement. For the settlement of this region, in the XVIII century, the different peoples' conditions – Ukrainians, Russians, Belarusians, Greeks, Tatars, Karaims, Bulgarians, Albanians, Armenians, Germans, Poles, Czechs and others. These conditions were created by the Russian tsarist government [1].

These people, shaping their own ethnic and religious identity for centuries, have identified rich spiritual culture of the region. Religious traditions and ceremonies, folk customs are today transferred to modern youth. Of course, modern life is mobile and puts increased demands on identification processes in the cultural and educational space of the Northern Azov Sea district. We emphasize that the basic documents, revealing the problems at the international and national levels, are: Declaration of the persons rights, who belonging to national or ethnic, religious and linguistic minorities; Declaration of the spreading the ideals of peace, mutual respect and understanding among youth; Declaration of the peoples upbringing in the spirit of peace; Recommendation UNESCO concerning education for international understanding, co-operation and peace and education relating to human rights and fundamental freedoms; Recommendation No. R(87)20 by committee of Ministers to member states “On the social impact on juvenile delinquency”, the Laws of Ukraine “On Higher Education”, “On the Protection of Public Morality”, the National Strategy for the Development of Education in Ukraine until 2021, the Concept of National Patriotic Education for Children and Youth and so on.

We should emphasize that the unsurpassed role of the dialogue for establishing peace in the modern world society is universally accepted. That's why S. Ter-Minasova is notice: "Without communication there is no society, without society there is no cultural person, a reasonable person, homo sapiens. Words, which is forming in language, distinguish man from the animal world" [2, p. 7].

The dialogue, in addition to its immediate goals, overcomes new problems, sets new standards for the meaningful expansion of the cultural and educational space that unfolds among different peoples, which differently identify themselves – reflected in their outlooks, attitudes towards others, behavior's models, actions. We emphasize that O. Maksimova pointed to the complexity of forecasting various religious identities: "The identities formed on the basis of religion, whether regional, national or international, are difficult to predict or manage with the help of centralized state actions or social theories. This important moment has not received enough attention because the regional planning is based on the premise that the religious factor doesn't play a leading role in economic development. However, this position doesn't take into account the dynamic state of the population's "living religion", which not familiar with scientific theories and motives which, from the point of new European rational subject, should not be dominant" [3, p. 108].

The problem of forming the young people dialogical competence is at the center of modern researchers' attention. Such scientists as I. Beh, G. Vasyanovich, M. Yevtukh, E. Zelenov, O. Morozov, T. Troitska, G. Shevchenko and others are contribute greatly to the solution of this issue.

The formation of dialogical competence became the subject of separate research, such as: "The formation of the dialogue competence of technical university undergraduate students based on a productive approach (on the material of the English)" (O. Bursantskova); "The formation of the future foreign language teacher's competence in the sphere of intercultural interaction" (E. Zhuchkov); "The organizational-pedagogical conditions for the formation of the university students' dialogue culture" (O. Sazonova) and others.

At the same time, the problem forming the "risk group" adolescents' dialogic competence in terms of religious-ethnic diversity and society's social stratification is not sufficiently developed. In the process of scientific research, it was discovered that only a small part of the research work was devoted to the study of certain aspects of the formation of youth and various

social groups' dialogic competence (A. Griffin, R. Merton, Ch. Kuli, I. Kon, etc.).

The analysis and synthesis of scientific research were showed that not only problems of the formation of the adolescents' dialogic competence, but also a weak diagnostic basis for conducting social-pedagogical work in this direction.

The timeliness of the study of the problem of the formation of the adolescents' dialogic competence is due to the need to eliminate the contradictions between:

- actualization of the significance formation of the individual's dialogical competence in the region, which up to now preserves the uniqueness of the religious identities' diversity and the lack of attention to this process by the social institutions;

- the objective needs to revitalize the processes of improving the social life quality in the region and the lack of proper methodological support.

In order to diagnose the dialogic competence of the “risk group” adolescents in the polyethnic and polyreligious region – the North Azov Sea districts, we tried to determine the essence of the measured concept.

An analysis of the specific adolescents' behavior in society suggests that it is quite pragmatic, focused on achieving economic benefits for itself, with violations in the development of dialogical competence, partial deformation of religious identification mechanisms. Among the problems that require immediate resolution, the problems of supporting the development of “risk groups” students and young people get first place.

Therefore, it is important to organize the diagnosis of the dialogic competence level in accordance with the peculiarities of the senior adolescence psycho-emotional crises.

We believe that the individual's dialogic competence is not a simple set of knowledge and skills for successful communication. This is a structure that is rather difficult to organize, with a certain hierarchy. The dialogic competence, as a phenomenon, is multifaceted, and, as a systemic quality of personality, always manifests itself in interaction with different social groups. The dialogue competence can be considered as a complex system of competencies. From its formation, success depends on solving, first of all, moral and ethical problems, problems of social life, which are rooted in any religious consciousness. Consequently, we understand the dialogic competence as the integrative systemic quality of the individual, which directly manifests itself in communication, is reflected in behavior, and encompasses several subsystems.

The first subsystem is information-cognitive (knowledge), the second – value-emotional (the system of values and attitudes, attitude to another person), the third – operational-speech (experience solving problem situations, skills, abilities and abilities).

The information-cognitive substructure includes theoretical and practical knowledge of various aspects of the another person's impact dialogue, different strategies of dialogue (presentation, manipulative, oppositional, conventional [4]) that affect the quality of social life in society. This knowledge is determined by the “core” of the dialogic competence.

The value-emotional substructure of dialogical competence includes a system of values and attitudes, a prevailing attitude and attitudes towards oneself and others, to the moral and social norms adopted in various social groups, as well as social attitudes, values of the other people religious life. This substructure is regulated and directed from both the target and the spontaneous influence of various cultural and educational systems that lie in the individual's field of reach. It provides an understanding of the dialogue and ways of behavior during the dialogue, and also determines the interaction of the individual in different social situations. This substructure is crucial for the fate and inner life of each person, since it has a great influence on the strategic choice of person.

The operational-speech substructure is a variety of skills, speaking skills, abilities (empathy, adaptation, social intelligence, communicative and organizational capabilities, etc.), as well as the experience gained in solving problem situations by means of dialogue.

The operational-speech substructure is based on the two previous substructures, since it perceives their influence. This substructure is clearly expressed in acts as single behavior acts and it is through that you can conduct a diagnosis of person's dialogical competence.

In our understanding, the dialogic competence of adolescents, who can be classified to “risk groups”, is an integral quality that including a complex of cognitive, value, emotional, motivational, characterological features and is manifested in positive-directed dialogical activity in society. In the structure of dialogic competence, based on the subsystems that we have previously allocated, informational cognitive, value-emotional and activity components are clearly distinguished. These components can be evaluated according to the relevant criteria and indicators.

Thus, the first component – information-cognitive – is a set of knowledge about different types of dialogue, its strategies and possible tactics in solving adolescents' social problems. Accordingly, the diagnosis should be carried

out according to indicators such as knowledge of the dialogue, its capabilities, knowledge of the rules of communication for reaching consensus and joint activities, interest in studying the possibilities of dialogue in a multi-ethnic and multi-religious society, etc.

The second component, the value-emotional, is determined by the ability of adolescents to adequately assess and respond to emotional manifestations of others, to perceive themselves in the context of relationships in different social groups with peers of another religious faith and adults with a pronounced religious identity. Thus, the second component can be diagnosed according to the relevant criterion – value-emotional and according to indicators such as the ability of an adolescent to adequately assess and respond to emotional-sensory manifestations of others, the ability to perceive themselves in the context of the relationship “I and my peers of another religious faith”, the ability to perceive in the context of the relationship “I am and adult with another religious identity”.

The next component – active – represents the ability of adolescents to identify themselves with a particular religion, feel they belong to a particular religious culture through indicators such as the ability to favorably interact with others, the ability to organize joint activities with peers of other religious cultures through dialogue, ability presentation themselves among the various religious cultures.

Thus, according to this structure dialogic competence can not only better understand each teenager, but also trace the dynamics of his social and religious maturity formation.

We were offered the following levels of dialogic competence of the students of the “risk group”: sufficient, medium, low. Let’s characterize them.

Thus, a teenager whose level of dialogical competence is low, namely an information-cognitive criterion, is characterized by: not formed perceptions of dialogue, does not knowing his possibilities of dialogue, does not recognize the significance of religious and ethnic values in the society in which he resides. In such adolescent, knowledge of the rules of communication for the achievement of consensus and the implementation of joint activities are not formed. He has no desire to reach consensus, he doesn’t know how to co-operate with representatives of different religious cultures for various kinds of activities, he feels strained. The representative of this group has an unformed interest in studying the possibilities of dialogue, that is, he avoids communicating in different social groups, may not be interested in others in his own conversation.

According to the emotional and value criterion, the low level of dialogic interaction is characterized by: firstly, the ability to adequately assess and respond to emotional manifestations of others – often there are insults to others, do not understand how to respond to the emotions of another person, traces infantilism; secondly, the ability to perceive oneself in the context of the relationship “Me and my peers of another religious faith”. In other words, the ability to respond emotional manifestations of the environment is not developed, students are uncertain with peers of another religious faith, they often display manifestations of aggressiveness, and in some cases, even cowardice and manipulation); thirdly, the ability to perceive oneself in the context of the relationship “me and adult with another religious identity” (with many adults of another religious identity, the adolescent behaves aggressively, often reveals secrecy, doesn’t answer most of the questions raised, takes himself negatively).

An important criterion is the activity criterion in determining the adolescents’ dialogic competence level in the risk group. According to this criterion, adolescents are not sufficiently formed skills: 1. to benevolently interact with others, the teenager does not try to benevolently interact with others, accepts friendly jokes about his own religious identity as a profound way; 2. to establish joint activities with peers of other religious cultures through dialogue, the student does not participate in games, trainings, adhere to peers of other religious cultures; 3. to present itself in the circle of representatives of different religious cultures, the disciple is disgusted with other people who are not representatives of his religious culture, slowness, in most cases silent and trying not to talk about himself in different people circles.

Adolescents, which is average dialogic competence, taking into account cognitive-effective criterion for evaluation, there are fragmentary manifestations of dialogic interaction in multiethnic and polyreligious society – teen admits, but sometimes deny the possibility of dialogue, understands the importance of religious and ethical values in society, where they live. Such high school students has partially formed concept of rules for communicating with representatives of different religious cultures, but they do not always adhere to them. However, with such a level of dialogical competence development, students have an elementary interest in learning the possibilities of dialogue, in other words, they can sometimes study different sources that reveal the peculiarities of different types of dialogue, but only through the guidance of socially meaningful people.

If characterize adolescent personality characteristics of middle-dialogic competence (including value-emotional criteria), then emphasize that these teenagers characteristic are: the ability to sometimes aggressive or irony react to the emotional states of others, sometimes show compassion; fragmentary identification in peer circles with other religions, in some cases there is aggressiveness, neglect, but in most cases, attempts to emphasize their own affiliation with another religious culture; in the system “I am an adult with a different religion” can occur with aggressiveness, but only with well-known people. Also important is the fact that the ability to interact with other teenagers is not sufficiently developed, but sometimes it favorably interacts with people at the request of others (parents, friends), sometimes can not accept friendly jokes about their religious identity. At the initial level adolescents have developed the ability to establish joint activities with peers from other religious cultures through dialogue – sometimes they can take part in joint games, trainings at the request of others (teachers, parents). Such teenager in a circle of different religious cultures can tell about himself only in a familiar situation, sometimes he can reveal his own desires and aspirations, partially perceiving himself in a certain social role.

As for the characterization of a sufficient level of teenagers “risk group” dialogic competence, it may be noted that they are:

- recognizes the possibility of dialogue, recognizes the importance of religious and ethnic values in the society, where they live, and knowledge of the dialogue and its opportunities in the polyethnic and polyreligious society are formed in accordance with the age period;
- knows the rules of communication with representatives of different religious cultures, can use them to reach consensus and joint activities;
- reveals an interest and a desire to reveal the possibilities of various types of dialogue to achieve the goals.

Sufficient level of competence in dialogue adolescence is characterized by well-developed skills, to adequately assess and respond to the emotional and sensual expression of other (able to adequately assess the condition of the other person to respond to human behavior that has different religious identity); perceive themselves in the context of “Me and my peers other religious belief” (student feels confident in the circle peer another religion, trying to learn their new, compares the behavior patterns do not come into opposition); to perceive oneself in the context of the system “Me am an adult with another religious identity” (feels confident in communicating with adults with another religious identity, interacts with them in different social situations).

In characterizing the sufficient level of competence dialogue adolescents at risk for effective criterion can emphasize that they interact with other friendly – the interaction takes place with pleasure, no offense to friendly jokes; take part in games, trainings, establish joint dialogue with peers of other religious cultures; can self-represent themselves in the circle of people of different religious cultures, reveal their desires and aspirations, perceiving themselves in a certain social role.

To investigate the levels of competence teenagers dialogue “at risk group” was developed the methods of diagnosis, consisting of a set complementary techniques (observation of teenagers, creating imaginary and real problematic situations, analyze and solve game problems on social-cultural topics, analysis the performance of teenagers conversation with their parents or persons substituting them, friends, reference groups, etc.). These methods was used in various research, including work E. Aleksyeyenkoyi [5], J. Hylynskoho [6], A. Kavalerovo, V. Dovichpolyuka, etc. [7].

On the basis of developed and specially selected tasks and methods for each component of the dialogic competence of the adolescent, according to the indicators, diagnostic sections were performed.

A comprehensive analysis of the estimations of experimental and control groups allowed the division of adolescents into three levels of the formation of dialogical competence.

According to the results of the diagnosis, it was determined that adolescents mostly have an average (55% of experimental and 50% of adolescent control groups) and low (25% of experimental teens and 35% of adolescents in control groups) level of dialogic competence. Sufficient levels were detected in 20% of experimental teens and 15% of adolescents in the control group.

The work with adolescents of the “risk group” required the increase of their dialogic competence, the analysis of methods used in the conditions of street work, work in social protection centers to solve the problem.

To implement the monitoring of the adolescents’ dialogic competence in the “risk group”, modern methods need to be used. Describe them in more details.

Using conversation, a method that allows to receive and modify information from teenagers based on verbal communication, you can penetrate the inner world of the person, understand the problems and difficulties.

Responses received from a teenager are important to note and use in future work. We note that the success of a conversation with adolescents of the «risk group» depends basically on the degree of its preparedness, the

ability to get direct support of the teenager. It is necessary to briefly describe the topic, the purpose of the conversation, and only then – the proposal to answer the most simple questions. As for the assessment of such an indicator as knowledge of dialogue, its potential in a poly-ethnic and poly-religious society, we give examples for the questions:

1. People in our region are very different. We have representatives of different nationalities and different religions. Is it easy for you to talk to them?

2. What difficulties did you encounter during conversations with them?

3. How long have you been living in our region?

4. What do you like most in our region?

5. Where, in your opinion, is the oldest church or church in our region?

6. Do you like to communicate with people who visit churches? Why?

7. How do you think that these people are very valuable?

8. Do you support these values?

9. What can be valuable and most important for you?

You can ask more complex issues that require analysis, activation of the memory of adolescents. It is important to emphasize that motivation during a conversation in adolescents of the “risk group” is diverse. One seeks to reinforce his own personal thoughts, the other is the feeling of indivisibility with the reference group. These motives are usually intertwined and not critically evaluated on the part of the teenager.

The questionnaire during work with adolescents of the “risk group” is a method of multiple collection statistical material through a survey. One of the questionnaires’ varieties we consider is the technique of incomplete sentences, which helps to collect information with richer content in the work with teenagers of the “risk group”.

For example, an indicator such as knowledge of the rules communication for reaching consensus and implementing joint activities can be assessed using the questionnaire “I am in communication”.

Questionnaire “I am in communication”

Dear friend, fill out a questionnaire. It will help you understand how easy or difficult it is for you to achieve equal consent. You could use answer and get points:

1. I totally disagree; 2. I disagree; 3. Sometimes and so, but sometimes it is not; 4. I agree; 5. That’s for sure! Totally agree.

So, good luck!

1. During the conversation, I always keep all the information secret.

2. I am not discussing anyone with my own plans for the future.

3. I want to get honest answers to my questions from other people.

4. I often get scared when I talk to strangers.

5. If a person differs from me in appearance and in clothes, I immediately notice it.

6. In order to reach agreement, it is not necessary to speak.

7. I often make remarks about my clothes/hairstyles/manner.

8. It's hard for me to stand next to me a person who does not speak the same way as me and my parents.

9. I often have a strong sense of disregard for others.

You will get results in the range of 9 to 45. The higher the amount of points, the more sense it is to use knowledge about the rules of communication with other people. It is possible to use the presentation strategy and enjoy pleasant meetings with interesting people.

The next method – the interview – involves pre-prepared questions addressed to the adolescent. The questioning is proposed on a specific topic. For example, to assess such an indicator, as an interest in exploring the possibilities of dialogue, one can use the following topics: “Family Relations”, “Relationships with Friends”, “Family Traditions and Holidays”, “What is a Holiday for My Family?”, “How can people move magic words?”, etc.

The method of generating sentiment in working with teenagers “risk groups” involves an analysis of the behavior and mood causes. To work with adolescent mood should know to whom they belong informal associations, extremists, bikers, satallisty, etc. To generate their mood, need to know the characteristics of each group, namely data on existing groups in the city, district, village, belonging to groups of teenagers offenders, drug users injecting more. With this method you can check the ability of adolescents to adequately assess and respond to the emotional and sensual expression with others and the ability to perceive themselves in the context of “Me and my peers other religious belief” the ability to perceive themselves in the context of “me and adult of other religious identity” and so on. Particular attention should be paid to this phenomenon as a youth religious extremism, based on social, historical and economic factors. Thus, A. Antypov had notice: “One of the essential extremism’s components is the religious extremism. It is based on a religion (as a rule, Islam, Christianity), which in a certain direction and degree is distorted, brought to the point of absurdity, etc.” [8, p. 13].

Defenately, the result that a teenager gets, has nothing to do with the religion itself, the religious maturity of the individual. But in the conditions of the radicalization of modern life, he fills the inner world of a teenager with fantasy representations that are attractive for this age, and, in turn, destabilizes his psyche, destroys positive mental states and affects others.

The method of observation is used in the study of external manifestations of the activity criterion in working with adolescents of “risk groups” –

addictive, deviant, criminal, etc. Types of observations used in social-pedagogical diagnostics are as follows: included (with intervention in the course of activity and communication), systematic, non-systematic, situational.

Social-pedagogical observation in diagnostic work with adolescents requires some training. So, in order to study the dialogic competence of deviant, we must develop the ability to accurately observe actions, language, gestures, facial expressions, and most importantly, learn to correctly interpret the social significance of these external manifestations. Before observing work with adolescents in the “risk group” it is necessary to draw up a plan that envisages what it is necessary to pay attention to. If necessary, it is necessary to enumerate the acts as units of activity for further analysis. This refers to the ability to benevolently interact with others, the ability to establish joint activities with peers from other religious cultures through dialogue, the ability to self-represent themselves among representatives of different religious cultures.

In order to carry out a systematic study level dialogic competence of adolescents in the “risk group”, we have had conversations with parents and persons, who are replacing them. The conducted work has shown their inadequate attitude to the problem of adolescents’ adaptation to society, the imperfect ability to use their own potential for this process, ignoring the use of a complex of adequate educational goals of methods and techniques.

As R. Karmakar pointed out, in a transitional age, adolescents face the challenges of an ever-changing world, with the need to adapt to changes in relationships with friends, family, school and society. The scientist noted that adolescents begin to exhibit either antisocial or prosocial behavior, which is influenced by their relationship with parents and other adults [9].

Based on this assertion, we believe that work with parents and their substitutes should include the identification of their ideas about building a dialogue with adolescents in the family circle, the characteristics of family relationships, long-distance relatives and close relatives; analysis of the communication style of parents or their substitute, their families and their direct impact on the development of adolescents through dialogue. To do this, we used a set of techniques (questionnaires of parents and their substitutes, projective interviews with adolescents, interviews and observations). For example, these were the following questions:

1. Tell us what your perceptions about the future of the “risk group” teenagers are.

2. How do you think, what behaviors characterize your child?

3. Tell us how you tried to communicate with different people in your childhood. Have you had any interesting cases?

4. Do you think your child knows the rules of communication with different people, including representatives of different religious cultures living in our region?

5. How do you think, is your child's ability to engage in benevolent interaction with representatives of other religious cultures?

6. In your opinion, how does your child feel when communicating with others? Can we say that in most cases, its actions are aggressive?

7. Can your child be self-portrayed among people belonging to different religious cultures in our region?

The generalization of the results revealed the partial awareness of the parents and their substitute, on the ways of upbringing and increasing the level of dialogical competence of their children, and the lack of work with families to help them in the process of socialization.

Consequently, such data confirm the necessity of theoretical substantiation and realization of social-pedagogical conditions for the formation of the dialogic competence of the "risk group" adolescents. Our further research is directed towards this.

References:

1. Храмы этноконфессионального Запорожского Приазовья / [авт. кол. В.В. Молодиченко, Л.В. Афанасьева, И.В. Букреева, А.В. Орлов, Е.Г. Хомчак и др.]. – Мелитополь : МГПУ им. Б. Хмельницкого ; К. : Милениум, 2014. – 320 с.

2. Тер-Минасова С.Г. Язык и межкультурная коммуникация / С.Г. Тер-Минасова. – М. : Слово/Slovo, 2000. – 624 с.

3. Максимова Е.В. Религиозная идентичность в контексте проблематики регионального развития / Е.В. Максимова. – Тамбов : Грамота, 2016. – № 4 (66). – Ч. 2. – С. 106–108.

4. Троїцька О.М. Комунікативно-діалогічні стратегії в культурно-освітніх практиках і тьюторській діяльності: філософський вимір / О.М. Троїцька // Гілея: науковий вісник. – 2016. – Вип. 113. – С. 301–305.

5. Алексеенкова Е.Г. Личность в условиях психической депривации / Е.Г. Алексеенкова. – СПб. : Питер, 2009. – 96 с.

6. Гишинский Я. Девиантология: социология преступности, наркотизма, проституции, самоубийств и других «отклонений» / Я. Гишинский. – СПб. : Юридический центр Пресс, 2004. – 520 с.

7. Кавалеров А.І. Молодіжне середовище в його девіантному вимірі : [монографія] / А.І. Кавалеров, В.О. Довгополюк, А.А. Кавалеров. – Одеса : Астропринт, 2005. – 127 с.

8. Антипов А. Религия и экстремизм: вопросы обеспечения безопасности / А. Антипов // Религии и экстремизм. Способы и методы противодействия религиозному экстремизму в местах лишения свободы : сборник материалов межведомственного межвузовского круглого стола с международным участием (28 июня 2016 г., г. Москва) / под общ. ред. начальника А.В. Быкова. – М. : ФКУ НИИИТ ФСИН России, 2017. – С. 13–15.

9. Кармакар Р. Зависимость просоциальной мотивации подростков от восприятия ими последовательности родительского воспитания / Р. Кармакар // Социальная психология и общество. – 2017. – Т. 8. – № 2. – С. 101–115.

Mukhina G. V.,
PhD in Pedagogy,
Associate Professor of Social and Humanitarian Chair
Donetsk Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine,
Kryvyi Rih

Allakhverdyan A. A.,
Candidate of Economic Sciences,
Associate Professor at the Department of Economic-Law Chair
Donetsk Law Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine,
Kryvyi Rih

EXPERIENCE ON IMPLEMENTATION OF PERSON-ORIENTED EDUCATION OF STUDENTS IN HIGHER EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS OF UKRAINE

Summary

The pedagogical science is recently characterized by intensification of scientific interest in the issues of person-oriented education. Among the main problems of contemporary education, the central one is reconsideration of traditional approaches to the organization of the educational process in higher educational establishments and transition to the educational process organization based on overall consideration of the individual problems and opportunities of the student. In order to implement

the ideas of the humanistic paradigm of education in higher educational establishments, it is necessary to create the conditions for self-education and self-development, as well as conditions for creation of own educational path, provided person-oriented education is implemented. The contradiction between the objective need to increase the level of competency of a future specialist and the traditional system of his/her professional education, which is more focused on mastering professional skills and knowledge, are clearly outlined in contemporary pedagogical discourse. The following article outlines and describes some didactic conditions of implementation of person-oriented student education. The implementation means of didactic conditions of person-oriented education in higher educational establishments of Ukraine are determined. The influence of certain didactic conditions on the development of personality of the student is defined.

Introduction

The changes taking place in the contemporary higher educational establishments of Ukraine stipulate the creation of adequate didactic conditions, therefore, necessitate intelligent reform, creative designing and introduction of new didactic models in the educational process of higher educational establishments of Ukraine.

It is stated in the National Doctrine of Educational Development of Ukraine in 21st century that humanistic educational paradigm should become a priority. The main task of humanistic education is to train a new generation of staff – the national elite, capable of continuous self-improvement, constant updating and expanding the range of their knowledge and skills. Higher educational establishments must create conditions for self-education, self-development, and formation of own educational path for implementation of ideas of humanistic educational paradigm. It is possible only by means of person-oriented education, which encourages for search of new approaches to the development of cognitive abilities of the student.

Introduction to the results of theoretical groundworks of the scientists and practical experience of educational work in higher educational establishments of Ukraine made it possible to identify a number of contradictions between:

– need to increase the level of competency of the future specialist and absence of the necessary didactic conditions in higher educational establishments of Ukraine, which encourage students to develop the personality during educational process;

– need to create a person-oriented environment for implementation of creative potential of students and outdated stereotypes in the organization of educational process in educational establishments;

– need to search for new productive forms and means of education and insufficient study of the potential educational opportunities of students during educational process.

Analysis of philosophical, psychological, pedagogical and methodological literature shows that researchers did not neglect the vast majority of aspects of person-oriented education. Works of V. Andrushchenko, B. Gershunsky, I. Zyazyun, S. Klepka, V. Lutay, M. Mikhalchenko, S. Podmasin, M. Polani and others disclose the philosophical foundations of person-oriented education.

Well-known psychologists, notably K. Abulkhanova-Slavskaya, O. Asmolov, G. Ball, I. Bekh, A. Bodalev, L. Bozhovich, V. Davydov, D. Elkonin, A. Petrovsky, V. Petrovsky, V. Rybalka, V. Stolin, V. Tatenko, I. Yakimanska and others, have studied the problem of person-oriented education.

Pedagogical aspects of person-oriented education have been determined in the works of M. Alekseev, E. Bondarevskaya, O. Gazman, S. Goncharenko, I. Kotova, V. Kremen, S. Kulnevich, A. Pekhot, V. Rybalka, V. Serikov, E. Shiyanov and others.

However, the aspects of the mentioned problem, such as didactic conditions of implementation of the person-oriented educational paradigm; measure of efficiency of person-oriented education in educational establishments of Ukraine, still remain unconsidered. Unfortunately, scientists have neglected the questions related to special features of the student as the subject of the educational process.

The peculiarity of the organization of educational process in higher educational establishments of Ukraine is also insufficiently revealed. Among the main problems of contemporary education, the central one is person-oriented education, which has become especially relevant for domestic educational practice. One of the main tasks of contemporary education in Ukraine is the formation of an educated, creative individual. That is what determines the *relevance* of the chosen topic of research.

1. The characteristics of didactic conditions of implementation of person-oriented education of students in higher educational establishments of Ukraine

Disregarding the fact that at the present stage of education development a lot of attention is paid to the problem of person-oriented education (in school, as well as in higher educational establishments), the theoretical groundworks formulated by the researchers require additional study, since didactic conditions of the implementation of person-oriented education remain insufficiently studied.

In our opinion, the dynamics of the educational process development depends on the complex of didactic conditions of implementation of person-oriented education of student. Didactic conditions of implementation of person-oriented education are a combination of external and internal circumstances (factors) of the didactic process; the success and effectiveness of this process depend on the implementation of the following factors, as well as positive dynamics of the achievement motivation, cognitive activity, independence and subjectiveness of students in general.

Didactic conditions of implementation of person-oriented education of students in educational establishments of Ukraine are:

- didactic readiness of those who aim at person-oriented education and formation of their positive academic motivation;
- didactic readiness of lecturer to introduce person-oriented educational technology in the educational process;
- creation of person-oriented educational environment (comfortable educational conditions, communication, etc.);
- creation of person-oriented educational technologies (teaching aids, academic recommendations for independent work, electronic teaching aids, etc.).

In order to determine the implementation means of the above-mentioned didactic conditions, we consider it appropriate to provide a general description of the specific conditions of person-oriented education of students in higher educational establishments of Ukraine. *The main didactic condition* of implementation of person-oriented education is the didactic readiness of students for person-oriented education and formation of their positive academic motivation.

The most important factor of the successful education and comprehensive development of each student is his/her adaptation, notably the student's mastering of the norms of student life, inclusion of it into the system of interpersonal relationship of the study group. The period of adaptation of the

first-year student is associated with the destruction of previously formed stereotypes, which can generate difficulties in education and communication [3, p. 60]. The adaptation period for different students elapses in different ways, depending on their individual psychological characteristics, the level of readiness to study at a higher educational establishment.

The difficulties of the adaptation period are associated with such causes as disconnection from the family, school friends and deprivation of their support and understanding; lack of day-to-day control from parents and lecturers; absence of self-regulation system and self-control in the activities of students; new work-rest routine, adjustment of mode of life and self-service under the conditions of student's dormitories accommodation; insufficient psychological readiness to master the future profession; lack of independent study/work skills (inability to take notes, work with primary sources, dictionaries, catalogs, reference books and other types of literature, etc.).

Works of domestic educators and psychologists devoted to the problems of higher educational establishment pedagogy identify the following forms of adaptation of the first-year student: formal, socio-psychological, personality-psychological and didactic.

Among all the forms of adaptation presented in our study, we consider it reasonable to pay attention only to the didactic aspect of adaptation. Because it is the aspect that relates to the readiness of the student to master the various (in comparison with the school) organizational modes of education at a higher educational establishment; the methods and content of professional activity; adapt to a large amount of self-study educational material and study of academic subjects.

Most scientists who study the features of the first-year student didactic adaptation indicate that the overwhelming majority of those studying in the first year at higher educational establishments are disadapted. They are characterized by negative disturbances, disappointment, confusion, depression (and sometimes aggressiveness) and failure in studying.

The psychologists draw attention to the fact that the most significant causes of didactic disadaptative disturbances of first-year student are associated with the deep layers of personality, since turning points in course of life require personality changes, which the person endures quite painfully. Value orientations, motivational orientation, level of personal anxiety, etc. influence on didactic adaptation of the student. One needs to bring to notice that first-year students are not very successful in mastering the knowledge, and that is not because of poor schooling, but due to unformed qualities that determine readiness for higher education. Here are the following qualities – ability to

study independently, control and evaluate themselves; ability to take into account the individual peculiarities of their own cognitive activity; ability to manage correctly the time for independent work and rest, etc. [3, p. 64].

The success of the implementation of person-oriented education of students is largely determined by the level of professional competency of higher educational establishment lecturers, their didactic readiness to transfer part of their functions to future specialists. The realities of the pedagogy development show that the lecturer's personality is the main and central factor of successful educational activity. Therefore, the *second didactic condition* is didactic readiness of lecturers to effectively implement person-oriented education of students.

The professional competency of lecturer as well as his/her pedagogic background, personal qualities and sense of responsibility help to realize self-determination, correlate each of his/her actions with the criteria of educational process, master professional activity – i.e. educational technology, transferring its conceptual and pragmatic approaches to students [5, p. 396]. After all humanization of higher education stipulates focusing of educational process not on the academic subject area (including professional-oriented), but on the student's personality, his/her professional attitude and personal growth. In this regard, the lecturer himself/herself should have a high level of personal and social maturity. Referring to L. Podolyak and V. Yurchenko, the lecturer's professional competency is a qualitative characteristic of him/her as a subject of pedagogical work, which reflects the high development level of professionally important, personal and business qualities, which ensure the effectiveness of educational process. The productivity level of the lecturer largely depends on his/her professional and pedagogical orientation – a set of persistent motives, needs, interests, beliefs, values, which express the world outlook of the person and direct him/her towards achievement of certain results [3, p. 299].

The qualitative characteristic of the scientific and pedagogical staff is the central factor in the successful preparation of future specialists. The analysis of the scientific and pedagogical staff of higher educational establishments of Ukraine, who lecture academic subjects at the first-second years, gives grounds for the conditional distribution of lecturers to several categories. The first category of lecturers are graduates of classical universities. As practice shows, the level of methodological and pedagogical skills of such lecturers is very low. Neglectful attitude to pedagogy and various methods is significant for such category. Inconsiderable in number graduates of pedagogic educational establishments compile second category. The

following category of lecturers have some knowledge of pedagogy, psychology and teaching methods, as well as some experience in organization of educational activities of students. The third category of lecturers is the most numerous – graduates of higher educational establishments and postgraduate studies. Lecturers, whom we conditionally assigned to this category, have (in the vast majority) little knowledge of educational theory and teaching methods of academic subjects, certain problems with the application of activation methods and stimulation of cognitive activity of students.

The third didactic condition of implementation of person-oriented education of students in higher educational establishment is development and implementation of person-oriented educational technology.

The analysis of pedagogical practice in higher educational establishments shows that there are many lecturers who are either not sophisticated in contemporary pedagogical educational technologies or who work intuitively, in accordance with the instructions issued in higher educational establishments, methodological examples of the traditional approach in lecturing academic subjects. Fragmentation of various ways and means of education without taking into account the interdependence and interrelation of all elements of the didactic system only reinforces the contradictions between the goals of professional education and the result – the qualitative preparation of graduates.

Referring to foreign and domestic pedagogical literature, it is said that any educational technology should be based on a systematic approach to education, covering all aspects, elements of the educational process (from setting the goal to designing the overall didactic process and verification its effectiveness). The effectiveness of person-oriented didactic process identifies the adequate decision and professional implementation of specific educational technologies, which are often called as forms and methods. The main function of the lecturer – the systematic application in practice of his/her pre-designed educational process as a system of ways and means in achievement goals in management of this process. Referring to D. Chernilevsky, educational technology in the system of pedagogical sciences should ensure pedagogical goal determination, substantial, informative and procedural aspects, which aim at not only mastering of knowledge, development of professional skills, but, above all, at formation of personal qualities of students [5, p. 53].

Person-oriented educational technology as a complex system, which includes an arranged set of educational operations and actions and, in our

opinion, has certain features. Firstly, the lecturer's personality is still a central element, but at the same time, his position regarding the student and his attitude towards himself is changed. The lecturer appears not only as the information medium, but also as an assistant in the formation of student's personality. The education should be arranged in such a way, when the assistance to the student gradually decreases, switching the student to independent study of the material and activating his/her cognitive activity.

Secondly, there should be change in the functions of knowledge, mastering of which occurs in the process of academic subjects study, as well as improvement of organization methods of knowledge mastering process. The knowledge in the context of person-oriented education is a system of interdisciplinary generalized subjective experience of the student. The process of mastering the knowledge is organized with the help of variety of pedagogic methods of search-based intellectual process as a productive creative process and with the help of methods called 'interactive methods'. Interactive teaching methods are methods, which mobilize during study not memory but intellectual process, help move away from stereotypes, and look for independent original answers and solutions of educational problems, implement elements of simulation, search for comparison of different factors, opinions, attitudes [4]. The essence of online education is that the educational process is taking place based on constant and active cooperation of all students. This is interactive and co-education (collective, group, collaborative education), where the student and the lecturer are equal in rights and equally important subjects of education. They understand what they do, reflect on what they know and are able to perform. The organization of online education provides for simulation of real-life situations, application of role-playing games, joint solutions.

The third essential feature of person-oriented educational technology – prioritization of student's subjectiveness, which is associated not only with the focus on the group but also on individual form of education, joint educational activities, on forms of interaction and interpersonal relationships of all the subjects of educational process. Person-oriented approach to the students during the process of academic subjects study is ensured by respective forms of education, which are person-oriented lectures, seminars and workshops.

To determine the effectiveness of the chosen technology it is necessary to develop assessment criteria of the lecturers and students that could be observed and analyzed (introspected) during person-oriented education session.

Review of theoretical aspects of person-oriented educational technology gives reason to assert that the following technology has significant differences from the traditional one. The above-mentioned distinctive features are – organization of education sessions and student educational activities; attitude of the lecturer towards the student and educational process; position of the student as the subject of educational activity; nature of relationship between the lecturer and the student in the educational process.

Analysis of scientific achievements indicates that in the pedagogy of higher educational establishments there are certain requirements to organization and implementation of various forms of education. However, we agree with A. Kuzminsky that didactics of higher educational establishment or a long period has been showing conservatism in improvement of the organizational forms of educational activity, stagnation of theoretical and methodological framework relative to analysis of different forms of education session [2].

As of today the criteria of person-oriented education session and its qualitative assessments has not been developed based on how educational process influence on student's subjectiveness. Therefore, while developing basic criteria, group-education sessions in the first place, one should focus on the essence and intended function of person-oriented education, i.e. orientation of education session on the development of student's personality, development of his subjective position in the cognitive process, creation of self-realization conditions and actualization of student's potential.

As mentioned above, person-oriented education is based on different nature of interaction between the lecturer and the student. The following interaction is ensured, by means of orientation of both subjects of educational process on cooperation and mutual assistance. Such interaction is defined in the following characteristics of educational process during education sessions:

- priority of dialogue in educational activities;
- organization of cooperation between student and lecturer ;
- mutual respect, friendly communication;
- feedback, etc.
- Substantial units of person-oriented technology:
 - organizational and active aspects of person-oriented education session;
 - creation of conditions for the development of subjective position of students;
- organization of interaction between the participants of educational process, etc.

The fourth didactic condition of implementation of person-oriented education is designing and modelling of person-oriented environment that will encourage towards further development of achievement motivation, cognitive activity, independence and subjectiveness of students in general. There is no doubt that educational environment of the establishment influence on the effectiveness of the educational process.

Domestic and foreign educators and psychologists, who study the phenomenon of person-oriented education, pay attention that each person needs person-oriented environment for their development and self-realization. Researchers emphasis the need to change the focus of lecturer's activity, namely the shift of emphasis from organization of active interaction with students to formation of educational environment that encourages for self-education and self-development of students. In our opinion it is fundamentally important when students are taking part in resolving the problems, which are connected with the organization of educational process, creation of own educational path. In addition, the lecturer should work out action plan to transform the educational environment to diagnostics means, designing of personal growth and subjectiveness of students. That is, to create person-oriented environment during education sessions.

Thereby, person-oriented environment is a set of conditions, which influence on the development of motivation, needs, emotional sphere and interests of the person, assist in optimization of interaction process in the system "student-environment", facilitate its subjective self-determination and self-realization. Designing and modelling of person-oriented environment during seminars should include the following features:

- convenience;
- emotional and psychological climate;
- favorable rhythm and speed of education;
- development of cognitive abilities;
- stimulation of different types of educational activity, independence and creativity during education;
- satisfaction with educational environment and quality of education.

The mentioned-above characteristics of person-oriented environment can be a reference point in designing and modelling of person-oriented environment, organization of educational process in higher educational establishments, as well as separate seminar or workshop, which helps in solving the main issues of person-oriented education.

Moreover, designing of person-oriented environment during educational process requires from the lecturer constant attention for analysis and

assessment of individual teaching methods, which encourage the student to acknowledge not only the result, but also the process itself. Systematic implementation of the following work requires special background from the lecturer, organization of dialogue-type workshops and seminars in small groups, role-playing games, trainings etc.

It should be noted, that during seminar/workshop not only positive motivation of all the participants of educational process is needed, but also sufficient level of competency including pedagogical and psychological skills. As noted above, general pedagogical competencies of the lecturer are classified as professional skills and level of pedagogical excellence. However, psychological competency of the lecturer unfortunately remains beyond lecturer's attention. Psychological competency is more or less stable substructure of professional-pedagogical awareness and self-awareness of the lecturer, which compose of interrelated complex of psychological innovation. Operation cohesion of the following complex ensures optimal (successful) conduct of professional-pedagogical activity by the lecturer [3, p. 297].

The fifth didactic condition of implementation of person-oriented education is development of person-oriented didactic support. Effectiveness of any educational technology depends not only on professional competency and on pedagogical excellence of the lecturer, application of forms and teaching methods, but also on educational support system (textbooks, study guides, supportive notes, practical works, guidelines when it comes to independent work, workbooks, etc.). Didactic materials should implement the principle of educational subjectiveness and collectively – form the system of methodological support of academic subject.

Methodological support analysis of profession-oriented academic subject indicates today that the above-mentioned academic subjects have didactic support in the form of textbooks, practical work plans and guidelines to work independently. However, familiarity with the structure and content of methodological materials gives reason to assert that the materials are mainly for informational purposes, which do not meet the requirements of modern educational process. We agree with D. Chernylevsky that the main function of textbooks (as well as all methodological materials) should be not knowledge informatization but, above all, the educational process management, i.e. cognitive activity of students. Textbook – is a substantial program of educational activities, created as a consistent approach in pursuing academic subject objectives with the help of didactic means [5, p. 336]. Referring to V. Beylison, the textbook should always be designed as an educational system [1]. It should be noted that basic materials (textbooks, guidelines) should have in their structure the following

substantial educational units, as (in terms of person-oriented education implementation):

- educational material actualization unit (or control over previously mastered material);
- basic information unit;
- additional information unit;
- educational knowledge and skills consolidation unit;
- systematization and generalization of educational information unit;
- test, self-test and reflection unit.

One should follow specific requirements during the development process of academic subject didactic support in order to ensure that didactic support system of academic subject assist not only in obtaining practical skills and knowledge, but also in development of cognitive activity process of personal qualities and, above all, subjectiveness of the student.

Thus, the effectiveness of person-oriented education of the students in higher educational establishments depends on implementation of didactic condition complex, namely didactic readiness of the students and lecturers to implement person-oriented education; application of person-oriented educational technology; creation of person-oriented educational environment; formation of person-oriented teaching methods. Positive dynamics of achievement motivation, cognitive activity, independence and subjectiveness of students are observed under the conditions of implementation of the following complex.

2. Ways and means of implementation of person-oriented conditions during education of students

It is necessary to be aware of ways and means of implementation of person-oriented conditions, except for didactic condition knowledge.

Among the ways and means of implementation of person-oriented education, one can primarily define development of measures aimed at fast overcoming of difficulties during adaptation period of students.

In our opinion, resolution of mentioned issues connected with adaptation period of students and formation of didactic readiness to implement person-oriented education in higher educational establishments, are possible by means of:

- operation of the Practical Psychology Centers, which should develop psycho-pedagogical guidelines for lecturers and supervising professors to implement effective correction of disadaptive students;
- development and provision of guidelines to first-year students concerning peculiarities of education in higher educational establishment;
- purposeful work with parents of first-second year students;

- study an optional academic subject ‘Fundamentals of self-study’ by first-year students;
- provision of real options of educational activity during educational process.

The mentioned-above measures will assist in fast and effective overcoming of issues connected with didactic adaptation of students in higher educational establishments. When the future specialist has obtained the experience in independent work during educational process, he/she can constantly keep on expanding the obtained knowledge, developing own skills, resolving professional tasks. In this case, the specialist will obtain positive motivation for self-educational activity. Positive motivation of the students for education and self-study has a positive effect not only on their educational achievements and level of success, but also on implementation of their professional intentions and development of subjectiveness, that is independence, activity, integrity and self-sufficiency in learning the world, responsibility for making decisions.

Taking into account that higher educational establishments of Ukraine have a problem of insufficient training of pedagogical staff in context of person-oriented education, one can highlight the following solutions of the problem. One of the main solutions is to arrange effective professional development courses, seminars of pedagogical excellence in higher educational establishments. Availability of textbooks, guidelines on higher educational establishment problems plays an important role. Holding various competitions at the establishment, like – ‘The best lecturer of the year’, ‘The best teacher of the year’, ‘The best guidelines developed’ will increase the level of readiness of lecturers in implementation of person-oriented education. In addition, the creation of conditions for development and self-development of lecturers in higher educational establishments (purchase of psychological and educational literature, holding of exhibitions oriented on methodological and pedagogical innovations, bibliographical magazines ‘Creative Lab of the teacher’, etc.) will be useful for the implementation of person-oriented education of students.

Thus, solutions mentioned above will help to:

- acquire a mindset for self-development and self-study as a basis of professional educational activity;
- develop and improve perceptual, reflective and creative abilities, which are the basis of professional development of the specialist;
- improve communication skills of the lecturer, which ensures success of interpersonal cooperation with students.

For implementation of such didactic condition of person-oriented education of students in higher educational establishment, as development

and implementation of person-oriented educational technology, one needs to work out didactic characteristics within the scope of each unit. The mentioned characteristics represent main directions of educational activity of the lecturer and student during educational process, objectives of person-oriented lecturer and student.

The criteria and indicators for assessment of person-oriented individual style of educational activity should be:

- value orientation on professional and educational activities (motivational orientation, professional self-determination and max self-realization in educational activities);
- level of pedagogical excellence of the lecturer (readiness for personal interaction in the system ‘lecturer-student’, empathy, high level of social maturity);
- creative activity (free improvisation, original pedagogical thinking, application of pedagogical innovations);
- reflective self-regulation (ability to diagnose, analyze and critically evaluate the results) [3].

Successful implementation of person-oriented technology will improve and create a new leadership style of the lecturer in student’s cognitive activity, dialogical style of intellectual communication, which will be focused on the development of analytical, critical and creative thinking of the students.

In order to solve the problem on creation of person-oriented environment, the following solutions can be discussed during seminars and workshops:

- introduction of academic subject ‘Psychological aspects of educational activities and communication’ in professional development courses for lecturers;
- development and provision of psycho-pedagogical and methodological recommendations on person-oriented environment to the lecturers, who have little teaching experience and some problems in organization of educational process;
- holding of psychological trainings like ‘Personal growth’, ‘Image of the lecturer’, ‘Psychology of the effective lecturer’ for pedagogical staff.

Therefore, boosting of general competency level of the lecturer will favor the creation of person-oriented environment during seminars and workshops.

It should be noted, that one needs to define certain requirements for academic subject support in order to develop person-oriented didactic support.

In our opinion, main requirements for development of person-oriented didactic support are:

- Identify content of subjective experience of the student, engaging of previous learning experience into educational process through educational materials (character, structure etc.)
- direct educational material from textbooks (guidelines) not only to expanding of student's volume of knowledge and generalization of subject content, but also to transform the existing experience of each student
 - provide students with the right to select the assignment
 - encourage students to select and use the most significant way for them to work out educational material
 - ensure control over educational process in first place and result in the second place. Notably those transformations of educational material, which the student is carrying out during mastering of educational material.

Thus, the development and application of person-oriented system of methodological support of academic subjects during educational process will create conditions for effective leadership of cognitive activity of the student.

Conclusions

After analyzing didactic conditions of implementation of person-oriented education of the students, we concluded that the study of didactic conditions of implementation of person-oriented education appears to be the most topical task of contemporary educational system. Success and effectiveness of educational process depend on implementation of didactic conditions. The following conditions are related to didactic conditions of implementation of person-oriented education of students in higher educational establishments: formation of positive academic motivation of students and their didactic readiness for person-oriented education in higher educational establishment; readiness of lecturers to implement person-oriented education; creation of person-oriented educational environment (comfortable educational and communication conditions) during educational process; development of person-oriented teaching methods of academic subjects; creation of person-oriented didactic educational technology (textbooks, guidelines, etc.).

In addition to didactic condition knowledge, it is necessary to understand the means of implementation of the mentioned conditions. That is how we imagine the ideal didactic model of implementation of person-oriented education of students in higher educational establishments. However, the ideal model may not coincide with the application of this model in practice. Identification of the differences and discovering the mistakes will be the subject of our further investigation.

References:

1. Beilison V.G. Arsenal of education: characteristics, preparation, designing of educational books / V.G. Beilison. – M. : Prosveshcheniye, 1986. – 287 p.
2. Kuzminskiy A.I. Pedagogics: teaching materials on pedagogics / A.I. Kuzminskiy, V.L. Omelianenko. – K. : Znannia-Press, 2003. – 418 p.
3. Podolyak L.G. Psychology of higher educational establishment : [textbook] / L.G. Podolyak, V.I. Yurchenko. – the 2nd edition. – K. : Karavella, 2008. – 352 p.
4. Romadykina V.S. Interactive technologies during educational process in Donetsk University: teaching materials for teachers in higher educational establishments, adjuncts, graduate and postgraduate students / V.S. Romadykina. –Donetsk : DYUI LDUVS im. Didorenko, 2010. – 76 p.
5. Chernilevskiy D.V. Didactic technologies in higher educational establishments : [textbook for higher education establishments] / D.V. Chernilevskiy. – M. : YUNITI-DANA, 2002. – 437 p.

Ovchatova-Redko A. O.,
Candidate of Juridical Sciences,
Associate Professor of Department of Ukrainian
and World History and Culture
Izmail State Humanitarian University, Izmail

DEVELOPMENT OF THE INTELLECTUAL PROPERTY RIGHT PROTECTION IN INFORMATION PEDAGOGICAL SPACE

Summary

The study examines the development of intellectual property rights protection in information pedagogical space. The problems in regulation the legal relations in the information society are outlined. The author finds out the essence of such concepts as “intellectual activity”, “intellectual property”, “copyright”, “databases”. The article analyzes international and domestic legislation in the field of intellectual property. The content of the articles from the Law of Ukraine “On Copyright and Related Rights” is revealed regarding the protection of intellectual property rights in the information space. The administrative-legal aspects of the protection the

intellectual property rights are considered in accordance with the Code of Ukraine on Administrative Offenses. The ways of improvement the mechanism of legal regulation in the protection of intellectual property rights in the information society are offered.

Introduction

The issue of the development the protection of intellectual property rights in nowadays' conditions is very relevant. Intellectual property is protected by both the norms of state and international law. The constitutions of many countries do not leave this problem unattended. In Ukraine, relations in the field of intellectual property are regulated by the main normative documents, including the Constitution of Ukraine, the Civil, Economic and Customs Codes of Ukraine, Law of Ukraine "On Copyright and Related Rights", etc. Compliance with intellectual property rights is one of the indicators of society progress and development.

Day by day, intellectual property objects are gaining their value. Practice shows that their owners are now actively involved in the protection of their rights, the evidence of this is the increase in the number of claims to arbitration commercial courts. While making a speech at the International Forum on Intellectual Property, O. Kafidova, secretary of the court chamber in civil cases of the Supreme Specialized Court of Ukraine for consideration of civil and criminal cases, noted that "during the year 2014, the local general courts had 458 civil cases involving disputes regarding the intellectual property rights, which is 86 cases, or 23.1%, more compared to year 2013; out of the total number of cases regarding intellectual property rights, the largest number are the cases of copyright trials, which were 178 at local general courts, which is 48 cases, or almost 37% more compared to year 2013" [18]. It should be noted that the number of such cases is increasing each year.

The purpose of the study is to highlight the development of intellectual property rights protection in the information and pedagogical space.

Analysis of recent researches and publications. Issues on the protection of intellectual property rights are not left without the attention of scientists, representatives of the advocate and the court corps. Among such works we should mention the studies of Y. Atamanova, Y. Boshitsky, O. Kashintseva, O. Kokhanovskaya, L. Maydanyk, M. Pototsky, O. Sergeyev, O. Kharitonova and others. Information legislation from a scientific point of view was studied by O. Gorobtsov, V. Rechitsky, V. Tsimbalyuk, M. Shevchenko and others. Problems of protection and safety of intellectual

property rights in the information and pedagogical space are the subject of scientific research of such scientists as N. Bocharov, M. Denisyuk, P. Makarenko, A. Pastukhov, O. Radkevich. At the same time, in our opinion, this issue requires deep and thorough further-in study.

1. Presentation of main content

Intellectual activity of a person plays a leading role in the conditions of the present-day society. Along with material production we can notice the appearance of the results of creative intellectual activity of the person, which become objects of property and commodity turnover in the nearest future. Creativity is inherent in any person, but certainly not any creativity is the object of intellectual property. Intellectual property is the concern of the most diverse objects of human activity.

Concerning the exact definition of the concept of intellectual property, we should note that it is quite complex and complicated and possesses many interpretations, although in general, all interpretations are reduced to the exclusive right of the owner of the intellectual property object to use it.

The term “intellectual property” appeared in 1845 and was first used by Charles Woodbury, Judge of the District Court of Massachusetts (USA). At the legislative level, it was first used during the bourgeois revolution in France in 1789–1794 years.

Let us consider the existing definitions of the concept “intellectual property”, presented in modern scientific researches and studies.

According to P. Tsybulyov, “intellectual property in its broad sense means the rights established by the law to use the results of intellectual activity in the production, scientific, literary and artistic fields” [21]. The researcher notes and points out that “intellectual activity is a creative activity, and creativity is a deliberate and purposeful intellectual work of a person, the result of which is something qualitatively new, and in most cases is distinguished by its soleness, originality, uniqueness”.

Kamil Idris, Director General of the World Intellectual Property Organization and Secretary-General of the International Union for the Protection of New Varieties of Plants, points out that “intellectual property is a commercial use of creative thinking to solve a technical or artistic assignment. It is not a product by itself, but it represents a special unique idea, which is standing behind this product, or the way in which this idea is expressed, or the distinctive character of how this product is named or described” [16].

It should be noted that the Civil Code of Ukraine states that “the right of intellectual property is the right of a person to own results of intellectual, creative activity or to own another object of intellectual property rights, defined by this Code and other law” [Article 418 Civil Code].

The opinion of O. Svyatotsky deserves a particular attention; he studied issues of intellectual activity as a component of the creative process within socio-economic development of society, pointing to the differences between intellectual activity and creative activity. The scientist notes that “intellectual activity differs from creative in the way its results necessarily become objects of legal protection. Not all the results of creative activity become objects of intellectual property and, therefore, objects of legal protection” [20, p. 20–21]. Speaking about intellectual property, the author means “a set of legal norms, which are combined into copyright and industrial property rights” [20, p. 62].

From the above-mentioned definitions one can conclude that the intellectual property right is consolidated in the legislative documents and is protected by law. In addition, such right is associated with the relevant objects, which are determined by legal acts.

In our future study, we are going to focus on the problem of protecting intellectual property rights in the information space. Today information possesses one of the leading places in the state. It is an obvious fact that information technologies have the great impact on the development of humanity. Statistics show that in the advanced highly-developed European countries more than 60% of employable population work in the information sphere. Modern society has acquired the features of information society, where it is clearly noted that “human activity is carried out on the basis of usage the services provided through information technologies and communication technologies” [2]. In 1997, the European Commission determined the characteristic specific features of the information society, namely: the information society is:

- 1) a new type of society, formed as a result of global social revolution, generated by boosting development and convergence of information and communication technologies;

- 2) a cognitive society where knowledge becomes the main condition for the well-being of every person and every state; knowledge achieved through unimpeded and unobstructed access to information and the ability to operate it;

- 3) a global society where the exchange of information will have neither temporal nor spatial or political boundaries; such kind of society promotes

cross-cultural awareness and opens up new opportunities for self-identification for each community [1].

Taking into account the above-mentioned, we will consider the society as an information society, if we can observe the following features in it:

1) the role of information is increasing both in the life of an individual and society as a whole;

2) each person under any circumstances is able to receive the necessary information through communication systems;

3) there are appropriate conditions for creating information resources of various types and direction;

4) a system of legal support is created to work with information and information resources.

It should be noted that the preservation, processing and distribution of information is an important area of human activity that requires clear legislative regulation. This raises the problem of protecting intellectual property as a result of human creative work.

G. Guzenko, investigating the intellectual potential as the basis for the development of knowledge economy, gives some expert estimations that value of intellectual potential in modern society exceeds the cost of fixed assets of traditional industries [15, p. 296]. A 2000 year is considered to be the year when the value of intellectual product in the international economic exchange is nearly equal to the value of the commodity mass. We believe interesting the fact that today the information costs make on average three quarters of the added value of modern products [4, p. 5].

As we can see, new concept of “knowledge economy” has appeared in the market relations, which involves trading of concentrated knowledge – a certain amount of human intellectual activity. Computer programmes, web sites, cognitive resources, technologies, information products, services, etc. will be considered the result of intellectual activity in the information space.

It should be noted that the development of computer technologies, the unimpeded and unrestricted use of Internet resources has resulted in almost free access to the results of intellectual activity of man. Taking into consideration this fact, there has appeared a strong need to protect intellectual property rights in the information and pedagogical space at the legislative level.

Modern researches of scientists definitely point out the necessity of creation the legal and social mechanisms to improve the information policy in the state. We consider it appropriate to introduce a whole range of measures to regulate this issue, which include:

- preparation and training of human resources which will meet the requirements of the information century;
- use of software in full compliance with the principles of intellectual property rights protection;
- creation and development of effective national legislation that reflects adequately the role of information and communication technologies in modern society and makes much stronger the level of trust between business and consumers;
- promotion of establishing the common standards corresponding to the dynamics of market development;
- development and providing the necessary consumer protection in the interactive world [4, p. 6–7].

At the present day, the legal foundations of information activities are laid down in the Strategy of the Information Society Development in Ukraine, in the Laws of Ukraine “On Information”, “On Scientific and Technical Information”, “On Copyright and Related Rights”, “On Information Security in Automated Systems”, “On Electronic Documents and Electronic Document Circulation”, etc.

Let's review the main legislative acts regulating legal relations in the field of information and telecommunication technologies.

1. The Law of Ukraine “On Information” regulates relations on the creation, collection, receiving, storage, use, distribution, security, protection of information (link to the source: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2657-12>).

2. The Law of Ukraine “On Scientific and Technical Information” defines the basic points of state policy in the field of scientific and technical information, the procedure for its formation and implementation; the law regulates the legal and economic relations of citizens, legal persons and entities, the state, that arise while creating, obtaining, using and distributing scientific and technical information, and determines the legal forms of international cooperation and partnership in this field (link to the source: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3322-12>).

3. The Law of Ukraine “On Copyright and Related Rights” protects the personal non-property rights and property rights of the authors and their successors related to the creation and use of works of science, literature and art – copyright; and the rights of performers, producers of phonograms and videograms and rights of broadcasting organizations – related rights (link to the source: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3792-12>).

4. The Law of Ukraine “On Information Security in Automated Systems” regulates relations in the field of information security in information, telecommunication and information-telecommunication systems (link to the source: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2594-15>).

5. The Law of Ukraine “On Electronic Documents and Electronic Document Circulation” establishes the basic organizational and legal framework for electronic document circulation and the use of electronic documents (link to the source: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/851-15>).

The regulation of legal relations in the field of intellectual property rights protection in the information space primarily relates to the observance of copyright. The notion of copyright comes back to the XVII century. Today it is usually a subject of interpretation both in the objective and in the subjective sense. In accordance with the Civil Law of Ukraine [3], in the objective sense, “copyright is a set of legal norms regulating relations arising from the creation and use of works of science, literature and art”, and in the subjective sense “this is a set of rights that belong to the author or his/her successors in connection with the creation and use of works of literature, science and art”. Legal relations regarding the observance of copyright are reflected in the Constitution of Ukraine (Articles 41, 54, 55), the Civil Code of Ukraine (Articles 433–448), the Law of Ukraine “On Copyright and Related Rights”, the Law of Ukraine “On Property” (Articles 13, 41).

Besides, the sources of regulation the legal relations regarding copyright are documents of the Berne Convention for the Protection of Literary and Artistic Works, the World Copyright Convention (Geneva).

It is interesting, from our point of view, the fact of recognition the computer programmes as the object of copyright in the way of literary works, the evidence of this comes from the materials of the Berne Convention, the Law of Ukraine “On Copyright and Related Rights”. Thus in the World Intellectual Property Organization Copyright Treaty adopted by the Diplomatic Conference on December 20, 1996, in accordance with the reference to the provisions of the Berne Convention (1971), it is stated that “computer programmes are protected as literary works ... Such protection is applied to the computer programmes, regardless of the way or form of their expression” [5].

The Law of Ukraine “On Copyright and Related Rights” [6] stipulates that computer programmes are objects of copyright in the field of science, literature and art (Article 1). The document provides the following definition of a computer programme: “a set of instructions in the form of words,

numbers, codes, schemes, symbols, or in any other way, expressed in a form suitable for reading by the computer, which lead it into action to achieve a definite exact goal or result (this concept covers both the operating system and the application programme, expressed in source code or object code” (Article 8).

We would like to emphasize here that the right to use a computer programme is provided by an appropriate license, that is, an agreement with its owner. The main types of software licenses are presented in the table 1.

The use of unlicensed software is one of the negative factors restraining and holding back the development of information technology in the state. At the present day, Ukraine is implementing a set of measures to protect intellectual property rights in the IT industry. In particular, the issue of creating favourable conditions for the development of software industry was under deep consideration during the Parliamentary Hearings in March 2012. During these hearings it was noted that Ukraine ranked 15th in the world rating of software producers and is an attractive object for outsourcing in Eastern Europe. However, it was stated in the recommendations of the Parliamentary Hearings, that, according to a 32-country Business Software Alliance survey, 69% of Ukrainian computer users get and use software from illegal sources and 26% of all outlets in Ukraine, selling software for computers, are rather active in offering the unlicensed software to their customers. According to expert assessments and evaluations presented in the Parliamentary Hearings, the service market of providing the service of unlicensed software to home personal computers users makes up about \$ 11 million. In addition, in the recommendations of the Parliamentary Hearings, it was stated that “the analysis conducted by the Ministry of Internal Affairs of Ukraine of resolved criminal cases during years 2002–2011 and having relation to violation of copyright and related rights clearly testified that among the 3364 detected crimes, 1842 cases (55 percent of all cases) belong to crimes, connected to violation of rights to computer software” [7].

Members of the Parliamentary Hearings noted that “in the field of legislation it is necessary to bring the system in line with the rules of current laws on intellectual property, and first of all those laws that regulate the copyright of developers the computer programmes, their relations with employers, and to introduce organizational and legal mechanisms for their use” [7]. For our part, we believe that it is necessary to create appropriate conditions in the state for the usage of licensed software only.

Table 1

Types of Software Licenses

№	Type of License	Brief Description
1	Freeware – free software programmes	No restrictions on their use
2	Shareware – free software programmes to be used on some conditions	As a rule, they have a limited period of free use. Require payment for full use
3	Trial Software – software programmes with limited term of use	Have limitations in terms of use, quantitative and functional characteristics
4	Demoware – demonstration programmes	Demonstration versions of software products
5	Adware – advertising-oriented programmes	Retain a full set of functional capabilities, but contain compulsory advertising
6	Public domain – free software programmes because their exclusive intellectual property rights have expired, have been forfeited, have been expressly waived, or are inapplicable	Are not protected by copyright, have no restrictions in use
7	Donateware – author’s programmes	For registration, you need to pay the author/authors
8	Commercial – commercial software programmes	Distributed at a certain price, protected by the laws

In our future study, we are going to have the focus on legal liability for using unlicensed software. The use of unlicensed software is fixed by supervising and law enforcement authorities. In Ukraine there have been created the State Service of Intellectual Property, which is the central executive authority implementing state policy in the field of intellectual property (Resolution of the Cabinet of Ministers of Ukraine dated November 19, 2014 No. 658 “On Approval the State Intellectual Property Service of Ukraine”) [17]. The State Service of Intellectual Property conducts the verification of business entities with a view to be complied with the requirements of the Laws of Ukraine as for observance the intellectual property rights.

Owners of unlicensed software can be brought to administrative, criminal, civil liability. According to Article 52 of the Law of Ukraine “On Copyright and Related Rights” the court has the right to make a judgment or a court order on:

- “Compensation for moral (non-property) damage caused by violation of copyright and (or) related rights, determining the amount of corresponding compensation;

- compensation for damages caused by violation of copyright and (or) related rights;

- a fine withdrawal from the violator of copyright and (or) related rights of income received as a result of the violation;

- payment of compensation, determined by the court, in the amount of 10 to 50 000 minimum wages, instead of indemnification and reparation or fine withdrawal of income received” [6].

In addition, the court may rule a judgment about imposing on the violator a fine of 10 percent of the amount awarded by the court in favour of the plaintiff.

The aspects of the development the intellectual property rights protection are primarily reflected in the Code of Ukraine on Administrative Offenses:

- Article 51-2 on illegal use of the object of intellectual property rights (literary or artistic work, their performance, phonograms, transmission to the broadcasting organization, computer programme, database, scientific discovery, invention, utility model, industrial design, trademark for goods and services, topography of integrated chip, rationalization proposals and innovations, plant variety, etc.), appropriating the authorship for such an object or other intentional violation of the rights to the object of intellectual property protected by the law, – will entail and result in a fine withdrawal of ten to two hundred non-taxable minimum incomes of citizens with the confiscation of illegally manufactured products and equipment and also materials that are intended for its manufacture.

- Article 164-9 on distribution of copies the audiovisual works, phonograms, videograms, computer programmes, databases, the packages of which are not labelled with any control marks or labelled with control marks that have series number or contain information that does not correspond to the carrier of this piece, or a number which does not correspond to the data in the Unified Register of Recipients the Control Marks, – will entail and result in the fine withdrawal of ten to one hundred tax-free minimum incomes of citizens with the confiscation of these copies of audiovisual works, phonograms, videograms, computer software, databases [8].

It should be noted that the objects of intellectual property in the information pedagogical space also include databases. In Article 1 of the Law of Ukraine “On Copyright and Related Rights”, the concept of the database is interpreted as “a collection of works, data or any other independent information in an free random form, including electronic; also the selection and arrangement of its constituent parts and its streamline, are considered as the results of creative work, and the components of which can be accessed individually and can be found by means of a special search engine on the basis of electronic means (computer) or other means” [6].

The issue of legal protection the information in databases is rather complicated and difficult. Indeed, until recently, databases were understood only in the way of collections the literary, musical works, audiovisual works. At the present time, legislation of many countries, including Ukraine, understand and consider databases as the electronic databases, where the information is processed by means and with the help of computer. In the draft of international agreement on intellectual property, the notion of a database is interpreted as the selection of individual works, data or other information methodically and systemically-structured, which may be individually accessed by electronic or other means.

The Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights as amended on December 6, 2005 states that “a compilation of data or other material in electronic form or any other form, which is due to selection or ordering its contents constitute intellectual creative activity, is protected as such” [9]. According to the agreement adopted, databases must be protected by law, even if the information contained there is not the subject to protection. TRIPS (Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights) is one of the most important agreements of the World Trade Organization (WTO). A necessary condition for Ukraine's entry membership to the WTO is the mandatory and compulsory fulfillment of the provisions and terms of the TRIPS Agreement. This agreement is recognized by the international community as a legal document.

Directive 96/9/EC of the European Parliament and the Council on legal protection of databases of 11 March 1996 also states that databases in their any form are subject to legal protection.

In its turn, Article 176 “Violation of copyright and related rights” of the Criminal Code of Ukraine states:

1. Illegal reproduction, distribution of works of science, literature, art, computer programmes and databases, as well as illegal reproduction, distribution of performances, phonograms and programmes of broadcasting,

their illegal reproduction and distribution on audio and video cassettes, floppy disks, and other carriers of information, as well as any other use of people's works, computer programmes and databases, objects of related rights without the given permission of persons who have copyright or related rights, if these actions have caused material pecuniary damage to a large extent, – shall be punishable by a fine withdrawal from one hundred to four hundred tax-free minimum incomes, or correctional labour for a term up to two years, with the confiscation of all copies of works, material carriers of computer programmes, databases, performances, phonograms, broadcast programmes and equipment and all the materials intended for their production and reproduction.

2. The same actions, if committed repeatedly or caused pecuniary material damage of a particularly large amount, shall be punishable by a fine withdrawal of two hundred to eight hundred tax-free minimum incomes, or correctional labour for a term up to two years, or by arrest and imprisonment for the same term, with the confiscation of all copies of material carriers the computer programmes, databases, performances, phonograms, broadcasting programmes, audio and video cassettes, floppy-disks, other media carriers and all the equipment and materials intended for their production and reproduction.

3. Actions provided for the parts one or two of this Article, committed by an official using his/her official position towards a subordinate, shall be punishable by a fine of 5 hundred to 1 thousand tax-free minimum incomes, or by arrest and imprisonment for a term up to six months, or deprivation of liberty for a term up to two years, with the disqualification to hold the office and occupy certain positions or to be engaged in certain activities for a term up to three years [10].

Issues of legal protection the databases are also covered in international documents. Such documents are the TRIPS Agreement, the European Union's Directive on Legal Protection of Databases, the Draft International Agreement on Intellectual Property regarding Databases, prepared for the Diplomatic Conference of the World Intellectual Property Organization on Certain Issues of Copyright and Related Rights.

The next aspect of our research is the protection of intellectual property on the Internet. It should be noted that in Ukraine there exists practically no legislation on this issue. Today, the Internet may be undoubtedly called the main source of information for both individuals and legal entities, and therefore the problem of information security in the network is becoming increasingly relevant. It is the interesting fact, from our point of view, that

only a small number of normative and legislative documents contain the definition of the concept of “website”.

Thus, in particular, the Order of the State Committee for Information Policy, Television and Radio Broadcasting of Ukraine, the State Committee for Communication and Informatization of Ukraine on November 25, 2002, No. 327/225 “On Approval of the Procedure for Information Content and Technical Support of the Unified Web Portal for Executive Bodies and the Procedure for Functioning the Websites of the Executive Authorities” states that the website is a “complex set of software and hardware with a unique address on the Internet web-system along with the information resources that are at the disposal of a particular subject and provide access of businesses and individuals to these information resources and other information services via the Internet web system” [11]. In the Law of Ukraine “On Copyright and Related Rights” the concept of a website is interpreted as “a set of data, electronic (digital) information, other objects of copyright and (or) related rights, etc., interconnected and structured within the addresses of website and/or the website owner's account, and the access can be made through the Internet address, which may consist of a domain name, records about directories or calls and/or numeric address over Internet protocols” [6].

The use of information from web pages should be done according to certain rules. When copying something, it is necessary to pay attention to a copyright notice that is placed directly on the page. The message about copyright, as a rule, indicates and gives a detail information whether it is possible to copy the materials and information from the web-site, print it, and also whether it is possible to download material from the network. If there is no copyright notice on the web page, you should send the owner an email request, asking for permission to perform the above mentioned operations. As we have already noted, web pages are protected by copyright as literary works in accordance with applicable law. In addition, texts posted on the Internet are considered literary works; graphic images, photographs are regarded artistic works; audio and video files are related audiovisual works. Computer programmes, let us mention it again, are related to literary works. It's important to mention that there may be different copyright objects (and other objects with non-applicable copyright) on the same web page.

Copyright is certified by a special copyright symbol(©), and along with it should be mentioned the name of the person who owns the property right, and the year of the first publication of the work. The way to fix authorship is

to do it through the State Department of Intellectual Property or with the help of the notary, having received the corresponding certificate.

With the development of Internet web system, the issue of domain names has become rather actual. At the present day, their number is increasing, and consequently, the number of disputes regarding domain names is increasing. In accordance with the Law of Ukraine “On the Protection of Rights to Trademarks for Goods and Services”, the domain name is the name used for addressing computers and resources on the Internet [12]. In its turn, the Law of Ukraine “On Telecommunications” provides the following definitions:

- “domain is a part of the hierarchical address space of the Internet web system, which has a unique name that identifies it; it is serviced by a group of domain names servers and is centrally administrated;
- domain.UA is the top-level domain of the hierarchical address space of the Internet, created on the basis of coding the names of countries in accordance with international standards, for maintenance of address space of the Ukrainian segment of the Internet;
- a second level domain is a part of the address space of the Internet, located at the second level of the hierarchy of names in this network” [13].

When it comes to choosing a domain name, it is recommended to use the established registration rules. However, according to the current legislation, the domain name is not an object of ownership, although it represents a significant value for many enterprises, institutions and organizations. Taking into consideration this fact, the issue of resolving domain disputes is seen as quite a burning point.

The term “domain dispute” in the. UA domain rules is generally defined as “a dispute that may arise in connection with these rules and their use, including also the cases of delegation, re-delegation, cancellation of delegation and use of domain names in the domain. UA” [19]. Practice shows that the conflicts are most often arise between trademark owners and those who register a domain name. The main reasons for the conflicts and disputes are, as a rule, “intentional registration of the identical or similar trademark of another person in the form of a domain name for the purpose of its subsequent resale to the legitimate owner of the brand or to its competitor; the desire to draw attention to a specific information resource by using for the identification the name of a well-known trademark of another person; registration of a domain name in order to damage and discredit a competitor by placing negative information on a corresponding information page which domain name is stored with his trademark, and the like” [22].

The mechanisms for protecting rights in domain disputes are the following:

1. Judicial protection.
2. Appeal to the Antimonopoly Committee on the basis of Article 4 of the Law of Ukraine “On Protection against Unfair Competition” dated 07 June 1996 year, No. 236/96-VR, which provides that “it is considered illegal to use the name, commercial (trade name), trademark (a sign for goods and services), advertising materials, design of packaging for the goods and design of periodicals, and other symbols and designations without the permission (consent) of the entity that has previously started using them or their similar designations in his/her economic activity, on the condition that the cases mentioned above have led or may lead to certain confusion with the activity of this business entity” [14].
3. Appeal to the Arbitration Commercial court, with the applying the Uniform Domain Name Dispute Resolution Policy (UDRP) procedure.
4. Negotiations.

Conclusions

In general, it can be said that sufficiently enough attention is paid in Ukraine to the legal norms considering on issues of protection the intellectual property in the information space. Legal relations in the field of information technologies are provided by the Constitution of Ukraine, the Laws of Ukraine “On Copyright and Related Rights”, “On Information”, “On Scientific and Technical Information”, etc. The regularly repeated expert examinations made by representatives of international organizations indicate and give clear evidence that the legal framework for the protection of intellectual property rights meets the European requirements, although certain points have a strong need of further elaboration. However, our research assumes that some of the terms related to information technology are rather uncoordinated in the Ukrainian legislation. In our opinion, the distribution and wide spreading of information on the Internet should be the subject of a detailed study.

Besides, both international and domestic legislative and regulatory documents regarding the protection of intellectual property rights in the informational and pedagogical space (a series of agreements of the World Intellectual Property Organization, Laws of Ukraine “On Information”, “On Copyright and Related Rights”) need to be improved and developed. A significant part of specialists and professionals in jurisprudence nowadays insists on the sooner adoption of the Information Code of Ukraine, which

would clearly regulate the mechanism of legal relations in the information society.

As we can see, the development of information technology makes rather burning the issue of improving the legal regulation of relations in the information and pedagogical space. In addition, it should be mentioned that intellectual property itself constitutes a rather complex and complicated social phenomenon. Basing on the above-mentioned facts, we can make a conclusion that the legal regulation of this issue seems to be possible on condition that it will be provided the transition to the civilized relations within business market, definite changes happen in the stereotypical attitude towards the objects of intellectual property, and the full integration of Ukraine into the European space will be accomplished.

References:

1. Building the European Information society for us all: Final policy report of the high – level expert group, April 1997 // European Commission. Directorate – General for employment, industrial relation and social affairs. Unit V/B/4. – Brussels, manuscript completed in April 1997.
2. White Paper on growth, competitiveness and employment – the challenge and ways forward into 21st century // European Commission, Belgium, 1993. – 54 pp.
3. Biryukov I.A. Civil law of Ukraine. General part : [textbook] / I.A. Biryukov, Yu.O. Zaika. – Kyiv : CST, 2006. – 480 p.
4. Bodnar I.R. Modern realities of the information society: problems of formation and prospects of development : [monograph] / I.R. Bodnar. – Lviv : Publishing house of Lviv Commercial Academy, 2013. – 310 p. – P. 5.
5. The Parliament of Ukraine. Official web-portal [Electronic resource]. – Access mode : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_770.
6. The Parliament of Ukraine. Official web-portal [Electronic resource]. – Access mode : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/3792-12>.
7. The Parliament of Ukraine. Official web-portal [Electronic resource]. – Access mode : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4538-17>.
8. The Parliament of Ukraine. Official web-portal [Electronic resource]. – Access mode : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/80731-10>.
9. The Parliament of Ukraine. Official web-portal [Electronic resource]. – Access mode : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/981_018.
10. The Parliament of Ukraine. Official web-portal [Electronic resource]. – Access mode : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>.

11. The Parliament of Ukraine. Official web-portal [Electronic resource]. – Access mode : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z1021-02>.
12. The Parliament of Ukraine. Official web-portal [Electronic resource]. – Access mode : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/3689-12>.
13. The Parliament of Ukraine. Official web-portal [Electronic resource]. – Access mode : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1280-15>.
14. The Parliament of Ukraine. Official web-portal [Electronic resource]. – Access mode : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/236/96-вр>.
15. Guzenko G.M. Intellectual potential as the basis for the development of knowledge economy / G.M. Guzenko // Bulletin of the National University “Yaroslav Mudryi National Law University”. – 2013. – № 2 (13). – P. 296.
16. Idris, Kamil. Intellectual Property: A Powerful Tool for Economic Growth / Idris, Kamil ; Translated from English. – Kyiv : Ukrpatent, 2006. – 372 p.
17. Official web portal of the State Intellectual Property Service of Ukraine [Electronic resource]. – Access mode : <http://sips.gov.ua/ua/polozhennia>.
18. Official site. The Supreme Specialized Court of Ukraine on Civil and Criminal Cases [Electronic resource]. – Access mode : http://sc.gov.ua/ua/golovna_storinka/u_kijevi_vidbuvsja_mizhnarodnij_forum_z_intelektualnoji_vlasnosti.html.
19. Rules of. UA domain [Electronic resource]. – Access mode : http://www.a-registrator.com.ua/infocentre/Policy_of_.UA.pdf.
20. Intellectual Property Rights: Academic course: Textbook for students of higher education establishments / [O.P. Orlyuk, G.O. Androshchuk, O. B. Butnyk-Siversky and others] ; Edited by O.P. Orlyuk, O.D. Svyatotsky. – Kyiv : Publishing House “In Jure”, 2007. – 696 p. – P. 20–21.
21. Tsybulov P.M. Fundamentals of Intellectual Property [textbook] / P.M. Tsybulov. – Kyiv : Institute of Intellectual Property and Law, 2005. – 112 p.
22. Civil law of Ukraine. General part : [textbook] / edited by O.V. Dzery, Doctor of Juridical Sciences, Professor, Corresponding Member of National Academy of Legal Sciences of Ukraine, Merited Lawyer of Ukraine and others ; Taras Shevchenko National University of Kyiv. – Kyiv : Yurinkom Inter, 2010. – 976 p.

Perilygina L. A.,
*Doctor of Biological Sciences, Professor,
Head of the Department of Psychology of Activities in Special Conditions
National University of Civil Protection of Ukraine, Kharkiv*

Mykhlyuk E. I.,
*Candidate of Psychological Sciences,
Senior Lecturer of the Department of Psychology in Special Conditions
National University of Civil Protection of Ukraine, Kharkiv*

THE DYNAMICS OF MANIFESTATION OF PROFESSIONALLY CAUSED ACCENTUATIONS IN EMPLOYEES OF THE STATE EMERGENCY SERVICE OF UKRAINE

Summary

Employees of the State Emergency Service of Ukraine (SES of Ukraine) carry out their professional activities in special conditions that are different dynamic, real or predictable dangers. In this regard, it is extremely important to study persistent individual-typological characteristics of the individual, which have a prognostic value for professional activities [7; 8]. One of these characteristics of the personality of the rescuer is its accentuation, which means the gain, the Vivid expression of a particular feature. Knowledge of the conditions and factors of the development of professional accentuations, their influence on the success of professional activity is extremely important for the definition of professional contraindications and, conversely, indications of a number of personality characteristics of representatives of risky occupations, including rescue services [5; 6].

Introduction

The problem of personality accentuation began to develop in the aspect of the study of the disharmony of the personality development, the hypertrophy of some of its features, which tend to transition to a pathological condition (K. Leonhard, P. Hannushkin, A. Lichko).

In the works of Soviet scholars a significant place was devoted to the study of types of accentuations, which determined their connection with the types of professional activity (L. Sobchik, F. Berezin, A. Ryan).

In modern psychology, a new approach is developed that considers accentuations as subjective-personal factors of formation and development of professionalism, representing the level of development of some accentuations as a manifestation of professionally important qualities. Representatives of this approach turn to the study of the multidimensional aspects of the personal characteristics of different specialists, their interaction with professional activities (S. Epifantsev, V. Vinogradov, A. Volovich, L. Yermachenko, V. Pisin, R. Filippova).

Within our research are of particular importance the research of the formation of an optimal model of professionally important qualities of risky occupations (V. Asotsky, A. Bodaliyov, Yu. Prikhodko, etc) and their psychological supporting (N. Afanasyeva, O. Kosolapov, etc.), professionalism in various fields of activity (L. Balabanova, O. Brotsilo, etc.). Special attention is paid to the direction of studying the professionalism of specialists whose activities take place under special and extreme conditions (V. Lefterov, E. Potapchuk, etc.).

It seems rather obvious that, despite the importance and urgency of the problem of studying accentuations, their impact on the person's personality traits, the success of professional activities, many aspects still remain poorly studied.

1. The dynamics of manifestation of professionally caused accentuations in future employees of the SES of Ukraine with different professional orientation

According to numerous studies, the sensitive periods of the formation of professional destruction are crises of professional development of personality [2; 4]. Unproductive exit from the crisis distorts professional orientation, promotes the emergence of a negative professional position, reduces professional activity.

Professional destructions include professionally caused accentuations. One of the reasons for the formation of professional accentuation is adaptation to a new professional activity. Under the condition of successful adaptation, there is a tendency to compensate accentuation, and professional maladaptation significantly increases the level of their severity and leads to professional destruction of the individual [1].

Professionally caused accentuation influences professionally important benchmarks: professionalism, systemic activity approach, the nature of the interaction of actors, planning. They affect on productivity and results of work.

Thus, in the unfavorable professional situations burdened by reduced adaptive capabilities, accentuations of character traits are revealed. With prolonged influence of one and the same negative factors professionally caused accentuation contributes to the development and other professional deformations of the individual.

Proceeding from the goals and objectives of the empirical study, we carried out diagnostics of the characterological features of the 2nd year cadets of the faculty of Civil Protection, who study in specialities: “Commander of the guard of the state fire and rescue department” (1st group), “State inspector of supervision (control) fire and industrial safety” (2nd group). Psychodiagnostics was conducted using the methods of the standardized method of personality research (SMPR) and the questionnaire Leonhard-Shmyshek. The results obtained are shown in Tables 1, 2 and Figure 1.

Table 1

**Indicators of basic scales of SMPR
for cadets of 1st and 2nd groups (T-points)**

Scale	1st group	2nd group	t	p
Hs	42.6 ± 8.4	44.9 ± 6.2	0.40	–
D	33.1 ± 5.9	37.4 ± 6.1	0.75	–
Hy	38.3 ± 4.7	41.5 ± 6.6	0.56	–
Pd	53.1 ± 10.2	45.8 ± 9.5	1.28	–
Mf	29.3 ± 2.4	42.0 ± 10.8	2.50	0.01
Pa	45.7 ± 6.3	51.3 ± 7.8	0.98	–
Pt	31.6 ± 5.6	35.9 ± 7.1	0.75	–
Sc	33.0 ± 4.3	36.9 ± 5.7	0.68	–
Ma	58.2 ± 8.8	61.4 ± 10.2	0.56	–
Si	42.5 ± 14.3	49.2 ± 11.5	0.58	–

The results presented show that in the 1st group (cadets studying in the specialty “commander of the guard”), the most pronounced indicators on the scale: masculinity/femininity (Mf) – 29.3 points, hypomania (Ma) – 58.2 points, psychopathy (Pd) – 53.1 points. In the study group 2 (cadets who study in the specialty “inspector”), the more expressed indicators on the scale: hypomania (Ma) – 61.4 points, paranoid (Ra) – 51.3 points.

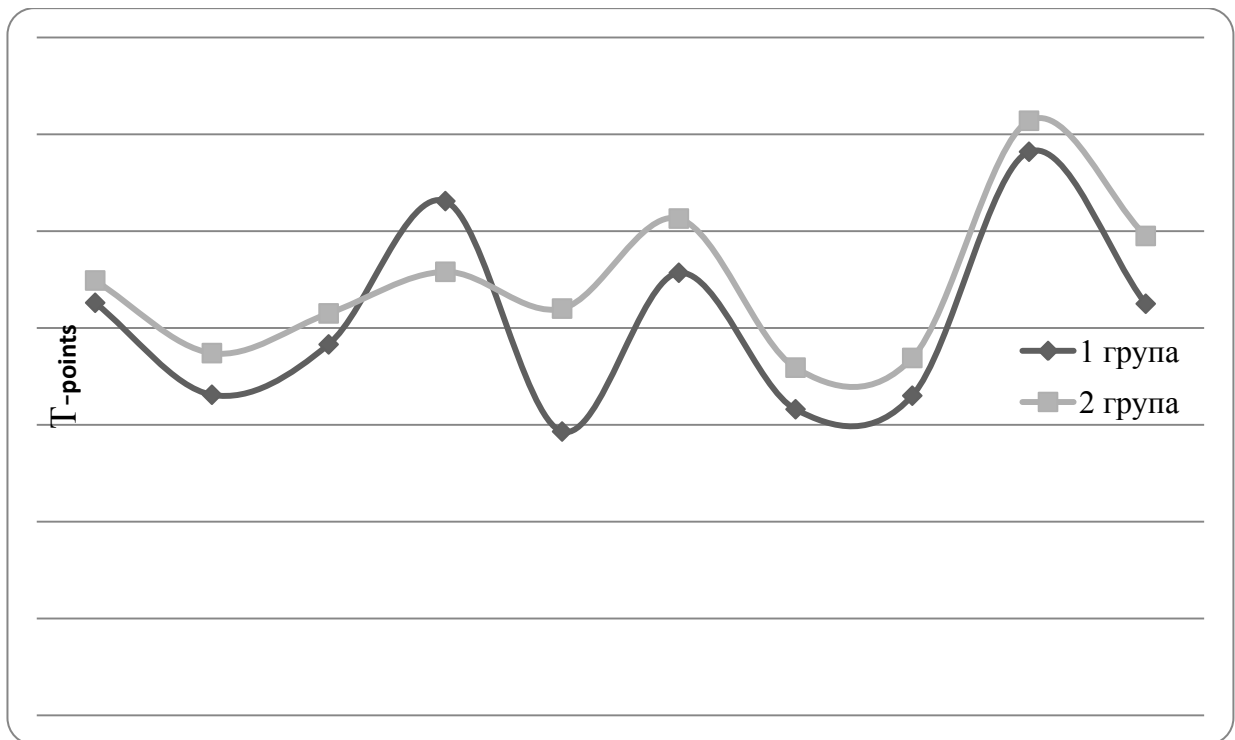

Fig. 1. Indicators of scales of SMPR in the explored groups 1 and 2 (T-points)

We obtained significant differences between the data of the studied data groups on the Mf scale at $p \leq 0.01$ according to Student's criterion. This indicates that future commanders of guards are more inclined to dominate and compete in interpersonal relationships, tend to adhere to a stressed courageous lifestyle that is characterized by a demonstration of strength, endurance, contempt for trifles. The absence of a pronounced inclination to reflection, to the analysis of the shades of their behavior in them, is connected with the notions of the non-essentialness of these shades.

In general, the profiles of the two groups in question indicate the formation of the asthenic type of reaction and allow the description of the personality in the characteristics of activity, strength, prevalence of excitatory character traits. Moderate increase of the listed scales in the profiles testifies to the expressed tendency for self-realization and counteraction to the impact of the environment. The variants of maladaptation corresponding to this type of reaction are manifested by the behavioral reactions of the asocial orientation. It can be conflict behavior, uncomfortable, authoritarianism and desire for dominance, increased sense of independence and repulsion from imposed authorities. In general, we are talking about the balance of a moderate tendency toward self-realization

with good self-control, which ensures a fairly complete observance of generally accepted normative requirements of the environment.

Thus, we state that at this stage of professional development, the characterological features of the personality of cadets with different specializations do not differ significantly [6].

The results of the diagnostics of accentuations of character according to the method of G. Shmishek show (Table 2) that the subjects of the 1st group with the most expressed characterological features are: excitability ($14,6 \pm 2,6$ points), hypertension ($13,3 \pm 2,5$ points) – these features reach the level of accentuity. The average degree is expressed by: dysthymic ($10,5 \pm 3,1$ points), jamming ($10,4 \pm 2,1$ points), cyclotomy ($10,2 \pm 2,3$ points) and demonstrative ($9,4 \pm 1,7$ points).

Table 2

**Indicators of accentuation of the character
of cadets of the 1st and 2nd groups (points)**

Types of accentuation	1st group	2nd group	t	p
Hyperthermia	13.3 ± 2.5	14.6 ± 3.1	0.68	–
Jamming	10.4 ± 2.1	12.7 ± 2.2	1.21	–
Emotional	5.6 ± 1.4	8.5 ± 1.9	1.52	–
Pedantic	7.7 ± 1.8	5.3 ± 1.3	1.26	–
Disturbing	7.9 ± 1.5	6.8 ± 1.7	0.58	–
Cyclothymic	10.2 ± 2.3	11.3 ± 2.7	0.59	–
Demonstrative	9.4 ± 1.7	13.6 ± 3.1	2.22	0,05
Excitability	14.6 ± 2.6	10.2 ± 1.7	2.31	0,05
Dysthymic	10.5 ± 3.1	9.5 ± 1.3	0.53	–
Exalted	5.8 ± 1.3	6.3 ± 1.2	0.26	–

In the explored group 2, the levels of accentuation reach the following indices: hypertension (14.6 ± 3.1 points), demonstrative (13.6 ± 3.1 points), and jamming (12.7 ± 2.2 points). At the mean level, cyclothymic (11.3 ± 2.7 points), excitability (10.2 ± 1.7 points), dysthymic (9.5 ± 1.3 points) and emotional (8.5 ± 1.9 points). Characteristic features, expressed on an average level, are more prone to the risk of conversion into accentuation.

We also found significant differences between the scores of the studied groups 1 and 2 on the scale: demonstrative ($p \leq 0.05$) and excitability ($p \leq 0.05$) according to Student's criterion. Demonstrative is predominantly inherent to future inspectors, and anxiety – to the commanders of guard.

Thus, the study of character accentuations in NUCPU cadets with different specializations showed that there are certain characterological peculiarities that are characteristic of representatives of these groups. Thus, the future commanders of the guard are more likely to have a higher degree of irritability, restraint, aggressiveness, possible enmity, servility (as masking). They actively and often conflict, do not avoid quarrels with the bosses, irresistible in the team. At the same time, they may be conscientious, responsible, accurate, principled and inclined to self-sacrifice. They detect themselves as active, sociable, initiative, impulsive and frivolous individuals, but these manifestations, as well as negative emotions and states, are more cyclical in nature. It should be noted that in general, the character of the studied category is unstable, is in the formation stage. Socialization factors play a decisive role in its development at this stage.

Future inspectors differ in sociability, vigor, optimism, initiative, easy attitude to life problems, impulsiveness, thoughtlessness of behavior, utterances, unobjection, irritability. They have a strong desire to be at the center of attention and achieve their goals at any price. Behavior often depends on the environment, there is a high adaptability to humans. The affects are resistant and spontaneous. However, this type of character makes people seek respect and authority among others by achieving positive results in their activities (ambition), achieving high rates. Test subjects of this group tend to pessimistic assessment of the future, periodic mood changes depending on external circumstances, irritability, inflammation, anxiety, and vulnerability. In this case, it should be noted certain immaturity of the emotional component of nature, its general instability.

Thus, our study of characterological features of the 2nd year cadets of NUCPU with different specialization allows us to state that at this stage of the process of professional development there is an active process of development of all personal structures, including character.

In the early stages of studying at an institution of higher education there is a reevaluation of values, for example, to the skills acquired and all future professional value in general. There are also changes in motivation, as higher education has a clear professional orientation. There is a collision of the real present and the expected future, which causes the first serious manifestation of professional destruction – the crisis of educational and professional orientation. The cadet is experiencing intense stress, immersing himself in the professional environment, because before his studies had a general orientation.

The experience of this crisis entails a number of consequences, such as a change in professional intentions, attitude to the future profession. Many cadets feel frustrated in the future profession, dissatisfaction with the knowledge they receive, and they are less interested in studying at a higher education institution. In this case, we can talk about the crisis of professional choice. But it should be noted that its occurrence is possible both in the first, and in the last courses of study. Studying year after year disperses or, conversely, increases the social-professional insecurity in the profession.

This stage of becoming a person of a profession begins with entering in the professional educational institution. The social situation is characterized by a new social role of the individual, new relationships in the collective, greater social independence, political and civic adulthood. Leading activity – professional-cognitive, focused on obtaining a specific profession. However, for the activity to fulfill its personally-forming function, a person must develop himself. Teachers of higher professional school note that the most difficult for cadets are the first years of study, and explain this adaptation to educational and cognitive activity – undeformed of training activities, the weak expressiveness of educational and professional motives [6].

At the stage of professional education, many cadets are disappointed with the profession they receive. There is dissatisfaction with individual subjects, there are doubts about the correctness of professional choice, there is a lack of interest in learning. However, at this stage of professional development, we are talking only about constructive neoplasms, such as generalized ways of cognitive and professional activity and readiness for independent work.

Based on the above, it should be noted the need for preventive activities in the early stages of professionalization in the educational process of universities. Informing cadets about existing risks, training their technologies in overcoming and preventing professional destruction [3]. The ability to predict and prevent the emergence of professional destructions, as well as their consequences, is a compulsory feature of a specialist who is working on his own professional success and becoming, as well as a determining factor of professional competence.

The appearance of certain professional destructions inevitably leads to a decrease in productivity, professional motivation, change in relationships, deterioration of the psycho-emotional state as a whole. Constant staying in a state of stress can result in the development of certain accentuations of character, anxiety increase, dissatisfaction with oneself and their professional qualities, and the reduction of stress resistance [3].

Each stage of professional development has its special significance for the human psyche and is characterized by unique psychological neoplasms, which, including into the genetically advanced stages, do not dissolve in them, but, conversely, are substantially enriched, because the new, more complex systems gives its systemic quality the form of the psyche, behavior, activities that have arisen in the previous stages.

2. Personality features and accentuation of character in the employees of the SES of Ukraine with different specialization and different work experience

The transition from one stage of professional development to another is accompanied by crisis phenomena, representing “an imbalance of constructive and destructive tendencies and forms of mental activity” [5]. The solution to this contradiction is through the restructuring of the inner experience, the change in relation to the surrounding reality, as well as the needs and motives that determine the behavior of the person and the direction of the individual. Depending on the overwhelming constructiveness or destructiveness of the process of experiencing the crisis, one can distinguish structural changes in personality (constructive neoplasms) and destructive changes (destructive neoplasms).

The peculiarity of each stage of professional development, the different social and professional situation of development, the leading type of activity predetermine the development of various types of professional destruction.

To analyze the dynamics of this process, at the next stage of our research we diagnose personality traits and accentuations of the character of the staff of the SES of Ukraine with different specialization: 1 group – rescuers, 2 groups – inspectors; And different work experience: 1A and 2A – up to 1 year, 1B and 2B – from 1 year to 3 years, 1C and 2C – from 8 to 10 years.

The results obtained by us are presented in Tables 3, 4, 5, 6.

Table 3

**Indicators of basic scales of SMPR from rescuers and inspectors
with experience of up to 1 year (T-points)**

Scale	1A group	2A group	t	p
Hs	44.5 ± 7.3	47.9 ± 8.1	0.59	=
D	39.4 ± 6.9	42.7 ± 6.5	0.58	=
Hy	41.6 ± 8.2	48.8 ± 7.5	1.26	=
Pd	55.5 ± 10.4	46.2 ± 6.2	1.63	=
Mf	33.6 ± 5.7	45.9 ± 7.9	2.15	0,05
Pa	52.4 ± 8.1	49.7 ± 8.3	0.47	=
Pt	33.8 ± 6.9	40.3 ± 5.0	1.14	=
Sc	29.5 ± 5.3	41.4 ± 7.6	2.10	0.05
Ma	51.7 ± 9.4	60.2 ± 9.8	1.49	=
Si	55.3 ± 8.8	44.1 ± 6.4	1.96	=

The obtained results show that the researched subjects of the 1A group are the most pronounced indicators on the scales: psychopathy (Pd) (55.5 ± 10.4 points), social introversion (Si) (55.3 ± 8.8 points), Paranoid (Ra) (52.4 ± 8.1 points), hypomania (Ma) (51.7 ± 9.4), and courage/feminity (Mf) (33.6 ± 5.7 points).

In the explored group 2A (inspectors), these are hypomanic (Ma) scores (60.2 ± 9.8 points). Significant differences were found between the scores of the groups under study: courage/feminity (Mf) at $p \leq 0.05$ for Student criteria and schizophrenic (Sc) – $p \leq 0.05$. Indicators on these scales are significantly higher in the explored group 2A.

It should be noted that in the rescuers profile of diagram has a piked character, as opposed to a more linear profile of inspectors. This points to the degree of concordance, harmony of personality.

In general, it should be noted that rescuers at this stage of professional development feel a constant attraction to strong emotions, to the external excitement of the situation. If this aspiration is not satisfied, they easily have a sense of boredom, which is discharged into dangerous, sometimes destructive actions. However, their activity is effective at the expense of greater consistency and purposefulness of behavior, which in this case is organized around a certain concept. But the appearance of affective rigidity in the sense of hostility from others may complicate interpersonal contacts. Persons of this type tend to claim their superiority and use others to achieve their goals, being convinced that these goals have value not personally for them, but necessary “for the benefit of the case”, “for the common good”.

They have a rather high level of identification with the traditional cultural and social role of a man, which is expressed in the nature of life experience, aesthetic and cultural interests, professional aspirations. It is inclined to demonstrate an indicative courageous lifestyle characterized by a demonstration of strength, endurance, contempt for trifles.

The inspectors are optimistic, sociable, capable of high activity, ease of communication. They willingly enter into contacts and at the same time make the people around pleasant and funny, with wide interests and enthusiasm, willingly express their thoughts and are ready to share their impressions. At the same time they are distinguished by their high ability to suppress negative signals, demonstrative, emotional immaturity and selfishness.

Thus, we can state that in the period of adaptation to professional activities in rescuers and inspectors, various personal, characterological features are exacerbated, although the difference in many parameters does not reach the degree of significance.

The features of accentuations of character, depending on the professional specialization of the subjects, are presented in Table 4.

Table 4

Indicators of accentuation of the nature of rescuers and inspectors with experience of up to 1 year (points)

Types of accentuation	1A group	2A group	t	p
Hyperthermia	10.8 ± 2.2	14.8 ± 3.1	2.10	0.05
Jamming	12.5 ± 2.6	9.6 ± 1.7	1.52	–
Emotional	6.3 ± 1.3	7.9 ± 1.3	0.84	–
Pedantic	8.1 ± 1.1	11.3 ± 2.2	1.68	–
Disturbing	9.4 ± 1.7	12.9 ± 2.4	1.84	–
Cyclothymic	11.6 ± 2.5	12.2 ± 1.6	0.32	–
Demonstrative	8.2 ± 1.9	13.7 ± 2.8	2.89	0.01
Excitability	14.7 ± 2.7	10.6 ± 2.1	2.15	0.05
Dysthymic	12.5 ± 2.4	8.5 ± 1.4	2.11	0.05
Exalted	4.9 ± 0.9	7.9 ± 1.7	1.58	–

In the explored group 1A the most expressed characterological features are: excitability (14,7 ± 2,7 points), jamming (12,5 ± 2,6 points), dysthymic (12,5 ± 2,4 points). The least is emotional (6.3 ± 1.3 points) and exalted (4.9 ± 0.9 points).

In the explored group 2A, the most pronounced were: hyperthermia (14.8 ± 3.1 points), demonstrative (13.7 ± 2.8 points), disturbing (12.9 ± 2.4 points), cyclothymic (12.2 ± 1.6 points). The least is emotional (7.9 ± 1.3 points) and exalted (7.9 ± 1.7 points).

Also, we obtained significant differences between the following indices of the studied groups: hyperthermia ($p \leq 0.05$), demonstrative ($p \leq 0.01$) – much higher in inspectors, excitability ($p \leq 0.05$), dysthymic ($p \leq 0, 05$) – in rescuers.

Thus, rescuers are more prone to energy, initiative, conscientiousness, principledness, seriousness, sense of duty, demandingness, intolerance to counteraction, irritability, tendency to accumulate negative emotions and feelings, to mood disorders.

Inspectors are optimistic, quickly switch, sociability, comfort, egocentrism, the desire to be at the center of attention, the tendency to avoid complex professional situations, anxiety, a tendency to abrupt changes in mood without apparent reason. Favorable professional situation for them is a clear definition of rights and responsibilities, a friendly attitude from colleagues and executives, the need to make decisions on their own.

It should be noted that at this stage of professionogenesis, the rescuers mostly show the features of stenchiness, emotional immaturity and conventionality. We believe that the exacerbation of these features is due to the experience of a professional crisis, “crisis of professional representations”, professional adaptation. It is characterized by the fact that in the process of mastering the professional activity there is an awareness of the discrepancy between the expected and the real. There is a correction of professional motives and “I-concepts”, which inevitably entails characterological changes in personality.

It is at this stage that professional destructions are beginning to develop. The social situation is changing substantially: a new system of relations in a uneven-aged collective, another social role, new socio-economic conditions and professional relations. Professional activity is leading, but the level of its implementation, as a rule, is normative-reproductive.

Constructive neoplasms of this stage are new ways of professional activity and a new social role. Positive influence on their development is made by psychological support of young specialists in the organization, organized mentoring and social and professional activity of the person, which at this stage is growing sharply. It is aimed at adaptation – development of the system of relationships in the team, a new social role, the acquisition of professional experience and independent performance of professional work.

As one of the main factors contributing to the development of professional destruction, there are disappointments in professional activities. The destruction of expectations at the stage of development of professional activity contributes to the development of the learned helplessness, professional and emotional alienation. Thus, destructive changes at the stage of professional adaptation take place in the substructure of the professional orientation of the subject of activity.

Next, we investigated the peculiarities of personality accentuations among the employees of the SES of Ukraine with a work experience of 1 to 3 years (Table 5).

Table 5

Indicators of basic scales of SMPR from rescuers and inspectors with experience from 1 year to 3 years (T-points)

Scale	1B group	2B group	t	p
Hs	42.2 ± 7.5	45.5 ± 8.3	0.58	–
D	53.1 ± 8.4	47.8 ± 7.2	0.93	–
Hy	43.4 ± 7.6	51.3 ± 8.1	1.38	–
Pd	59.3 ± 9.2	47.0 ± 6.6	2.15	0.05
Mf	35.8 ± 5.5	44.2 ± 7.5	1.47	–
Pa	44.1 ± 7.3	55.8 ± 8.7	2.22	0.05
Pt	49.4 ± 8.2	41.1 ± 5.6	1.45	–
Sc	31.9 ± 5.5	44.7 ± 7.2	2.24	0.05
Ma	54.3 ± 8.6	58.4 ± 8.3	0.72	–
Si	51.1 ± 8.4	41.5 ± 6.0	1.68	–

In the explored groups 1B (rescuers), the most pronounced are indicators on the scales: psychopathy (Pd) – 59.3 ± 9.2 points, hypomania (Ma) – 54.3 ± 8.6 points, depression (D) – 53.1 ± 8.4 points and social introversion (Si) – 51.1 ± 8.4 points.

In the explored group 2B (inspectors), the most pronounced indicators on the scale: hypomania (Ma) – 58.4 ± 8.3 points, paranoid (Ra) – 55.8 ± 8.7 points and hysteria (Hy) – 51.3 ± 8.1 points.

Also, we found significant differences between the indices of the studied groups on the following scales: psychopathy (Pd) ($p \leq 0.05$) – significantly higher in rescuers; paranoid (Ra) ($p \leq 0,05$) and schizophrenia (Sc) ($p \leq 0,05$) – much higher in the inspectors.

In general, the profiles show that rescuers at this stage of professional development differ difficulties of social adaptation and tendency to anxiety associated with the inability to build their behavior in accordance with the

rules and their tendency in this regard to self-blame, Self-destruction in case of violation of these norms. The situation with unpredictable results, fast changing operating factors, disordered and are not amenable to planning for them is stressful. There is a combination of self importance and high capacity with worry about the denial of these qualities others. They feel a constant attraction to the emotions, to the external excitement situation. If the aspiration is not satisfied, they easily have a sense of boredom, they find relaxation in dangerous and sometimes destructive actions.

Inspectors are characterized by high self-esteem, ability to ignore difficulties, poorly organized activity, which is combined with high ability to suppress negative signals, demonstrative, emotional immaturity and selfishness. However, the effectiveness of their activities is quite high due to the consistency and purposefulness of behavior. But the appearance of affective rigidity and a sense of hostility from others may complicate interpersonal contacts. Persons of this type tend to claim their superiority and use others to achieve their goals, being convinced that these goals have value not personally for them, but necessary “for the benefit of the case”.

Consequently, there is a further discrepancy in the indicators of personality, characterological features in employees of the SES with different specialization, which is predetermined, including the influence of professional activity.

Results of the comparative analysis of the level of expressiveness of accentuation of character by rescuers and inspectors are presented in Table 6.

Table 6

Indicators of accentuation of character of rescuers and inspectors with work experience from 1 year to 3 years (points)

Types of accentuation	1B group	2B group	t	p
Hyperthermia	9.4 ± 1.8	13.5 ± 2.8	2.15	0.05
Jamming	10.2 ± 2.1	11.3 ± 2.2	0.58	–
Emotional	6.7 ± 1.5	7.5 ± 1.4	0.42	–
Pedantic	8.6 ± 2.1	10.6 ± 2.5	1.05	–
Disturbing	11.6 ± 2.2	11.3 ± 2.1	0.16	–
Cyclothymic	13.9 ± 2.6	9.7 ± 1.8	2.21	0.05
Demonstrative	8.0 ± 1.7	12.5 ± 2.4	2.36	0.05
Excitability	15.6 ± 2.5	11.7 ± 2.6	2.10	0.05
Dysthymic	13.8 ± 2.3	9.0 ± 1.7	2.52	0.01
Exalted	4.7 ± 1.1	8.6 ± 2.0	2.10	0.05

In the explored group 1B the most expressed characterological features are: excitability (15.6 ± 2.5 points), cyclothymic (13.9 ± 2.6 points), dysthymic (13.8 ± 2.3 points) that have reached the level of accentuation .

In the explored group 2B, it is hyperthermia (13.5 ± 2.8 points) and demonstrative (12.5 ± 2.4 points).

We also found significant differences between the scales: cyclothymic ($p \leq 0.05$), excitability ($p \leq 0.05$), dysthymic ($p \leq 0.01$) – more pronounced in rescuers; hyperthermia ($p \leq 0.05$), demonstrative ($p \leq 0.05$) and exalted ($p \leq 0.05$) are more pronounced in the inspectors.

The results indicate that the rescuers are characterized by vigor, initiative, irritability, intolerance to the independence of others, aggressiveness, inclination to conflicts with minor causes, pessimism, tendency to subdepressive states. Changing their mood is cyclical in the period of decline sharply perceived troubles, up to auto-aggressive manifestations.

Inspectors of this group are characterized by mobility, sociability, high verbal and non-verbal activity, autonomy, propensity to self-affirmation, they lack the feeling of distance in their relations with others. Prone to Pretend and even mendacity, if it is necessary to achieve the goal or increase the status in the eyes of others. They are guided by the desire for dominance, leadership, the need for recognition, the attention to their personality, thirst for power, praise. They demonstrate high adaptability to people, emotional lability in the absence of deep attachments and feelings, propensity to intrigue.

Thus, we can state that at this stage of the professionogenesis, the influence of professional activity on the characterological and personality characteristics of the subjects is clearly revealed. In general, rescuers mostly differ in their desire for self-dependence, independence, individualization of activity, acceptance of responsibility and public recognition of their merits on the background of the development of distant, disturbing states. Inspectors are more emotionally labile, but more immature.

The emotional saturation of activity initiates the development of fatigue and emotional burnout. Destructive changes at the initial professionalization stage primarily concern the substructure of professional competence, generating the conservation of professional experience. The specialist duplicates the ways of performing the activity regardless of social and professional situation.

Prolonged exploitation of the same professionally important qualities and professionally determined psychophysiological properties contributes to the

development of professional deformations and accentuations, which, in fact, we observe the results of our study.

Next, we investigated the personality traits and the level of accentuation formation in the employees of the SES of Ukraine with a work experience of 8 to 10 years (Table 7, Fig. 2).

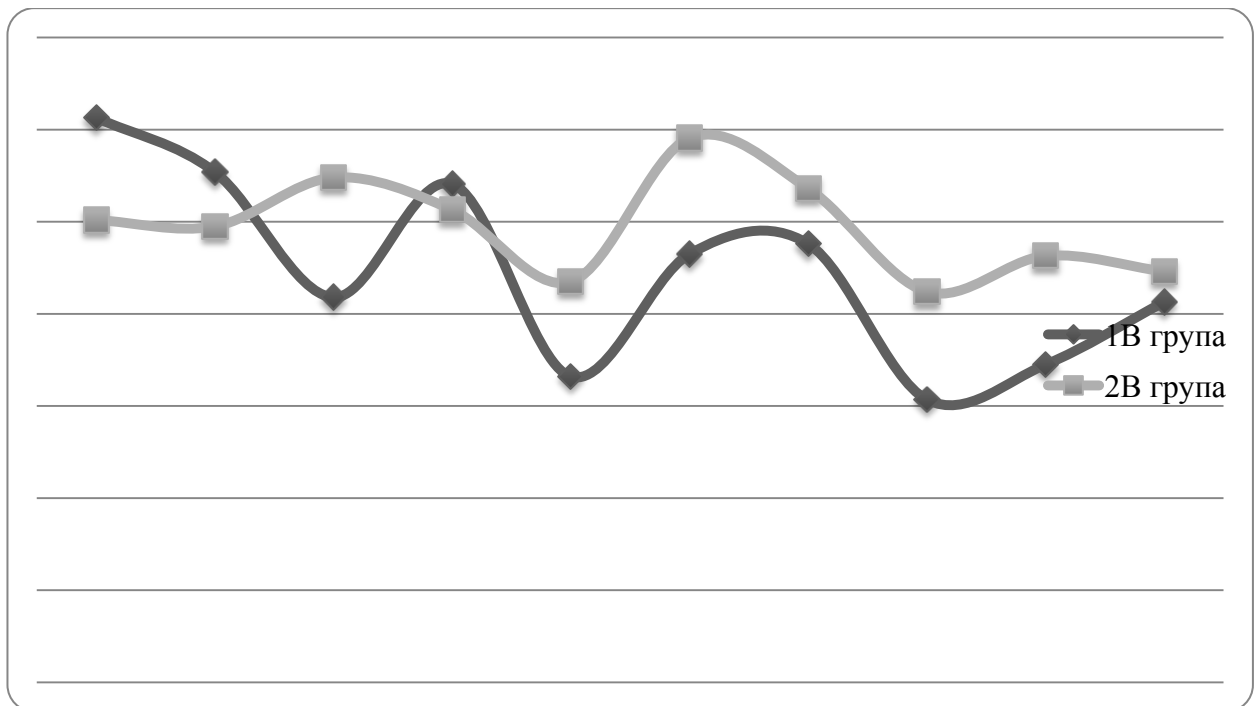
Table 7

Indicators of basic scales of SMPR from rescuers and inspectors with work experience from 8 to 10 years (T-points)

Scale	1C group	2 C group	t	p
Hs	61.3 ± 9.2	50.2 ± 7.7	1.94	–
D	55.4 ± 7.6	49.5 ± 6.9	1.03	–
Hy	41.8 ± 6.5	54.8 ± 7.5	2.28	0.05
Pd	54.1 ± 7.3	51.3 ± 7.2	0.49	–
Mf	33.2 ± 5.1	43.5 ± 7.0	1.80	–
Pa	46.5 ± 7.2	59.1 ± 8.4	2.21	0.05
Pt	47.6 ± 6.6	53.6 ± 7.8	1.05	-
Sc	30.7 ± 5.2	42.4 ± 6.7	2.10	0.05
Ma	34.5 ± 5.0	46.3 ± 7.4	2.11	0.05
Si	41.3 ± 6.4	44.6 ± 7.1	0.58	-

In the explored group 1C (rescuers), an increase in the scores was observed: Hs (overcontrol) (61.3 ± 9.2 points), D (pessimistic) (55.4 ± 7.6 points) and Pd (impulsivity) (54.1 ± 7.3 points) and scaling decreases: Sc (individuality) (30.7 ± 5.2 points), Mf (masculinity/femininity) (33.2 ± 5.1 points), and Ma (optimistic) (34.5 ± 5.0 points).

In the explored group 2C (inspectors), a moderate increase in the profile on the scale was observed: Pa (rigidity) (59.1 ± 8.4 points), Hy (emotional lability) (54.8 ± 7.5 points), Pt (anxiety) (53.6 ± 7.8 points), Pd (impulsivity) (51.3 ± 7.2 points) and Hs (overcontrol) (50.2 ± 7.7 points).

**Fig. 2. Indicators of SMPR scales
in the explored groups 1C and 2C (T-points)**

That is, rescuers with work experience from 8 to 10 years are characterized by such qualities as diligence, ability to obey the established order and adhere to certain instructions and directives, neatness, ability to restrain peculiar human weaknesses, abstinence of emotional manifestations and caution. They are characterized by a controversial combination of restraint and irritability – a mixed type of response that is peculiar to people with psychosomatic pre-disposition, which is manifested by constant tension, and the hypersociality of Instructions looks like a “façade” that hides roariness, irritation, and reticence. The style of thinking is inert, somewhat dogmatic, based on existing generally accepted points of view, deprived of freedom, independence and liberation. In interpersonal relations – high moral demand for both oneself and others. Wisdom is the attitude to life’s problems in contrast to the safety and optimism of youth. Typically male style of sex-role behavior, rigidity of nature, lack of sentimentality. Reducing the level of optimism, lifestyle and activity, depressive mood swings, suicidal risk.

Accordingly, in inspectors observed stability of interests, tenacity in defending their own opinion, stenchiness of instructions, active of position, which is enhanced by counteracting external forces, practicality, sobriety views on life, the desire for self-support experience, synthetic composition

of mind with a pronounced tropism to systemic constructions and specifics. As well as the volatility of emotions and conflict combination countervailing trends: the high level requirements combined with the need to feel ownership interest of group, selfishness – with altruistic declarations aggression – the desire to please others. They are characterized by uncertainty about the stability of the situation, high sensitivity and obedience of environmental influences, increased sensitivity to danger, caution.

Thus, long-term work in the SES of Ukraine brings into the psyche of the personality of the employee some changes that are directly related to the nature of the professional activity, modifies the individual-typological characteristics, in particular, develops some professional accentuations.

As we are talking about the development of professionally conditioned accentuations, one can expect that a certain level of some professionally caused accentuations can positively affect the success of the professional life of the rescuers.

Conclusions

1. In extreme conditions, accentuations become a factor that impedes the implementation of effective individual and collective activities, and this fact manifests itself in a very wide range of consequences – from mental maladaptation to the appearance of psychogenic violations. Continued work in extreme conditions brings to the psyche of the rescuer changes that are directly related to the nature of professional activity, modifies individual-typological characteristics, in particular, develops some professional accentuation.

2. The results of the conducted research have convincingly proved that the conditions of their activity (extreme or ordinary) and the work experience influence the formation of professionally determined accentuations of the personality of the employees of the SES of Ukraine. Sensitive periods of education of professionally caused accentuations are crises of professional development.

3. It was determined that the greatest success in fulfilling their professional duties reaches rescuers with work experience from 1 to 3 years. In this period of professional development, the stabilization of the professional situation, the formation of new professional values, the changing professional position, often there is excess activity and the desire to master the innovative ways of doing activities.

References:

1. Vakarina S.V. Psychological features of professionally conditioned accentuation traits of the character of a teacher : diss. / S.V. Vakarina. – Moscow, 2003 (in Russ).
2. Derkach A.A., Markova A.K. Acmeological features of personnel development: Yearbook of the Russian Psychological Society : materials of the Third All-Russian Congress of Psychologists 25–28 June 2003, St. Petersburg, 2003 (in Russ).
3. Zeer E.F. Psychology of occupational destructions : [textbook for high schools] / T.F. Zeer, E.F. Sezer, E.E. Simanyuk. – Moscow, 2005 (in Russ).
4. Markova A.K. Psychology of professionalism / A.K. Markova. – Moscow, 1996 (in Russ).
5. Mykhlyuk E.I. Development of professionally conditioned accentuations of the personality of the employees of the SES of Ukraine, Problems of extreme and crisis psychology, Issue 14, part III, 2013 (in Ukr).
6. Mykhlyuk E.I. Psychological features professionally caused accentuation of rescuers : diss / E.I. Mykhlyuk. – Kharkiv, 2016 (in Ukr).
7. Perelygina L.A., Sitnik M.Yu. Professional stress of fire rescuers and medical workers in extreme conditions of activity, Problems of extreme and crisis psychology, Issue 13, 2013 (in Ukr).
8. Perelygina L.A., Prikhodko Yu.O., Samoiloa N.M. Psychological, medical and neurobiological determinants of professional activity in extreme conditions, Problems of extreme and crisis psychology, Issue 14, part III, 2013 (in Ukr).

Platash L. B.,
Candidate of Pedagogical Sciences,
Associate Professor at the Department of Pedagogy and Social Work
Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University, Chernivtsi

INCLUSIVE EDUCATION AS INNOVATION IN UKRAINE – EXPERIENCE OF EUROPEAN COUNTRIES

Summary

The article is dedicated to the problems of implementation of inclusive education in Ukraine and European countries. The regulatory and legislative grounds for inclusive education of the children with special needs within Ukrainian and foreign inclusion of the education has been described. The main problems of the experience of Ukraine regarding the transfer of comprehensive schools to inclusive form of education have been clarified. The factors which influence successful implementation of inclusive education in Ukraine have been determined. The continuum of scientific research of Ukrainian authors has been represented by two vectors: 1) comparative research of the state of implementation and functioning of inclusive education within Ukrainian and foreign context; 2) the analysis of socio-pedagogical aspect of international and Ukrainian legal foundation for the implementation of inclusive education.

Introduction

The end of the 20th – beginning of the 21st century was characterized by a change in the view of world civilization on the problems of social status, protection of rights and interests of the persons with disabilities – rethinking of the attitude towards them, creation of proper conditions for their development, successful socialization, self-validation and self-realization throughout their lives. At the same time due to social and economical uncertainties there is higher number of children with psychological and physical disabilities who grow up in difficult family conditions which has a negative impact on their social adaptation. Standard Rules on the Equalization of Opportunities for Persons with Disabilities (1993), Convention of the UNO on the Rights of Persons with Disabilities (2006) and other international documents oblige countries to provide conditions for successful socialization for the persons with disabilities; introduce inclusive training on all levels of education, provide access to all the services and buildings equally with other people (articles 24, 9 of the Convention of the

UNO on the Rights of Persons with Disabilities), in particular to buildings, roads, transportation, internal and external objects, schools, residential buildings, medical institutions and workplaces.

The change of world social narratives towards the persons with disabilities promoted gradual change of the commonly used notions of “disablement”, “disabled”, “handicapped persons”, which were set up by international documents on human and disabled persons rights protection (the Declaration of the Rights of the Child (1959), the UNO Convention on the Rights of the Child (1989), the Salamanca Statement (1994) and others). Nowadays other, more humanitarian terms are used commonly – “disabled persons”, “persons with disabilities”, “persons with special needs”, “persons with peculiarities of psychological and physical development”, “children with special needs” and others; the views of the society on the understanding of the “inclusive”, or barrier -free, environment and “inclusion to the social life as rightful members” are evolving as well.

Inclusion is an educational system with a high personal, social and economical effects which is widely spread in many countries (England, Belgium, Holland, Ireland, Iceland, Italy, Luxembourg, Poland, Portugal, the USA, Canada, Finland, Sweden and others) [1; 7] and which suggests common actions of the society and the person with disability, which is based on an individual approach to the students of all ICD codes, the wish of a “special” child to change, avoid isolation and the readiness of the society to provide resources and create favorable conditions for that – availability of: specialized material and technical base, accessible inclusive educational environment, opportunity to choose the mode of study (full-time, part-time, distance or combined), adapted educational and methodological base, individual approach to the educational process, tolerant attitude and understanding of the problems of the disabled persons.

The route of Ukraine towards the European integration led to drastic social and political transformations, changes of the priorities of the state policies towards education and its basic levels, realization of “the wide-scale pre-schedule strategy of the modernization of the whole educational system, its approximation to the EU standards taking into consideration the needs of the internal development of the state” [8; p. 26], humanitarian and democratic approach to the understanding of the problems of disabilities, provision of the conditions for high-quality education by the children and youths with special needs.

The aim of the research – to analyze the experience and scientific approach to the implementation of the inclusive education in Ukraine and European countries.

1. The experience of the inclusive education implementation in Ukraine and in foreign countries

Since the time when Ukraine gained its independence (1991) Ukrainian society has been watching the process of how “the state-centered educational system with peculiar signs of institutionalization and strict regulatory activities regarding the educational process in specialized educational institutions” was changed into “the regime of the advanced innovative development to inclusive education in democratic countries” (2000–2010) and became the grounds for the implementation of inclusive education in comprehensive educational institutions [16, pages 13–14]. The state approves the legislative acts, which guarantee and provide high-quality education to the children with special needs at comprehensive schools at their address of residence, create favorable conditions for the realization of their creative talents and the development of their individual abilities.

The right of the Ukrainian children to equal access to high-quality education is determined by the Law of Ukraine “On Implementation of Changes to the Law of Ukraine “On Education” regarding the peculiarities of the access of persons with special educational needs to educational services” (2017), “The National Action Plan regarding the Realization of the Convention of the UNO on the Rights of Persons with Disabilities and the Development of the Rehabilitation System for the Persons with Disabilities for 2012–2020”, “National Strategy of the Development of Education in Ukraine for 2012–2021”, which predetermine the development of the inclusive education practice of children and youths with special needs at general educational institutions. According the statistical data, which are provided by the Ministry of Education and Science of Ukraine, in 2015–2016 academic year only 5.8% (2720 persons) of the children with special needs were studying at inclusive classes whereas the majority of such children (32.6 thousand persons) keep studying at specialized schools (boarding schools) [11].

Since September, 2017 the Ministry of Education and Science of Ukraine has been implementing its state policy regarding the transfer of general comprehensive educational institutions to inclusive mode of teaching, gradual reformatting of the activity of specialized schools for the children with disabilities; at the same time the admission of children to preparatory

and primary classes of specialized schools is being stopped. According to the Decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine on October 26, 2016, No 573, until 2022 all the children studying at specialized schools for the children with arrested psychological development will be gradually transferred to study at comprehensive educational institutions, to specialized or inclusive classes.

It is necessary to point out that according the International Classification of Educational Standards the term “children with special needs” is defined as “persons, whose education demands additional resources” which applies to the following categories of children: talented, with the peculiarities of psychological development, disabilities, problems with their development and health, orphans and homeless children. In Ukraine this terms applies mostly to the children with determined peculiarities or problems of psychological and physical development which does not fully correlate with the widely accepted international terminology. In the research we use the term “children with special needs” in the meaning defined by the legislation of Ukraine. We have to acknowledge that at present time Ukraine does not have a proper record system for the children with physical and/or mental peculiarities and the children with disabilities. By the statistical data at the date of January 01, 2017 there were 161.1 thousand children with disabilities. However, as the experts state, the real number of the children with physical and/or mental disabilities is much higher.

The integration of the persons with the peculiarities of psychological and physical development to the comprehensive school environment has been actively performed since the 1970s in many European countries (Canada, Cyprus, Denmark, Belgium, Sweden and others). The issues of the education of the persons with special needs are considered as important directions of state policy of each of these countries dealing with the transformations of social views, rethinking of the attitude of the society and accepting their rights to high-quality education; these issues are solved at the state level (Poland, Hungary, Czech Republic, Slovakia, Ukraine and others) and on the levels of provinces and states (Canada, the USA and others).

The education of the children with special needs has become widely spread in the forms of *widening participation*, *mainstreaming* and *inclusion* in the USA, Great Britain, Spain, Italy and other European countries. As *widening participation* and *mainstreaming* precipitate only the widening of the social contacts with the children with special needs via the intercourse with their peers during various events at general schools, *inclusion* is aimed at the reformatting of general schools and the redesign of educational

premises in order to provide the fulfillment of the right of the persons with special needs to study with their healthy peers [13, p. 102–103]. In the Czech Republic, Poland, Slovakia and Hungary the inclusive form of education of the children with special needs is widely spread. Canada has already refused the practice of specialized classes and specialized boarding schools [3].

It is determined that the success of the integration of the children with special needs to general educational institutions depends on the declarative directives, social and political conditions of the functioning of the country. This is proved in the works of foreign researchers: S. Arbeiter, S. Hartley (2002), C. Forlin (2007), S. Chong, M. Au (2007), Y. Pang, D. Richey (2006), B. Wolfson [2] and others. As these authors believe, the already formed foreign system of education of the children with special educational needs acts under the conditions predetermined by the state legislation of each country, on the basis of safety, national tolerance and health care technologies. Each country chooses its own way of integration of the persons with disabilities and acts according to its own traditions. For the general educational practice of the schools in Great Britain, the USA, Canada, Germany, Poland and others inclusion is already a social norm. O. Popova has rightfully noted on this account: “each historical period is characterized by its own peculiar educational system. There are times in the social development that occur periodically when it becomes hard or even impossible to follow usual and well-known paths. This is the time of active implementation of innovative processes in education” [10, p. 42].

We acknowledge natural stages of development of inclusive education in foreign countries, including the countries of post-Soviet area: segregation, integration, content-related (M. Tarveki, the Republic of Poland) [17]; segregation (medical model), integration (model of normalization), social model (involving, inclusion) (N. Sofii, Y. Naida, Ukraine) [12]; institution, integration, inclusion (M. Chaikovskyi) and others.

It goes without saying that the experience gained during half of a century of inclusive education implementation in foreign countries is important for the adaptation and implementation in Ukraine. The right of the children with special needs to the integration to the society is the basis for their access to the high-quality education. We consider the following to be the most important conditions for this: provision of accessible and free of charge various forms of education in state and communal educational institutions, formation of educational institutions of different types, able to provide high-quality educational services, creation of educational institutions of various

types, profiles and types of ownership and optimization of the comprehensive educational institutions for one-shift, external and distance training [5].

Successful reformatting of the educational system and implementation of inclusive education in Ukraine are possible under the conditions of substantial research of foreign experience of inclusive education, consistent and reasonable rethinking and interpretation of effective conditions of the realization of state policy regarding the education of persons with special needs within the Ukrainian realia as well as the pedagogical ideas regarding evolutionary educational processes of European countries. At the moment Ukrainian state authorities, local and international public institutions (International Fund “Vidrozhennia”, International “Step by Step” Association and others) organize events, discussions, seminars and conferences dedicated to the issues of technical and educational standards of the implementation of inclusive training in educational institutions. Many pilot experimental projects in Ukrainian educational institutions have resulted in the signing by L. Hrynevych (Ministry of Education and Science of Ukraine) and M. Poroshenko (“Poroshenko Charity Fund”) of the Memorandum on Collaboration regarding the issues of implementation of inclusive educational environment in Ukraine, implementation of changes to the legislation of Ukraine according to the international standards of the protection of rights of the persons with special needs determined by the Convention of the UNO on the Rights of Persons with Disabilities and the design of resource and methodological support of inclusive education [9].

We would like to note the absence of systematic state vision of the implementation of inclusive training in Ukraine (inclusive infrastructure, inclusive literature (for and about people/children with disabilities), understanding of cultural inclusion, etc) and the necessity of wide-scale informational and educational work regarding the advantages and disadvantages of inclusive educational institutions not only in the pedagogical, student and parent pools, but in the whole society. In spite of the fact that inclusive education is cheaper than education at boarding institution: 20 000 UAH a year vs 80 000 UAH a year (stated by the Children's Ombudsman of Ukraine) it is necessary to take into account the European experience of provision of educational services to the children with special needs as their total liquidation during the period of education reformatting was accepted as a erroneous and their restoration needed a significant amount of effort and financial assignment.

The Polish experience regarding the issues of education of the children and youths with disabilities, problems of psychological and physical development and socially unadjusted ones is based on the following lines of action [18]: organization of education, training and care taking in specialized kindergartens, schools, departments and centers; organization of education, training and care taking in kindergartens, state schools, departments and centers, integration. The diagnostics and development of the needs of the children and youths with disabilities are carried out by the specialists in psychological and pedagogical spheres who give recommendations regarding the necessity of specialized education and the mode of study. One of positive moments is the state support for the parents when it comes to choosing the most suitable school for the child training and education (according to the Constitution of the Republic of Poland).

Contrary to Ukraine, where the issues of education organization of the children with disabilities are in the competence of the state and exclusively the parents, such countries as Italy, Great Britain, Poland, Sweden and others inclusive education of the children with special needs is in the competence of the community and it is financed by subsidiary state contributions aimed at the preparation of school premises (e.g. in 2014, 0.4% of state financial assignments in Poland [15]. The Cabinet of Ministers of Ukraine has assigned 209 million UAH from the state budget for 2017–2018 academic year.).

According to the Law of Ukraine “On Implementation of Changes to the Law of Ukraine “On Education” regarding the peculiarities of the access of persons with special educational needs to educational services” (2017), the implementation of the inclusion in comprehensive schools is carried out by the request of the parents of a child with special needs (clause 7, article 36) with the following modes of study – full-time, evening, part-time, distance, individual, external as well as under pedagogical patronage (article 3), orders of the director and the Department of Education (regional state administration, city department) on forming inclusive education classes and organization of the educational and training process for the current academic year. The following principles are relevant during the process of planning of the educational institution activity regarding the implementation of inclusive education:

- 1) individually oriented models of training, where the teacher accepts personal pace and peculiarities of every child involved in the inclusive educational process at a comprehensive school;

2) foundation on the life experience of a child; active involvement of students to planning and solving educational problems under the conditions of tolerance and respect;

3) creation of educational situations which are oriented on the direct experience, social interactions and research.

The Decree of the Ministry of Education and Science of Ukraine on October 10, 2010, No 912 “On Approval of the Concept of Inclusive Education” states that “successful implementation of inclusive education for the children with special needs demands solving problems on the state level, namely: formation of new state philosophy regarding the children with special educational needs, improvement of the regulatory and legislative basis in accordance with the international agreements on the human rights, realization and spreading the model of inclusive education in preschool and comprehensive educational institutions”.

The major mechanism of creation of inclusive educational environment at comprehensive schools of Ukraine is the interaction of specialists who are united by the understanding of their social and pedagogic tasks, principles and approaches to the education, training and development of a child with special educational needs; clear distribution of responsibility among parents, teachers, medical personnel and representatives of local community as a condition for creating an effective inclusive coalition. The acting multidisciplinary team (teacher, assistant teacher, special needs expert, speech therapist, psychologist, medical worker and social worker) works in the mode of mutual consults in order to provide support, pedagogical, psychological and social guiding of a child with special needs, taking into account his/her individual capabilities [6, p. 11–12]. It is important for all the workers of an educational institution involved in an inclusive environment organization to realize the significance of their participation and the significance of the role of “an agent of influence” in the educational process [19].

The Ministry of Education and Science of Ukraine determined the conditions for education of the children with special needs: the maximum number of students I class – 20, students with peculiarities of development per class – 2, specialized events aimed at support of the children with special needs are included in classroom activities, multidisciplinary team interacts with all the students in the class; the emotional resources of the family should be determined. The methodology of Ukrainian inclusive education practice is based of “The Concept of Special Education for the Persons with Special Physical and Psychological Needs in Ukraine for the Coming Years and the Perspectives” (1996), “The Concept of the State Standard of Special

Education for the Children with Special Needs” (1999), “The Concept of Rehabilitation of the Children with Physical and Mental Disabilities” (1998), “The State Standard of Special Education” (2004), “The Concept of Social Adaptation of the Persons with Mental Disabilities” (2004), “The State Standard of Primary General Education for the Children with Special Educational Needs” (2013), all of which pay most attention to the social protection, humanization of special education, its accessibility, hospitality and creation of conditions for successful integration to the educational process of a comprehensive school.

One of the most important conditions for a successful inclusive education of a child with special educational needs is the individualization of the educational process which precipitates collective elaboration on a complex development program according to which school workers adapt the educational environment to the child's needs; provide additional services and different kinds of support during the educational process; observe the dynamics of the student's development.

Special attention should be paid to the problem of architectural accessibility of educational institutions. For example, in Poland entrances to inclusive educational institutions are equipped with ramps for comfortable transportation of the children with walking disabilities; there are lifts and elevators; separate restrooms for the children with special needs; the furniture in classes and playrooms is arranged in the way which makes it easy for students and teachers to move around and perceive the study material; there are therapy rooms for physical and medical exercises. Each child is provided with an individual curriculum which is the fundamental document; it contains detailed information on the state of health and services which the child with special needs is due to obtain. Students of integrated classes take active part in the school life (contests, tournaments, traveling, recreation etc). Children are accompanied by a psychologist, a speech therapist and a social worker. Teachers at inclusive institutions receive consults, educational and methodological support from experts of specialized schools, rehabilitation centers etc.

We consider the interaction of the following factors to be important for proper functioning of the inclusive education system in Ukraine:

- macro-level (development of the system of training and re-training system of teachers who works with “special children”, barrier-free infrastructure, smaller number of students in classes with children with special needs, lack of methodological and educational literature and no economic support from the state in order to create those; educational work among the public);

– meso-level (existence of cultural stereotypes among the public regarding the persons with disabilities; unpreparedness of the educational system to meet the individual needs of each child; absence of escort programs for the persons with special needs at educational institutions);

– micro-level (professional and personal beliefs of school workers, students of educational institutions and their parents; state implementation of social and economic mechanisms of encouragement of school workers to implementation of inclusive education).

The philosophy of inclusive education is based on the idea of necessity to change the educational paradigm, reformation via the association of special and comprehensive education. The implementation of inclusive education in comprehensive schools is looked upon as an innovation in the professional practice of educational institutions forced by social processes and by the change of public attitude to the issues of the children with disabilities, the necessity to renew the education system, forms and methods of education and training of the coming generation.

2. The continuum of scientific research of the problems of inclusive education in Ukraine and foreign countries

As inclusive education is under the competence of social and comparative pedagogics and the issues of education of the persons with disabilities and problems of psychological and physical development are those of philosophical, legal, sociological, psychological, pedagogical and socio-pedagogical character, we determine the main vectors of analysis of the researched problem of the inclusive education in Ukraine and abroad within the modern science and practice, each of which is characterized by its separate aspects:

1) comparative research of the state of implementation and functioning of inclusive education within the Ukrainian and foreign context;

2) analysis of socio-pedagogical aspect of international and Ukrainian legal support of inclusive educational.

The first vector of the analysis of the research topic deals with socio-pedagogical aspect of Ukrainian and foreign regulatory and legislative foundations of inclusive education, the right of the children with disabilities to study at specialized and general educational institutions.

The pedagogical practicability of educational innovations, the contents of socio-pedagogic activity in educational institutions have been validated by Ukrainian scientists I. Zaichenko, O. Bezpalko, A. Vyhrushch, A. Kapska, O. Suhomlynska, O. Fert and others. The scientists admonish that the realm of issues regarding the innovations in education is that of a complex character and their solution will provide the quality of educational process

and its constant variability is the sign of the functioning of the society, quality of the training of the coming generation for living under new circumstances.

Within the socio-pedagogical domain the following scientists look upon inclusive education in their thesis research: Y. Bohinska, V. Boldyrieva, L. Budiak, O. Dikova-Favorska, I. Kalinichenko, K. Kosova, I. Kuzava, O. Rasskazova, E. Fedorenko, M. Chaikovskiy, O. Chopik and others.

The basis of the protection of rights of children and youths with disabilities is made up by the international standards regarding providing their rights and social guarantees which are determined by a number of documents – The Universal Declaration of Human Rights (1948), “The Declaration of the Rights of the Child” (1959), “The Convention Against Discrimination in Education” (1960), “The Declaration on Social Progress and Development” (1969), “The Declaration on the Rights of Mentally Retarded Persons” (1971), International Covenant on Civil and Political Rights (ratified by Ukraine in 1973), “Declaration on the Rights of the Disabled Persons” (1975), “World Programme of Action Concerning Disabled Persons” (1981), “The Convention on the Rights of the Child” (1989), “World Declaration on Education for All” (1990), “World Declaration on the Survival, Protection and Development of Children” (1990), “Principles for the Protection of Persons with Mental Illness and the Improvement of Mental Health Care” (1990), World Declaration on the Survival, Protection and Development of Children (1990), “Standard Rules on the Equalization of Opportunities for Persons with Disabilities” (1993), “The Salamanca Statement on Principles, Policy and Practice in Special Needs Education” and a “Framework for Action in Special Needs Education” program (1994), “Declaration of Madrid” of the European Disability Forum (2002), “UNO Convention on the Rights of the Persons with Disabilities” (2006) and other documents.

Existence of such a high number of documents proves the relevance of the problems of persons with disabilities and numerous efforts of the world community in choosing and substantiation of ways to improve systems of assistance and the development of their social status on the legislative level. The contents of the abovementioned documents is based on the ideas of tolerance and understanding of the differences among people and providing them all with equal rights. For the first time international community determines respect to the human diversity, propriety of inclusion of the disabled persons into the life of the society; the social belief regarding the necessity of special training and education of the children with disabilities is being formed.

The socio-pedagogical aspect of the declarative rights, freedoms and social guarantees, which were gradually accepted on the universal scale, is determined by the fact that the right to education (both compulsory and free of charge) is obtained by the children with disabilities despite their capabilities and diagnosis, as well as the right to live in a family and to participate in various social events; it is recommended to take into consideration individual capabilities of every child during special training; accessibility of the educational institution within the appropriate distance from the place of residence of such students; prohibition of discrimination; free access to educational services, professional training, medical care, health restoration, involvement to social life/social integration.

By the socio-pedagogical contents the laws of Ukraine strictly follow international legislative standards and is are determined by the following documents: The Constitution of Ukraine (1996), the Laws of Ukraine “On Education” (1996), “On the Basics of Social Protection of the Persons with Disabilities in Ukraine” (1991), “On the Education of the Persons with Disabilities (Special Education)” (2004), “On the Rehabilitation of the Persons with Disabilities in Ukraine” (2005), “On the Protection of the Childhood” (2009), “On Implementation of Changes to the Law of Ukraine “On Education” regarding the peculiarities of the access of persons with special educational needs to educational services” (2017) [4]; the decrees of the Cabinet of Ministers of Ukraine “On Complex Problem of the Solution of the Problems of Disabilities” (1992), “State Program on the Development of the Distance Education System for 2004–2006” (2003), “On the Approval of the State Standard of Primary General Education for the Children in Need of Physical or Mental Development Correction” (2004), “On Approval of the State Standard Program of the Rehabilitation of the Persons with Disabilities” (2006), “The Procedure of Organization of Inclusive Education in Comprehensive Educational Institutions” (2011); the decree of the Cabinet of Ministers of Ukraine “On Approval of the Concept of the State Program of Education Development for 2006–2010” (2006); the orders of the Ministry of Education and Science of Ukraine “On Creation of Conditions for Provision of the Right on Education for the Persons with Disabilities” (2005); “The Plan of Action Regarding the Implementation of Inclusive Education in Comprehensive Educational Institutions for 2009–2012” (2009); “The Concept of the Inclusive Education Development” (2010); “The Complex Program of Education and Professional Training of the Persons with Disabilities” (2002), “National Plan of Action Regarding the Realization of the UNO Convention on the Rights of the Persons with Disabilities and the Development of the System of Rehabilitation of the Persons with Disabilities for 2012–2020” (2011), “National Strategy of the

Development of Education in Ukraine for 2012–2021” (2011) and other documents.

Looking at the abovementioned regulatory and legislative basis of inclusive education we can acknowledge that the government of Ukraine has undertaken the commitments regarding abiding international standards and provision of the rights and social guarantees of the persons with disabilities; it has declared the right of the children with special needs to high-quality education and via the involvement of the public it is forming new cultural and educational norm which is the respect to the persons with psychological and physical disabilities and “inclusion” of the children with psychological and physical disabilities to the educational process at general educational institutions. For Ukraine inclusive education is the innovation which is still on the stage of its implementation and it is based on the ideas of elimination of any kind of discrimination, providing equal treatment to all people and creation of special educational conditions for the children with disabilities.

Socio-pedagogical aspect of the legislation of Ukraine regarding the persons and the children with disabilities consists of creation of conditions and provision of the guarantees to realize the right to education according to the capabilities of every individual, open access to the education at comprehensive institutions with the right to choose the institution, providing the conditions for external or distance educational at chosen institution, providing all necessary educational literature, training and retraining of pedagogical workers of inclusive classes, involvement of parents (caretakers, legal representatives) to the curriculum design.

At the same time the social realia in Ukraine during the period of transformation are characterized by the existence of legislation but the absence of: defined mechanisms for the implementation of the educational reform (implementation of the inclusive education at educational institutions – educational complexes for children, kindergartens, comprehensive schools and higher educational institutions), unpreparedness of the school workers (both psychological and professional) to organize inclusive educational environment, to work with the children with disabilities in inclusive classes, to define and eliminate barriers (physical, informational, institutional, negative and biased attitude), need for assistance when setting up the collaboration among all the participants of inclusive educational process; unpractical architectural environment of the educational institution for the needs of the children with disabilities, negative attitude of parents to the education of a “special” student together with their children.

The second vector of the analysis of the problem of inclusive education deals with the comparative research of the stages of implementation and functioning on inclusive education in Ukraine and European countries.

The continuum of the comparative research on the problems of development of inclusive education in foreign countries is represented by a variety of works by Ukrainian scientists, the systematic analysis of which gives us the opportunity for complex structuring of the understanding and scientifically perceive educational processes in every country. For example, inclusive education as the part of the educational system of the USA within various aspects (historical, educational and political, organizational and pedagogical, professional and pedagogical, socio-pedagogical and methodological) is superficially presented by A. Sbruieva (the trends of reformation of secondary education in developed English-speaking countries in the 1990s – the beginning of the 21st century), T. Koshmanova (the stages of development of pedagogical education), N. Patsevko (the establishment and the peculiarities of the development of the educational theory and practice), P. Tadeiev (the establishment of the education of gifted students at the end of the 19th – beginning of the 20th century), M. Zakharchuk (the analysis of the regulatory and legislative provision of the rights of the persons with disabilities within the educational domain), N. Telychko (the organization of the education of gifted primary school students), N. Teriokhina (organizational and pedagogical provisions of the development of non-formal education for adults) and others.

The issues of inclusive education in different countries were researched by Ukrainian comparative scientists T. Piatakova (Swiss experience of the development on the inclusive competence of the teacher), M. Zakharchuk (the establishment and development of inclusive education in the USA), O. Fert (pedagogical provisions of the public organizations' activity in the domain of the formation of inclusive educational policy in Ukraine and Canada), H. Davydenko (theoretical and methodological provisions of inclusive education organization in the higher educational institutions in the European Union countries). V. Bondar, V. Syniov and V. Tyshchenko (the possibilities of the extrapolation of the North American inclusive model to Ukraine) and others. The researchers have proved that the integration of the children with psychological and physical disabilities to comprehensive educational institutions is a global process which all the developed countries are involved in. By the end of the 20th century many developed countries of the world accept integrated education as a leading strategy in the education of the children with psychological and physical disabilities.

The experience of inclusive education in the countries of Western Europe, the USA and Canada is researched in the works of Ukrainian (O. Bezpalko, H. Davydenko, M. Zakharchuk, A. Mihalush, M. Perfilieva, S. Fedorenko, V. Tarasenko, T. Falaseni, O. Fert and others) and foreign scientists (F. Armstrong, B. Barber, L. Burton, P. Bourdieu, M. Grenier, K. Jenks,

J. Davis, S. Ebersold, H. Kerbo, P. Clow, M.-F. Crouzier, T. Loreman, M. Musset, F. Chapiro, V. Schmidt, M. Chauvière, S. Thomazet and others).

Complex analysis of the experience of the European countries (Belgium, Great Britain, Italy, Germany, Poland, Portugal, Sweden, Holland, the USA, Canada and others) was carried out by A. Kolupaieva, L. Perhun and others. The authors of these researches rightfully conclude that implementation and realization of inclusive education abroad significantly influences the establishment of inclusive education in Ukraine, and that the study and implementation of foreign experience is the prerequisite of a successful inclusion in Ukrainian educational system.

Main provisions of the organization of inclusive educational process in the educational institutions of Ukraine (E. Danilavichute, S. Lytovchenko, Y. Naida, O. Taranchenko). The legislative foundation of inclusion has been studied by A. Kolupaieva and L. Shumna; socio-pedagogical conditions – by P. Talanchuk, M. Chaikovskyi, H. Nikulina, S. Litovchenko, V. Shnaider, N. Sabat, A. Shevtsov, I. Iarmoshuk and others. The researchers (O. Dikova-Favorska, L. Perhun, M. Chaikovskyi and others) prove the fact that due to the political, social and economical conditions in Ukraine the reformation of the educational policy regarding the children with disabilities has been delayed for forty years in comparison to European countries. It has been studied that the first program “Inclusion of the Children with Special Needs” in Ukraine was supported by the international fund “Vidrodzhennia” and realized by the Ukrainian “Step by Step” Association only in 1998.

We have to note that the development of inclusive education in Ukraine is being carried out with the active participation of public organizations which for more than a decade have been assisting in the drawing of legislative and regulatory documents, methodological and visual materials, share their experience gained in the European countries, the USA and Canada (programs TACIS of the European Commission, MATRA of the embassy of the Netherlands, International Fund “Vidrodzhennia”, Canadian International Development Agency, USAID). The proof for this fact can be found in the published works which were written with the aim of educational work under the financial aid by the abovementioned programs, funds and agencies. For example: “Inclusive Education in Ukraine: achievements, problems and perspectives: the resume of an analytical report of the results of a complex study” (International Fund “Vidrodzhennia”, 2011–2012), “Inclusive Education: a handbook for parents. Canadian experience” (non-government organization “Community Living” (Manitoba, Canada, 2012), “Inclusive Education: its state and perspectives of development in Ukraine: Scientific and methodological journal of the

Ukrainian Conference within the framework of the realization of the project “Creation of resource centers for parents of the children with special educational needs” (IBPP – TACIS program/Ukrainian Association “Step by Step”, 2007) and others.

We have to point out a substantially developed research base of integration and inclusive processes in the Ukrainian and foreign education. The analysis of foreign experience of inclusive education of the children with disabilities proves that the main part in this process belongs to the state and its policy regarding the persons with disabilities is based on equal rights and special rights guarantees in order to provide them with proper living.

The analysis of the Ukrainian experience gives us the opportunity to note that inclusive education for children is one of the main directions of the state policy of Ukraine in the context of the realization of international and European integration democratic and humanitarian approaches to the provision of the rights and freedoms of the persons with disabilities and problems of psychological and physical development, creation of conditions for the maximum possible self-realization along with their healthy peers.

The substantial analysis of foreign practical experience of integration of the children with disabilities has made it possible to determine the factors which influence successful implementation of inclusive education in Ukraine:

1. existing social, academic and financial advantages for educational and school systems, children (with disabilities and their healthy peers) involved into inclusive education; issues of morale, ethics and social justice which are demonstrated by the members of the educational, correctional and rehabilitation processes (adults – school workers and students' parents; students – children in the inclusive class);

2. determination of the priorities of the state regarding the provision of the rights and guarantees of free access for the persons with special educational needs to obtaining the education; improvement of the regulatory, legislative, scientific, methodological, financial and economic support of educational process for the children with special needs within the inclusive training;

3. system of qualified psychological and pedagogical escort, correctional and rehabilitation services which take into account the peculiarities of development and diagnosis of each “special” student in order to provide the most favorable conditions of organization of educational process, proper support during the individual educational route. The combination of medical and social approaches in inclusive education will provide the quality of content and services of psychological, pedagogical, correctional and rehabilitation escort of the inclusion of the children with disabilities, their

deeper involvement to socially useful activities, social life and realization of their civil rights and freedoms;

4. the level of consciousness of the inclusive interaction participants of the necessity of professional collaboration, existence of the possibility to contemplate on the issues of development and implementation of new educational technologies; adherence to the pedagogical principles of collaboration (development, democracy, collective orientation, humanization of pedagogical process) during the realization of collaboration stages;

5. the quality of the approaches regarding the provision of additional services (medical, psychological, pedagogical, rehabilitation and escort) in the conditions of different types of educational institutions and levels of subordination. Most foreign countries (Belgium, Netherlands, Germany and others) have a separate authority (agency, center, help service, escort service) with an appropriate “model of professional support” (J. Deppeler, T. Loreman, D. Harvey) [14] which provide escort for the child with a disability for a long period of time (from birth and up to adulthood) with a focus on the diagnosis (disability category). In Ukraine escort for the child with a disability in an inclusive institution is limited by the educational, medical and family environments and takes place mainly during school and pre-school years.

Ukraine is gradually forming European approach to the organization of a total barrier-free environment – an inclusive landscape, which is why the period from 2008 and up to present time may be considered the most productive regarding the issues of formation of inclusive educational policy. Public organizations are a powerful source of support for the implementation of inclusion.

The continuum of scientific approaches to the research of the issues of inclusive education in foreign countries and Ukraine can become the basis for further comparative research in the history of pedagogics, in particular the definition of periodization of the establishment and development of inclusive education in Ukraine and neighboring Poland, peculiarities of inclusive education in comprehensive schools.

Obviously, inclusive education of the children with special needs is an innovation in Ukrainian education which led to the change of orientation of the activity of educational institutions in accordance with the challenges of modern Europe integration processes. As a leading member of inclusive educational environment, according to the Law of Ukraine “On Implementation of Changes to the Law of Ukraine “On Education” regarding the peculiarities of the access of persons with special educational needs to educational services” (2017), comprehensive school becomes an

active participant of multifaceted educational changes, expansion of the inclusion on the pre-school and higher education. The implementation of inclusive education in comprehensive schools is aimed at the provision of high-quality changes in the Ukrainian educational system and educational environments of educational institutions, creation of conditions for an interested participation of the society in the development of education and determination of the destiny of the persons with disabilities; it is the sign of democracy in the Ukrainian society, its movement to another level of development taking into consideration foreign experience and social needs regarding creation of barrier-free educational environment as a prerequisite for a successful socialization and obtaining high-quality education by the children with special needs.

Conclusions

At the same time we determine a number of problems regarding the inclusion of comprehensive schools as an innovation in the educational system of Ukraine, elimination of which needs substantial effort and subsidiary contributions from the state: barrier-free environment (both of architectural and educational environment); fear and unpreparedness of the teachers to be involved into this innovative activity dealing with the reformatting of the educational process; low salaries of Ukrainian teachers; absence of proper educational and methodological materials for inclusive education, unpreparedness of the students of comprehensive schools and their parents to accept the children with special needs as rightful citizens of their country the right to education of which is proclaimed at both state and international levels.

References:

1. Bodnar T. Stages of development of inclusive education in the USA / T. Bodnar // The Academic Newsletter of Uzhhorod National University. Series: Pedagogics. Social work. – 2015. – Issue. 37. – P. 16–20.
2. Wulfson B.L. The strategy of education development in the West in the verge of the 21st century / B.L. Wulfson. – M. : Publishing house URAO, 1999. – 208 p.
3. Hroznaia N.S. From school to adult life. Review of foreign approaches / N.S. Hroznaia // The Down syndrome 21st century. – 2008. – No 1. – P. 23–30.
4. The Law of Ukraine “On Implementation of Changes to the Law of Ukraine “On Education” regarding the peculiarities of the access of persons with special educational needs to educational services” [Electronic resource]. – Access mode : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/2053-19>.
5. Zasenka V. Children with special needs: priority direction of the state policy of Ukraine in the sphere of education, social protection and health care /

V. Zasenکو, A. Kolupaieva [Electronic resource]. – Access mode : // <http://csnukr.in.ua/articles/147120.pdf>

6. Zakharchuk M.E. Establishment and development of inclusive educational in the USA 13.00.01 – general pedagogics and the history of pedagogics. Abstract of thesis for the degree of the candidate of pedagogical science / M.Y. Zakharchuk. – Ternopil, 2013. – 22 p.

7. Kolupaieva A.A. Inclusive education – realia and perspectives : [monography] / A.A. Kolupaieva. – K., 2009.

8. Personal development in Ukraine: 2003 (a group of authors) / Annual scientific-analytical report / Edited by E.M. Libanova. – K. : Institute of Demographics and Sociological Research of the National Academy of Science of Ukraine, State Statistics Service of Ukraine, 2004. – 194 p. – P. 26.

9. Maryna Poroshenko and Liliia Hrynevych will promote inclusive education in the kindergartens, schools and professional schools of Ukraine [Electronic resource]. – Access mode : <http://mon.gov.ua/usinovivni/novini/2017/04/19/poshiryuvatimut-inklyuzivnu-osvitu-v-ditsadkax,-shkolax-ta-uchilishhax-ukrayini/>.

10. Popova O.V. Establishment and development of innovative pedagogical ideas in Ukraine in the 20th century : [monography] / O.V. Popova. – Kharkiv, 2001. – 256 p.

11. On the accessibility of the children with special needs to flagship educational institutions: the letter by the Ministry of Education and Science of Ukraine No 1/9-293 on June 09, 2016 [Electronic resource]. – Access mode : http://old.mon.gov.ua/files/normative/2016-06-09/5629/lmon_293.pdf.

12. Sofii N. Conceptual aspects of inclusive education / N. Sofii, Y. Naida // Inclusive school: peculiarities of organization and management: scientific-methodological handbook / [Group of authors: A.A. Kolupaieva, Y.M. Naida, N.Z. Sofii and others] ; Edited by L.I. Danylenko. – K., 2007. – 128 p.

13. Yarskaia-Smirnova E.R. Inclusive education of the children with disabilities / E. R. Yarskaia-Smirnova, I.I. Loshakova // SOTSIS. – 2003. – No 5. – Pages 100–106.

14. Deppeler J., Harvey D. & Loreman T. Inclusive Education A practical guide to supporting in the classroom / T. Loreman, J. Deppeler and D. Harvey. – New York : A & U Academic, 2005.

15. Edukacja włączająca uczniów niepełnosprawnych : Materiały adresowane do dyrektorów przedszkoli i szkół, kadry pedagogicznej, rodziców oraz organów prowadzących przedszkola i szkoły ogólnodostępne. – Warszawa, sierpień 2014 r. – 30 s.

1. Kolupaieva A. Education for children with special needs: from institutionalization to inclusion / A. Kolupaieva, V. Zasenکو // Education of the persons with special needs : ways of development : a journal of scientific

works : Issue 11. / edited by V.V. Zasenka, A.A. Kolupaieva. – 2016. – P. 10–15.

17. Marek Tarwacki Edukacja włączająca – przyszłość polskiej edukacji [Electronic resource]. – Access mode : <https://www.ore.edu.pl/uczen-ze-specjalnymi-potrzebami-edukacyjnymi/4353-edukacja-wlaczajaca>.

18. Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z 17 listopada 2010 r. w sprawie warunków organizowania kształcenia, wychowania i opieki dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych oraz niedostosowanych społecznie w specjalnych przedszkolach, szkołach i oddziałach oraz ośrodkach (Dz. U. z 2014 r. poz. 392) oraz rozporządzenie MEN z 17 listopada 2010 r. w sprawie warunków organizowania kształcenia, wychowania i opieki dla dzieci i młodzieży niepełnosprawnych oraz niedostosowanych społecznie w przedszkolach, szkołach i oddziałach ogólnodostępnych lub integracyjnych (Dz. U. z 2014 r. poz. 414).

19. Spedding S. Teachers as agents of change. In P.J. Foreman (Ed.). (2001). *Integration and inclusion in action* (2nd Ed.). – P. 391–429.

Izdevniecība "Baltija Publishing"
Valdeķu iela 62 - 156, Rīga, LV-1058

Iespiests tipogrāfijā SIA "Izdevniecība "Baltija Publishing"
Parakstīts iespiešanai: 2017. gada 30. septembris
Tirāža 150 eks.